

danske studier

1992

Udgivet af Iver Kjær og
Flemming Lundgreen-Nielsen
under medvirken af
Merete K. Jørgensen

C. A. Reitzels Forlag · København

Danske Studier 1992, 87. bind, ottende række 3. bind
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 517
Omslag og typografi: Knud A. Knudsen
Printed in Denmark by
Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISSN 0106-4525
ISBN 87-7421-761-5

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd

Indhold

<i>Lars Boje Mortensen</i> , professor, Ph.D., Universitetet i Bergen. Tyrkerfaren set fra Ribe og Wittenberg. Jacob Nielsen Bon- nums Analysis (1596)	5
<i>Jørgen Egebak</i> , universitetslektor, mag.art., Københavns Uni- versitet. Logikken i Harald Kiddes »Jærnet«	26
<i>Hanne Flohr Sørensen</i> , kandidatstipendiat, mag.art., Køben- havns Universitet. Det begyndte som en leg. William Heine- sens og Jørgen Frantz-Jacobsens brevveksling	59
<i>Lars H. Eriksen</i> , fhv. universitetslektor, cand.phil., Universität Bayreuth. Dansk for tyskere. Intersprogsproblemer i forbin- delse med tyskeres indlering af dansk	92

MINDRE BIDRAG

<i>Sven Lindahl</i> , ekstern lektor, lic.phil., Odense Universitet. En Cicero-sekvens hos Rasmus Bartholin	121
<i>Peter Brask</i> , professor, dr.phil., Roskilde Universitetscenter. Ar- rebos Torcular Christi som forlæg for Naurs Golgotha paa Par- nasso	123
<i>Bent Søndergaard</i> , professor, dr.phil., Pdagogische Hochschule Flensburg. Om sproglig »anderledeshed« som kendetegn på minoritetslitteratur	129

ANMELDELSER

<i>John Kousgård Sorensen</i> , professor, dr.phil., Københavns Uni- versitet. Aage Hansen: Om Peder Laales danske ordsprog	135
<i>Poul Lindegård Hjorth</i> , professor, dr.phil., Københavns Univer- sitet. Den Store Danske Udtaleordbog, Munksgaard	138
<i>Lars H. Eriksen</i> , fhv. universitetslektor, cand.phil., Universität Bayreuth. Dansk-tysk ordbog, Munksgaard	149

<i>Hanne Ruus</i> , universitetslektor, mag.art., Københavns Universitet.	
Henning Bergenholtz: Frekvensordbog. Henning Bergenholtz: Dansk Frekvensordbog	154
<i>Mogens Baumann Larsen</i> , professor, cand.mag., Aalborg Universitetscenter.	
Frans Gregersen: Sociolingvistikens (u)mulighed	158
<i>Jørn Lund</i> , professor, chefredaktør, Danmarks Nationalleksikon.	
Peder Skyum-Nielsen: Fyndord. Studier i kortformernes retorik	160
<i>Inge Lise Pedersen</i> , universitetslektor, mag.art., Københavns Universitet.	
Lis Weise og Birte Hjorth Pedersen: Fornavnebogen. Lis Weise og Birte Hjorth Pedersen: Danske Fornavne	167
<i>Marie Bjerrum</i> , universitetslektor, dr.phil., Københavns Universitet.	
Auditorium X	174
<i>Niels Haastrup</i> , professor, dr.phil., Roskilde Universitetscenter.	
Dansk Identitetshistorie, bd. 1. Fædreland og modersmål 1536-1789, red. Ole Feldbæk	178
<i>Erik Dal</i> , fhv. administrator, dr.phil., Det danske Sprog- og Litteraturselskab.	
Klaus P. Mortensen: Svanen og skyggen – historien om unge Andersen	189
 <i>Replik</i>	
<i>Tore Kristiansen</i> , adjunkt, ph.d., Københavns Universitet. Udtalenormering i skolen – fiktion eller virkelighed? Kommentar til en anmeldelse	191
<i>Jørgen Knudsen</i> , forfatter. Erik M. Christensen i ekkorrummet. Kommentar til en artikel	195

Tyrkerfaren set fra Ribe og Wittenberg

Jacob Nielsen Bonums *Analysis* (1596)

Af Lars Boje Mortensen

Når Italien med urette alene gør krav på studiet af visdommen, og ønsker at høste hele æren – når Rom mener at andre folkeslags livsførelse ikke består i andet end barbariske krige, så tilskriver de sig selv mere end rimeligt er, og det er med stort overmod at de forviser andre fra musernes haver.

Også Tyskland har fostret, og fostrer, store personligheder, som musen har skænket et evigt navn. Danmark – det krigsduelige og højlerde Danmark – kræver ligeledes et trofæ, og ikke det mindste. Hvadenten man beder om en filosof, en historiker, en stor digter eller en taler: det lærde Danmark kan fremvise ham. Hvem kender ikke dig, Rantzau? eller dig, du veltalende Krag? findes der noget sted hvor din berømmelse, Tycho, ikke er stor? Du er af en ædel slægt, Tycho, og du udforsker et ædelt emne, stjernerne og himmeltegnenes skiftende positioner.

Ivrigt følger du deres spor, Bonum, og stræber dermed efter at udbrede fædrelandets berømmelse endnu mere. Det fremgår tydeligt af dine digte, som Phoebus nu har hørt, og som han anser for værdige til en laurbærkrans. Dette Phoebus' løfte har Wittenberg nu indfriet ved at overgive dig magisterværdigheden, som du fuldt har fortjent. Modtag glad disse gaver Bonum, for bedre vil følge, og musen vil føre din berømmelse mod stjernerne.¹

Således skrev en Wittenberg-studerende, Johannes Floremius, i et tidens typiske latinske æredigte til en dansk studiekammerat ved navn Jacob Bonum (latiniseret: Bonnus). Digtet findes i en lille samling af æredigte trykt i Wittenberg 1597. Det er unægtelig et fornemt selskab Bonum er blevet placeret i. Henrik Rantzau (1526-98) var berømt i udlandet som diplomat, mæcen og astrologisk skribent, Niels Krag (ca 1550-1602) som diplomat og historiker (for sit arbejde om spartanernes stat, udg. 1593) og Tycho Brahe (1546-1601) selvfølgelig for sin astronomi. Men hvem var Bonum, og hvad var det for digte han havde skrevet? I det følgende skal jeg gennemgå hvad vi ved om ham, samt præ-

sentere og fortolke et af digtene, som indholdsmæssigt skiller sig noget ud fra mængden af latinsk versekunst fra perioden. Det drejer sig nemlig om en slags nyhedsbrev, eller rettere journalistisk essay, om den tyrkisk-ungarske krig (1593-1606).

Hovedkilden til Jacob Bonums levned er Terpagers Ribe-beskrivelse (1736) hvor man i afsnittet om berømte ripensiske lærde finder en kort biografi af følgende indhold:² Han er født i Ribe 1574, som søn af rådmanden Niels Bonum. Han gik i skole i Ribe, og kom derefter til Københavns Universitet og til Wittenberg. Her læste han særlig teologi, fysik, matematik og poesi. Hjemkommen til Ribe blev han optaget i Peder Hegelunds kreds. I 1600 blev han kaldt til et pastorat i Darum og Bramming (tæt ved Ribe). Han blev herefter gift med Peder Hegelunds datter Anna. Bonum døde i sit kald i 1649. Terpagers oplysninger ligger til grund for alle senere lærde leksika hvor Bonum er medtaget.³

Med Degn (1981) og Helk (1987) i hånden kan man præcisere biografien. Bonum bevidnes således i stambøger og universitetsmatrikler de følgende steder: Helmstedt 1594 13/4 (?), Zerbst 1594 18/4, Wittenberg 1594 30/6, Zerbst 1598 16/8.⁴ Hans studierejse strakte sig således i hvert fald fra 1594-98, og fandt altså sted på helt traditionel vis, nemlig ved de nordtyske universiteter. Om hans studier ved Københavns Universitet vides intet andet end Terpagers notits – måske har det slet ikke noget på sig.⁵ At han blev magister i Wittenberg i 1597 ved vi takket være æredigte til lejligheden.⁶

Bonums' fader var rådmand, slotsfoged på Riberhus, herskabsfoged og en af Ribes borgmestre 1602-1606.⁷ Hans navn var Niels Poulsen, og ikke som Terpager siger, Bonum. Navnet stammer fra moderen, Marine Jepsdatter Bonum.⁸ Som søn af en rådmand, foged og borgmester har Jacob Bonum tilhørt Ribes bedste borgerlige kredse. Erhvervelsen af Ribebispen Peder Hegelund som svigerfader har bestemt styrket positionen yderligere, og hans opnåelse af embede i Darum og Bramming har nok en sammenhæng hermed.⁹

Ser vi nu på Jacob Bonums overleverede småskrifter, bliver billedet af den socialt ambitiøse, men akademisk uambitiøse ripenser kompletteret. De seks kendte skrifter er samlet på Det kongelige Bibliotek, fire af dem som unica, et i to eksemplarer, mens kun et også uden for København (i Weimar). Den første komplette liste om forfatterskabet findes således i Bibliotheca Danica, mens den grundige registrering af dem (inkl. ovennævnte eksemplarliste) blev foretaget af Lauritz Nielsen (1931-33). Kronologisk opstillet følger her listen (med LN-nummer), samt kort omtale af indholdet.

Hymenaios in sacrum nuptiale Matthiae Porsii et Anna Bagoniae. Hamburg 1592 (LN 417). [Bryllupsdigt ved Mads Pors' og Anne Baggesens bryllupshøjtid]. Bonums eneste publicerede digt før studierejsen hyl-der i 216 lyriske vers og i traditionelle vendinger giftermålet mellem to fra »rådmandskredsen« i Ribe. Mads Pors var rektor ved domskolen 1585-90 og sognepræst ved domkirken 1595-1616. Bonum angiver på titelbladet at han havde været Pors' elev. Dennes tilkommende, Anne Baggesen, tilhørte en af de mest fremtrædende Ribe-slægter (datter af rådmanden Peder Baggesen).¹⁰

Nepenthes clarissimo viro, reverenda dignitate, mvltiplici ervditione, prvdentia atqve avtoritate praestanti Dn. Magistro Johanni Lagonio Ripensi, Episcopo et Canonico apud eosdem honoratissimo factum A Iacobo Bonno Ripensi Dano. Wittenberg 1594 (LN 418). [Lægemiddel mod sorgen over den højt berømte, ærværdige, højlærde, kloge og myndige Hans Laugesen fra Ribe, højtæret biskop og kannik samme-steds, gjort af danskeren Jacob Bonum fra Ribe]. De 60 mindevers i elegiske disticha fylder kun én folioside. Bonum har fulgt med i begivenhederne hjemme, og samme år som biskop Laugesen døde, komponeret og fået trykt dette lille stykke i Wittenberg. Det fremgår ikke hvem digtet har været sendt til, men kannikerne er nok et bedre gæt end de pårørende. Det kapitulære establishment måtte gerne havde den unge studerende i tankerne. Noget kunne også tyde på at Bonums rejsestipendium delvis var betalt af domkapitlet (se nedenfor om dedi-kationen til *Analysis*).

Martis et artis confoederatio, dn. Christiano Chrysagrio commilitoni suo desideratissimo, patriam revisuro, amicae recordationis ergo facta. Wittenberg 1595 (LN 416). [Krigens og kunstens forbund, lavet til erin-dring om venskab for hr. Christen Guldager, forfatterens højt værdsatte kampfælle]. Denne lille digtsamling (tre digte på en folioside, heraf to af Bonum og et af N. M. Baccendorp) er et propempticon, dvs en litterær afskedsgave til en ven der skal rejse bort. I dette tilfælde drejer det sig om Christen Guldagers rejse fra Wittenberg hjem til Danmark. Guldager (ca 1560-1622) er bevidnet som studerende i Wittenberg 1591-96.¹¹ Han var altså Bonums studiekammerat, og kom iøvrigt også fra Sydvestjylland, nemlig Guldager ved Varde.¹²

Propempticon iuvenibus splendore natalium, eruditione et virtute cultis-

simis, dd. Gundaao et Tychoni fratribus germanis, nobilissimi viri, dn. Iohannis Lange, domini de Kierdgaard etc. filiis, amicis et patronis suis, Witteberga Gryphiswaldi abeuntibus, positum a Iacobo Bonno Ripensi Dano. Wittenberg 1596 (LN 419). [Rejsedigt til de unge brødre Gunde og Tyge Lange, højt dannede i lærdom og moral, højædle herrer til Kierdgård osv., sønner af Hans Lange, forfatterens venner og beskyttere. Skrevet af danskeren Jacob Bonum fra Ribe i anledning af deres afrejse fra Wittenberg til Greifswald]. Endnu et rejsedigt på en side, men denne gang ikke til en ligestillet, borgerlig studiekammerat, men til to lokale adelsmænd. Gunde (1576-1652) og Tyge Hansen Lange (-1614) kom nemlig fra herregårde i Ribes opland, Kærgård og Brejninggård.¹³ De studerede i Wittenberg 1593-95,¹⁴ og Bonums formulering »venner og beskyttere« kunne tyde på at han i en periode var ansat som præceptor for dem. En del af hans studierejse kan således have været finansieret af Lange-familien.

Anagraphe seu discursus historicus de Intaphernis uxoris voto, quod apud Herodotum lib. 3. extat, deque fraternae charitatis suavitate, qua gentis prosapia, qua mentis indole vere conspicuis, d.d. Georgio Schovgardt et Wenero Parsberg nobilibus Danis, Dominis, amicisque fautoribus gratitudinis & benivolentiae ex animo testandae ergo dicatus A Iacobo Bonno Ripensi Dano, jam jam patriam resalutante. Wittenberg 1596 (?) (LN 414) [Traktat eller historisk afhandling om Intafernes' hustrus offer, som er beskrevet hos Herodot (3. bog), og om den søde broderkærlighed. Skriftet er tilegnet de adelige danskere, herrerne Jørgen Skovgård og Verner Parsberg, i sandhed fremstående både i slægtsophav og i ånd – herrer og venlige velyndere – tilegnet som bevis på taknemmelighed og tjenstvillighed af danskeren Jacob Bonum fra Ribe, der snart skal gense sit fædreland]. Bonum tager her – det første lidt længere digt (390 heksametre) – udgangspunkt i Herodots fortælling om Intafernes' hustru (III, 118-19). Da perseren Intafernes var blevet taget til fange af kong Dareios sammen med forskellige mandlige familiemedlemmer, tryglede hans hustru Dareios om at få ham løsladt. Dareios gav hende dog kun valget mellem Intafernes, deres sønner, eller hendes broder. Hun valgte derefter at få broderen løsladt med det argument, at mand og børn kan man altid få igen, men aldrig en ny broder. Bonum anfører herefter adskillige eksempler på broderkærlighed og det modsatte fra antik mytologi og historie, men tilsidst kommer han ind på kristendommen, og via den på sin samtid. Hvorfor er der så

stor splid og så mange krigshandlinger (underforstået: i denne kristne tidsalder)? Svaret Bonum giver er det gode protestantiske: på grund af vores store synder. Dette forklarer også hvorfor tyrken får lov til at fare så grusomt frem i Ungarn netop nu, og hvorfor han er i stand til at drive de kristne styrker tilbage. Digtet slutter med en bøn til Gud om at bekæmpe Djævelen (og dermed hans værktøj: tyrken). Skriftet er – som det fremgår af titelbladet – dediceret til to (jyske) adelsmænd, Verner Parsberg til Sandbygård (1580-1643) og Jørgen Skovgård til Gundestrup (-1612); de studerede begge i Wittenberg 1595-97 (Parsberg også til 1599).¹⁵

Analysis historica vaticini, Firmiani Lactanti De imperio occidentali, in Orientem transferendo. Carmine contexta a Iacobo Bonno Ripensi Dano. Wittenberg 1596 (LN 415). [Historisk analyse af Firmianus Lactantius' profeti om det vestlige riges overførsel til Østen. Sat på vers af danskeren Jacob Bonum fra Ribe]. Dette digt er det længste, sidste og mest interessante fra Bonums hånd. De 436 heksametre indledes med en prosadedikation til biskoppen i Ribe (dvs Peder Hegelund, som dog ikke nævnes ved navn) og kannikerne ved Ribe domkapitel. Her forklarer han at han ønsker at sende dem det lille værk som en tak for »de velgerninger I altid har ydet mig, og som I har for vane at yde de gode [»bonos« – nok et ordspil på navnet Bonum] og lærde«. ¹⁶ Dette kan som nævnt være en hentydning til finansiel hjælp fra domskolen; det er under alle omstændigheder en tak for skolegangen og et signal om at han passer sine studier i Tyskland, og gerne vil være i erindring når han kommer tilbage til fødebyen. Dedikationen har sikkert haft samme mål som digtet om den tidligere biskop, Hans Laugesen. Prosa-indledningen siger desværre ikke noget om skriftets universitære sammenhæng. Var det fx en del af magistergraden som Bonum aflagde året efter? Dette spørgsmål skal jeg vende tilbage til efter analysen af værket.¹⁷

Efter den ydmyge og takkende fortale indleder Bonum selve digtet med endnu et beskedenhedstopos (vers 1-9): Hans lave stil er ikke egnet til at behandle så stort et emne, men »fromhedsiver« driver ham til alligevel at kaste sig ud i det! Der henvises både eksplicit og implicit til det klassiske latinske epos – i særdeleshed til Vergil.¹⁸

Vi føres videre med en episk lignelse (10-21). Som påfuglen praler med sin udslåede hale, således praler tyrken med sine erobringer. Et poetisk trick – som Bonum også bruger senere – består i, at emnet for digtet, tyrken, først antydes ved en dunkel omskrivning, nemlig ved

brug af den sjældne glose »acinaces« (et kort persisk sværd). Hermed forstår man at det drejer sig om noget østligt, men først nogle linier længere fremme kommer det direkte: »Turcica barbaries« (det tyrkiske barbari). Denne brutale flok har efterhånden erobret Tyrkiet, Ægypten, Syrien, Jerusalem, Byzans, Peloponnes og Athen (22-38).

Noget abrupt introduceres nu Lactants, »den berømte forfatter« (39-53). Han hævder at Rom, der endnu er stærkt, vil gå under, og riget vil blive flyttet mod øst, til Asien. Der hentydes her til Lactants' (ca. 250-320) hovedværk *Divinae institutiones* som er dediceret til Konstatin den Store og skrevet i perioden ca 304-11 (måske bearbejdet lidt senere);¹⁹ nærmere bestemt til slutningen af værket hvor Lactants er inde på den kristne eskatologi. I 7. bog, kapitel 15 skriver han netop at Romerriget skal forsvinde og magten vil blive givet tilbage til Asien:

Da vil krigen sprede sig over verden, den vil meje og skære alt ned som ved høsten. Årsagen til denne ødelæggelse og forvirring vil være, at romernavnet som verden nu styres under (det er skrækkeligt at sige, men jeg vil sige det, for det vil ske) skal forsvinde fra jorden; og magten skal vende tilbage til Asien; og Østen skal igen blive den stærke, og Vesten må tjene.²⁰

Dette kan være relevant i Bonums sammenhæng, idet det jo medfører den mulighed at det kommende asiatiske rige er identisk med det nuværende tyrkiske. Denne fortolkning må have været værd at tage stilling til, eftersom Lactants nød et meget godt ry blandt humanisterne, også de protestantiske. Han anerkendtes for sin elegante stil, kaldtes for »den kristne Cicero«, og udkom i et væld af udgaver fra bogtrykkerkunstens indførelse og op igennem 1500-tallet. Da hans værk ligger før de store latinske kirkefædre, Hieronymus og Augustin, og dermed før det 4. og 5. århundredes udformning af katolske ortodoksi, var hans teologi nok mindre brandfarlig i reformationskampene, men til gengæld gjaldt han heller ikke som så stor en autoritet som de nævnte kirkefædre.

At Lactants virkelig her skulle have talt om det fremtidige osmanniske rige, kunne belægges i en af de fyldigste og lærdeste kommentarer til *Divinae institutiones* som udkom i det 16. årh., nemlig Sixt Bircks fra 1563.²¹ Sixt Birck (Xystus Betuleius, 1500-54) var fra Augsburg og virksom dér og i Basel. Hans udgave blev udsendt posthumt af sønnen Emmanuel. Til det citerede sted finder man følgende kommentar:

Dette skal ikke forstås som Konstantins overførsel af kejsersædet til Byzans. Det burde han nemlig omtale i nutid, ikke i fremtid, og så ville det jo have været historie og ikke en profeti. Man skal altså forstå det som det muhammedanske rige, således at man ud fra historiske hændelser let kan indse at Lactants også i fremtiden vil være en sand profet.²²

Meningen med den sidste passage må vist være, at tyrken allerede har indledt sit angreb (dvs Sulciman den Stores erobringer); her har Lactants' profeti altså slået til, og den vil også gælde i fremtiden (tyrken vil ødelægge det romerske rige helt). Det er denne fortolkning Bonum vil tage stilling til. I det følgende stykke (54-67) forsøger Bonum at fremmane et uhyggeligt billede af fremtiden, hvis profetien virkelig skulle være sand. Skal Asiens tyran herske over Vesten? En del allusioner til Æneiden giver bidrag til den dystre stemning, og der afsluttes med ordene »gelidae ceu mortis imago« (som et billede af den kolde død).²³

Her afbryder Bonum tankegangen for at resumere tyrkens ekspansion indtil 1590erne (68-120). Han indleder med endnu en episk lignelse: tyrken er som en glubsk løve der søger efter bytte (68-75). Fra en lille begyndelse har han vokset sig stærk: først blev de arabiske grænsestater undervunget, dernæst blev Romerrigets flanke angrebet (sandsynligvis Byzans' fald 1453), og Afrika, Syrien, Persien erobret (dvs mameluk-sultanatet der blev undervunget af Selim I, 1512-20). Disse områder – som nu ligger øde hen – har alle en glørværdig lærd tradition bag sig: Grækenland rummede engang Sokrates' elever, Babylon gymnosofisterne,²⁴ Ægypten vismænd (magi) og Palaestina profeterne. Osmannerne hærger nu også Ungarn og ønsker at besætte det (89-120).

Hermed er Bonum kommet til den aktuelle anledning til at omtale tyrkerfaren, nemlig den tyrkisk-ungarske krig (1593-1606).²⁵ Under Sulciman den Store (1520-66) havde osmannerne haft store militære fremgange i Sydøsteuropa: 1521 erobredes Beograd, 1529 belejredes Wien og i 1541 faldt Buda. Selim II (1566-74) fortsatte ekspansionen (bl.a. blev Cypern indtaget), men en samlet kristen flåde under spansk ledelse vandt det store søslag ved Lepanto (1571). Ligesom belejringen af Wien gav anledning til en bølge af dystre flyveblade og småskrifter, udløste også sejren ved Lepanto en strøm af publikationer – denne gang dog jublende. Mange moderne oversigtsværker følger denne stemning ved at sætte Lepanto som det store vendepunkt i forholdet mellem Europa og Osmannerriget. Selv om det i et længere perspektiv nok er be-

rettiget at se Suleiman den Stores periode som toppunktet i tyrkernes europæiske indflydelse, må man ikke overse at samtiden slet ikke så sådan på det. En lige så stor strøm af ildevarslende flyveskrifter spredtes over Europa under den ungarske grænsekrig som tog sin begyndelse i 1593.²⁶ Det er naturligvis i denne sammenhæng Bonums skrift skal ses.

I vers 121-136 opridser han den aktuelle situation, sådan som han kendte den gennem flyveskrifter og/eller rygtedannelse: Grænsefortet Kanisza (Canis) – som de kristne holdt i mange år – har tyrkerne erobret. Forterne Buda, Vize (Wizia), Raab/Győr (Iaurinum), Petrinja (Petrinia) og Beograd (Alba) tjener dem nu (Raabs og Budas fald nævnes også i *Anagraphe*). Angrebsivrigt nærmer de sig Dalmatiens grænser og »dakernes transalpine byer som ligger nær ved de moldaviske skove«. Transylvanien frygter for deres snedige angreb, og hele Pannonien bæver ved deres sabelraslen. Tysklands berømte haller synger nu klagesange over deres tusind anslag.

At Buda og Beograd var faldet var jo mere end 50 år gamle nyheder, og er vel blot taget med som de stadig berømte eksempler på osmanernes europæiske erobringer. Kanisza, Vize, Raab og Petrinja var derimod nogle af nøgleforterne i den aktuelle konflikt. Forskellige grænseskærmydsler og en kristen sejr på slagmarken (22/6 1593 ved Sissek) førte til en regulær krigserklæring fra sultan Murad III (1574-95). Krigen blev en opslidende række af plyndringer i grænselandet og angreb på diverse fæstninger, hvoraf mange skiftede hænder flere gange. I 1606 blev der så – nærmest ved status quo ante – sluttet fred mellem Ahmed I (1603-17) og kejser Rudolf II (1576-1612). Bonums oplysninger om situationen i juni 1596, hvor hans fortale er signeret, er ikke helt korrekte: Raab blev rigtignok indtaget af Sinan Pasha²⁷ i september 1594 og Vize i sommeren 1595, Petrinja derimod blev endelig taget af de kejserlige samtidig med Vizzes fald. Her har Bonum altså ikke været ajourført. En større fejltagelse ligger i oplysningen om Kanisza der først blev indtaget af tyrkerne i 1600. Måske har forlydender om kampe om fæstningen været overdrevne.

Efter at have konstateret tingenes sørgelige tilstand, går Bonum nu videre med at spørge, om det virkelig kan være rigtigt at tyrkerne skal have endnu mere fremgang, myrde vore borgere, ødelægge vore skoler og kirker osv. Skal vores rige indtages og regeres af en enehersker? Det er hvad Lactants – som tilhører romernes lærde blomstringstid – hæv-

der (137-47). »Rige« hedder her »regnum« og »enehersker« »Rex unicus«, et mærkeligt udtryk der formentlig er en direkte oversættelse af det græske »mon-archos«. Hvis denne fortolkning er rigtig, signalerer Bonum hermed hvilken retning diskussionen nu tager, idet de nævnte termer, regnum og monarchia, er gængse – man kunne næsten sige tekniske – i renæssancens verdenshistoriske diskurs.

Dette bliver endnu klarere i den følgende passage, hvor Bonum stiller spørgsmålet om den berømte Lactants' ord stemmer overens med Den hellige Skrifs. Med henvisning til »den profet man siger var fængslet i en hule og legede med kaldæiske løver«, bliver svaret benægtende. Ved at gennemgå denne profets ord vil man se at de ikke bekræfter Lactants' (148-56).

Den lære om fire verdensriger Bonum nu gennemgår, tager – som foregrebet – sit udgangspunkt i Daniels bog kap. 7 (157-95). Idéen om én dominerende verdensmagt som afløses af en anden (senere ofte kaldet »translatio imperii«) var dog udbredt gennem hele antikken – den opstod ikke i Daniels bog. Den findes i tidlig græsk historieskrivning, og i hellenistisk tid opstod en liste på 4 successive verdensriger (assyre-re, medere, persere og Alexanders rige). Denne forestilling dannede utvivlsomt en del af baggrunden for Daniels bog som er skrevet i det andet årh. f.Kr. (formentlig mellem 168 og 165). På Ennius' tid (omkring 190 f.Kr.) figurerer Rom for første gang på en sådan liste over verdensriger, men først med Polybios (ca 200-120 f.Kr.) vinder dette synspunkt rigtigt indpas. Når vi kommer ned i det første århundrede f.Kr. er Roms status som verdensrige fælles gods for græske historikere.²⁸ I senantikken hentyder mange forfattere til rækken af storrigter, men stadig med nogen mulighed for variation. Lactants nævner fx, i forlængelse af det ovenfor citerede, at Romerriget vil gå under ligesom andre *regna*, fx ægypternes, persernes, grækernes og assyrernes. Som det vil fremgå nedenfor bygger Lactants her ikke på Daniels bog, men blot på den almindelige antikke tradition. Man skal op til begyndelsen af det femte århundrede – nærmere bestemt til 407 hvor Hieronymus udgav sin kommentar til Daniels bog – før passagerne får deres autoritative tolkning. Både kap. 2 og 7 hos Daniel indeholder verdensrige-profetier, og Hieronymus gør noget ud af begge. Kap. 2 omhandler billedstøtten i Nebukadnezars drøm (kolossen på lerfodder), hvis dele hos Hieronymus udlægges som henholdsvis Babylon, medernes og persernes rige, Alexanders (og hans efterfølgeres) rige, og endelig det

skrøbelige Romerrige. En tilsvarende tolkning gives af kap. 7, som der i denne sammenhæng er grund til at se nærmere på, eftersom Bonum udelukkende anvender dét.

I Daniels syn stiger fire uhyrer op af vandet, en vinget løve, en bjørn, en firhovedet panter, og et uidentificeret uhyre med jerntænder og ti horn. Et lille horn skyder frem, og tre af de tidligere rykkes op for at skaffe det plads. Daniel får udlagt synet således: De fire dyr er fire konger, og

de ti horn betyder, at der af dette [det sidste] rige skal fremstå ti konger, og efter dem skal der komme en anden, som skal være forskellig fra de tidligere; og han skal fælde tre konger, og tale mod den Højeste og mishandle den Højestes hellige; han skal sætte sig for at ændre tider og lov [...]²⁹

Herefter skal han gå til grunde. Hieronymus udlægger som nævnt de fire riger som i kap. 2, og han afviser den antikristne polemiker Porfyrios' ide, at de ti horn skulle være nogle hellenistiske konger. De skal derimod fremstå ved Romerrigets fald, og dele det imellem sig. En ellevte konge skal slå tre af de ti (nemlig Ægyptens, Afrikas og Æthiopiens), og de resterende syv skal underlægge sig ham.³⁰

Bonum bygger i sidste ende på Hieronymus' fordeling af riger ud fra Daniel kap. 2 & 7. Det er der ikke noget overraskende i, eftersom denne grovinddeling af verdenshistorien (som var trådt meget i baggrunden i middelalderen)³¹ blev helt dominerende i humanismens og reformations Tyskland, hvor identiteten mellem det antikke romerrige og det samtidige tyske kejserrige var almindelig accepteret.³² Den berømte reformationshistoriker Johann Sleidan (1506-56) skrev bl.a. et udbredt verdenshistorisk kompendium med titlen *Om de fire store riger* (skrevet ca 1540). Han fastholder den nævnte identitet, men dog med den meget pessimistiske formulering, at den stump af imperiet der endnu er tilbage findes i Tyskland, og at riget knap nok hænger sammen ved knoglerne. Hvad angår modellen med de fire monarkier var Bonum altså helt konventionel og i overensstemmelse med både Hieronymus og de tyske humanister. Med hensyn til udlægningen af det fjerde uhyres horn, fulgte man i tyrkerfarens tid derimod ikke kirkefaderen.

Efter at have resumeret Daniel kap. 7 med opgørelsen af rigerne, slår Bonum fast at man nøje må overveje disse »mystica«, som er blevet åbenbaret Daniel af Helligånden. Imod sekshundrede andre vid-

ner, som han siger, må man stole på dette ene (196-202). Hvem vil nægte at tyrken har strakt sit rige vidt? – at Vestens rigdomme flyder mod Øst? Det gælder det ulykkelige Grækenland, det gælder Jerusalem, Ægypten, Rhodos, Beograd og Donau.³³ De tarpeiske (dvs romerske) paladser ligger nu svækket efter at de tre horn, Ægypten, Syrien og Grækenland er blevet revet bort fra det frugtbare Europas bryst. Den osmanniske Pasha begynder nu at true Romerriget (203-26). Her svarer Bonums fortolkning ret nøje til Sleidans. Efter at have konstateret at de ti horn er Romerrigets provinser skriver sidstnævnte i slutningen af værket om de fire riger:

Blandt disse ti horn opstår der nu et lille horn som bortriver tre af de ti. Det angiver det muhammedanske rige, eller det tyrkiske, som efter en ydmyg oprindelse inden for det romerske monarki har erobret tre af dets fremstående dele, Ægypten, Asien og Grækenland.³⁴

Denne udlægning (som er identisk med Bonums idet Asien og Syrien betegner det samme) findes faktisk før Sleidan, nemlig hos reformatoren Justus Jonas der i 1529 på tysk udgav en kommentar til det 7. kapitel hos Daniel, med en undertitel om tyrkerfaren. Denne bog hører således til den første bølge af »Türckenbüchlein« der satte ind i 1522 efter Beograds fald, og blev intensiveret ved Wiens belejring i 1529.³⁵ Justus Jonas' lille skrift udkom mindst fem gange i 1529-30 og det havde faktisk en berømt medforfatter, nemlig Melanchthon.³⁶ Hos Jonas specificeres de ti horn yderligere, idet de både skulle svare til Romerrigets vigtigste provinser og til de moderne nationalstater, herunder Ungarn.³⁷ Jonas tilføjer at tyrken har erobret de tre horn (som hos Sleidan), men også Ungarn er tilfaldet ham: men han får forhåbentlig ikke lov til at beholde det!

Selv om Bonum skriver ca 65 år senere, har hverken situationen eller fortolkningen ændret sig. Ungarn er stadig problemet, og Bonum spørger nu om tyrkernes øjeblikkelige succes skyldes deres tapperhed, eller snarere Guds ønske om at straffe vores synder. Ligesom i *Anagraphe* bliver svaret det sidste. Gud tillader tyrkerne disse angreb, men han har også sat en grænse for tyrkens magt. Han har ikke glemt pagten med David (227-56). Hermed har Bonum indkredset en løsning på Lactants' og Daniels modstridende udsagn, og det bliver klart udtrykt i det følgende (257-69): Gud har aldrig overført imperiemagten fra vest mod

øst, men altid den anden vej. Således skal heller ikke Romerriget bukke under for Asien. Til støtte herfor fremdrages en række fortilfælde hvor Romerriget (det antikke vel at mærke) har været i voldsom krise, men alligevel overlevet (270-301). Bl.a. nævnes kejser Valerians tilfangetagelse hos perserkongen (260 e.Kr.), gallernes angreb på Capitol (390 f.Kr.) og Romulus Augustulus' nedlæggelse af kejserværdigheden (476 e.Kr.). På trods af disse ulykker mistede det fjerde uhyre ikke sin livskraft, skriver Bonum.

Parallelt med disse tilfælde kan man nu sige at den vantrø på intet tidspunkt har rystet Vestens grundvold, og aldrig vil gøre det. Snarere står den vantrø for fald. Hans angreb skyldes en sygdom, og han vil gå under (302-36). Tyrkernes rige er nemlig ikke et rige i egentlig forstand, men intet andet end forfølgelsen af de fromme – vi skal ikke vente deres rige, men Guds (337-54). Måske vil nogen rejse en indvending ved at henvise til jødernes – her på episk vis kaldet Abrahamiderne – skæbne og Templets ødelæggelse. Disse katastrofer skete selv om de var Herrens udvalgte folk (355-64). Men det skyldtes Guds retfærdige vrede at jøderne måtte se deres rige gå under, og lide under det babyloniske fangenskab (365-80). Bonum går videre, og konstaterer at den jødiske arv er videreført af »os«, dvs kristenheden: Sions fundamenter, Salomons tempeludsmykning og Jerusalems pragt blev, med Helligåndens mellemkomst, tilpasset vore borgere og skattene pryder nu vore kongedømmer – med kunst, love og markens rigdomme (381-90). Vil vores fremtid da være lig jødernes? Truer tyrken blot, eller vil han ødelægge Romerriget – ligesom assyreren (= babyloneren) ødelagde Jerusalem? (391-96). Bonum indrømmer at mange forhold er gunstige på samme måde for tyrken som tidligere for babyloneren: fremgang, riger, eneherredømme, rigdomme, styrke, gudsbespottelse, mænd og våben (397-99). Men der er en forskel: En Guds mand, Daniel, salvede den berømteste østlige konge (Nebukadnezar), og skønt han (Daniel) levede som landflygtig, hjalp Gud ham dog med at udvide det første monarkis strenge herredømme (400-406). Endvidere var der klare profetier om Jerusalems ødelæggelse, det babylonske fangenskab osv, men der er ingen profetier om at tyrken skal herske over os. Hvis han frister Tyskland sådan som han har udfordret Ungarn, vil det blive hans sidste skridt (407-21). Bonums konklusion er således klar, så klar at den ikke nævnes direkte tilsidst: Lactants' profeti må blankt afvises, for der skal ifølge Daniel ikke komme noget femte monarki (efter Romerriget), eller rettere, det femte monarki skal være Guds evige rige. Bonum kan

derfor afslutte sit digt i imperativ og opfordre til at kæmpe for fædrelandet mod den vantro. Det er hævet over enhver tvivl at Gud vil beskytte Romerriget (422-36).

Bonums billede af tyrkerne og det osmanniske rige er det samme stereotype fjendebillede man møder i størstedelen af 1500-tallets vestlige tyrker-publikationer. Det er næsten blottet for interesse for det fremmede og for reel information.³⁸ Det er selvfølgelig en del af pointen at den vantro ikke har nogen positive civilisationstræk: derved udelukkes muligheden for at osmannerriget skulle være et femte monarki. I *Analysis* bliver de fire anerkendte monarkier alle fremhævet for deres vismænd, bygninger, rige og veldyrkede jord osv (fx 31-38). Dette gælder vel at mærke også de tre første, Babylon, Perserriget og Alexanders rige, som jo på ingen måde har forbindelse til kristendommen. De er nemlig en del af Guds plan (jvf. 400-406 om Guds støtte til Babylon). Hos Justus Jonas forklares dette lidt mere indgående: de fire monarkier er sat på jorden af Gud for at opretholde lov og orden, mens tyrkerriget kun har en destruktiv opgave. Derfor er det ikke et rige i egentlig forstand.

Bonum følger altså helt slagne veje både i identifikationen af det fjerde monarki med det nuværende tyske kejserrige, og i afvisningen af tyrkerrigets eventuelle plads i monarki-læren. Jonas og især Sleidan er kendte eksponenter, men Bonum kan have mødt disse fortolkninger mange steder. Mere speciel er hans inddragelse af Lactants-stedet. Hvor kan den have sin oprindelse?

Man kan ikke helt afvise at referencen har været at finde i et flyveblad, selv om et sådant ikke findes i Göllners bibliografi. Mange er selvfølgelig gået tabt, og i de eksisterende henvises der ofte til skriftsteder. På den anden side er det ikke sædvanligt med kirkefadercitater, og da slet ikke fra en lidt mere obskur én som Lactants. Referencen har bestemt mere lærd præg, og det er derfor naturligt at se sig om i Bonums universitetsmiljø. Tyrkerfaren har tydeligt været genstand for stor diskussion blandt lærere og studerende i de tyske lærdomscentre. På dette tidspunkt var Friedrich Tilemann professor i Wittenberg (indtil sin død 1598). (Han nævnes på flere af de i note 6 citerede titelblade som dekan). Hans professorat var ikke helt almindeligt, det var nemlig et af de første ordinære professorater i historie. I sit hovedværk om historisk metode *Discursus philologicus de historicorum delectu* [Filologisk gennemgang af historiker-udvalget] (Wittenberg 1597) giver han bl.a. (s. 54-76) en kritisk behandling af de sibyllinske spådomme (som

Lactants flere steder bygger på). I dimissionstalen 1597 (dediceret til de adelige studerende, herunder Skovgård og Parsberg, som Bonum tilegnede *Anagraphe*), *De eversionibus rerum publicarum politica dissertatio* [Politisk afhandling om staters omstyrtelse] (Wittenberg 1597), kommer han en del ind på den aktuelle tyrkerkrig. Man finder her det traditionelle protestantiske svar på, hvorfor tyrken har så meget fremgang i øjeblikket (D 5). I et andet afsnit stiller han sig meget skeptisk over for folk som giver sig af med at spå om »verdens undergang, Tysklands endeligt efter det tyrkiske riges fald« (E 4). Hos Göllner kan man forvise sig om at der var mange sådanne pessimister ved universiteterne. Samme år som Bonums *Analysis* udkom, blev der i Wittenberg trykt en universitetstale om tyrkernes religion og deres øjeblikkelige fremgange (nr. 2193). Ligeledes i 1596 holdt Martin Brasch en universitetsøvelse på latin ved Rostocks universitet (nr. 2186). Den havde et berømt forbillede, idet han indledte: »Hvor længe endnu, tyskere, skal vi lade den skythiske bandit udnytte vores passivitet?«.³⁹

To små tyske afhandlinger kommer dog Bonums endnu nærmere.⁴⁰ Den ene (Göllner 2215) er forfattet af Thomas Sigfrid fra Leipzig i 1596. Den består af syv blade og bærer titlen *Ob der Türcke noch der vierde und letzte Monarcha sein werde. Oder ob der Türcke dieses römischen Reichs Herr und Heupt werden, und die Christen unter sein Reich und Gewalt bringen sollte?* Når man læser traktaten forstår man at de to formuleringer i titlen ikke er alternativer, men to måder at udtrykke det samme på: skal tyrken erobre Romerriget og dermed blive herre over det fjerde monarki? Selv om spørgsmålet er lidt anderledes stillet, er Sigfrids grundholdning den samme som Bonums. Tyrkerriget kan ikke betegnes som et monarki (og sultanen dermed ikke som monark) i den forstand Daniels bog omtaler, dvs et verdensrige indstiftet af Gud til at opretholde fred og orden på jord. Sigfrid henviser i sin diskussion til flere bibelsteder og flere lærde synspunkter end Bonum, men omtaler ikke Lactants-passagen. Det gør derimod den anden lille tyske traktat (Göllner 2031). Den er trykt i Wittenberg 1595 og omfatter fire blade. Forfatteren er Göttingen-teologen Theodosius Fabricius (1560-97), og skriftet har titlen *Disputation von der Frage ob der Türcke noch endlich das römische Reich oder Deuschland erobern werde oder nicht. Aus dem Latein ins Deutsche versetzt*. Først opregner Fabricius argumenterne mod tyrkens mulige erobring af Tyskland. Stedet hos Daniel kap. 7 nævnes som det vigtigste, og Justus Jonas' fortolkning af hornene følges ligesom hos Bonum. Blandt argumenterne for et fremtidigt

nederlag finder man så Lactants-passagen (7,15) citeret. I Fabricius' efterfølgende diskussion – som i modsætning til Bonums ender opgivende: vi kan ikke vide hvad der skal ske – tilbagesendes Lactants således:

Men at Lactants' angivelse der tildeler den rasende tyrk magten over Vesten – og som jo går imod profeten Daniels lære – med rimelighed må forkastes, det bevidner en fornem lærd mand i et brev skrevet til vor kejser Rudolf II.⁴¹

Hvem denne lærde mand var, får vi desværre ikke at vide, men vi kan nok gå ud fra at havde han været af den modsatte overbevisning, havde han nok ikke følt sig kaldet til at belære den tysk-romerske kejser om det!

Et helt præcist forbillede for Bonums *Analysis* lader sig næppe opdrive. Men hele baggrunden for diskussionen – inklusive henvisningen til Lactants – har tydeligvis cirkuleret, mundtligt og skriftligt, i universitære diskussioner ved de tyske lærdomscentre fra ca 1593 og de følgende år. Det er meget tænkeligt at både *Anagraphe* og *Analysis* er poetiske versioner af disputationsøvelser Bonum selv har deltaget i. Det er endvidere muligt at netop de historiske emner var inspireret af historieprofessoren Tileman. Under alle omstændigheder er Bonums arbejder endnu et eksempel på, at skal man forstå dansk nylatinsk litteratur fra denne periode, bør man undersøge de højaktuelle impulser fra det nordtyske universitetsmiljø mindst lige så meget som de fjerne klassiske forbilleder. I dette tilfælde ovenikøbet mere.

Bibliografi

Alonso-Núñez, J. M. (1983), 'Die Abfolge der Weltreiche bei Polybios und Dionysios von Halikarnassos', *Historia* 32: 311-26.

Bibliotheca Danica, Systematisk Fortegnelse over den danske Litteratur fra 1482 til 1830 ved Chr. V. Bruun, vol. I-V. København 1961 (første udg. 1877).

Bohnstedt, J. W. (1968), *The Infidel Scourge of God*. Transactions of the American Philosophical Society, New series vol. 58, part 9. Philadelphia.

Brincken, A. von den (1957), *Studien zur lateinischen Weltchronistik bis in das Zeitalter Ottos von Freising*. Düsseldorf.

The New Cambridge Modern History (1971). Vol. III. The Counter-Reforma-

- tion and Price Revolution. Ed. R. B. Wernham, Cambridge 1968 (repr. 1971). (kap. X: The Austrian Habsburgs and the Empire (G. D. Ramsay) & XI: The Ottoman Empire 1566-1617 (V. J. Parry)).
- Degn, O. (1981), *Rig og Fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560-1660*. Bind 1-2. Århus 1981. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 39.
- Hegelund, P., *Almanakoptegnelser 1565-1613*. Udg. ved B. Kaae. Bd. I-II, Ribe 1976.
- Helk, V. (1987), *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*. Odense.
- Hieronymus, *Commentariorum in Daniele libri III*. Corpus Christianorum 75 A, Turnhout 1964 (ed. F. Glorie).
- Hulsius, L. (1596), *Chronologia Pannoniae. Ein kurze Beschreibung dess Königreichs Ungern, fürnembster Theil, was sich allda seyht hero anno Christi, 909. Da der erste christliche König, S. Stephanus geboren: biss auff dises 1596. Jars, gedencckwürdig verlauffen. Auss vilen glaubwürdigen authoribus colligiert. Sampt ein geographische Mappen Durch Lev. Hulsium, N. I. Secunda Editio*. Nürnberg.
- Jonas, J. *Das siebend Capitel Danielis, von des Türcken Gottes Lesterung und schrecklicher Morderey*, mit unterricht Justi Jonae. Wittenberg [1530].
- Göllner, C. (1961 & 1968), *Turcica, die europäischen Turckendrucke des XVI. Jahrhundert*. 2 vols: Bucarest-Berlin 1961 & Bucarest-Baden 1968.
- Lactants (1563), *L. Coelii Lactantii Firmiani Opera, quae quidem extant omnia*. [Med kommentar af Xystus Betuleius. Udg. posthumt af Emmanuel Betuleius] Basel.
- Lactants (1964), *Lactantius, the Divine Institutes, Books I-VII*. Translated by M. F. McDonald, O. P. Washington.
- Langager, E. (1975-76), 'Fem »Neue Zeitungen« fra 1594', *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 62-63: 95-99.
- Momigliano, A. (1982), 'Daniele e la teoria greca della successione degli imperi', *La storiografia greca*. Torino: 293-301.
- NEOL, *The Nordic Neo-Latin Database*, red. af M. Skaft-Jensen, M. Alenius, K. Skovgaard-Petersen, L. B. Mortensen m.fl. Institut for klassisk filologi, Københavns universitet. *Analysis*' tekst findes i databasen.
- Nielsen, L. (1931-33), *Dansk bibliografi 1551-1600*. København.
- Rothenberg G. E. (1960), *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*. Urbana.
- Rørdam, H. F. (1877), *Kjøbenhavns Universitets Historie III: (1588-1621)*. København.
- Sleidan, Joh. (1556), *De quatuor summis imperiis, libri tres*. Strasbourg.
- Stolpe, P. M., *Dagspressen i Danmark, dens Vilkaar og Personer indtil Midten af det attende Aarhundrede*, I. København 1977 (genoptryk af orig. udg.: København 1878).
- Swain, J. W. (1940), 'The Theory of the Four Monarchies', *Classical Philology* 35: 1-21.

- Terpager, P. (1736), *Ripae Cimbricae sev urbis Ripensis in Cimbria sitae descriptio*. Flensburg.
 Trieber, C. (1892), 'Die Idee der Vier Weltreiche', *Hermes* 27: 321-344.

Noter

1. DVm Sophiae studium sibi, plus justo, arrogat uni / Italia, & laudem vult sibi sola dari: / Et tractare alios populos commertia vitae / Barbara, nil praeter, Martia Roma putat! / Plus sibi, quam par est, tribuit, nimiumque superbe / Musarum ex hortis ejicit illa alios. / Et genuit, gignitque viros GERMANIA claros, / Musa quibus nomen perpetuum esse dedit. / Nec sibi postremam deposcit DANIA palmam, / Dania Marte potens, arteque magna satis. / Sive Sophum, sive Historicum, clarumve Poetam, / Rhetora sive velis! DANIA culta dabit. / Quis te RANZOVI nescit! CRAGIve diserte! / Quis locus, in quo non laus tua, TYCHO, viget? / Nobilis es TYCHO, studium quia nobile tractas / Astracae, & coeli signa vicesque notas. / Sedulus illorum sequeris vestigia BONNE, / Atque decus patriae perpetuare studes. / Id clare ostendunt tua carmina, quae modo Phoebus / Audiit, & lauri germine digna putat. / Perficit hoc Phoebi votum VViteberga MAGISTRI / Dum te, sat dignum hoc praemio, honore beat. / Dona hacc sume hilaris, namque his meliora sequentur, / BONNE, tuumque feret Musa per astra decus.
2. Terpager (1736) 601-2.
3. Bonum nævnes allerede i Albert Thuras *Idea historiae litterariae Danorum* (Hamburg 1723) blandt det 16. årh.s digtere, men kun for *Anagraphe* (se ndf.). Johannes Moller (*Cimbria literata* I:56 (1744)) gentager Terpager, men tilføjer *Analysis* til listen over Bonums værker. Joechers *Gelehrten Lexicon* I: 1240-41 (1750) bruger udelukkende Moller. G. Treschow, *Danske Jubel-lærere* (Kbh. 1753, s. 285-86) nævner *Analysis* og tilføjer: »Han har ogsaa gjort adskillige orationer og vers« (disse orationer kendes ikke, og der kan være tale om en misforståelse). Bonum nævnes også (som »Bonnesen«) i S. V. Wiberg, *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*, I:268 (Odense 1870 & Kbh. 1959). Ehrencron-Müller I: 484 (1924) følger også Terpager. Jacob Bonum er aldrig blevet optaget i Dansk Biografisk Leksikon, og har heller ikke fundet vej til nogen af litteraturhistorierne. Hans bryllupsdigt (se ndf.) vil blive opregnet i P. Harstings kommende bog om latinske bryllupsdigte i det 16. årh.s Danmark.
4. Helk (1987) 176.
5. I et æredigt til Bonum, skrevet da han blev magister i 1597 i Wittenberg, nævner Caspar Conrad fra Bratislava at Bonum havde besøgt adskillige lande. Dette kunne dog godt dreje sig alene om forskellige steder i Danmark og Tyskland. (Euphemiai in magisterii honores (Iac. Bonni), Wittenberg 1597 – jvf. næste note).

6. Der er tale om tre publikationer som er blevet registreret i Det kongelige Biblioteks systematiske katalog for gamle danske samling, og således indgået i *Bibliotheca Danica* III:1012 (under personalhistorie, Bonnus). Den ene er et enkelt folio-blad trykt i Wittenberg med overskriften *Euphemiai In novos magisterii philosophici honores, ornatissimi, doctissimi et hvmanissimi iuvenis, dn. Iacobi Bonni, Ripensis Dani, qvi illi solenniter conferebantur in Academia Witebergensi. Clarissimo, doctissimo dn. Friderico Tilemanno, I. U. Doctore, ac Philosophici Collegii spectabili decano. Rectore magnifico, reverendo ac clarissimo, viro, dn. Davide Rvngio, S. S. theologiae doctore ac professore publico. Scriptae ab amicis*. Det er altså lykønsningsdigte i anledning af den nye magisterværdighed skrevet af venner, og disse viser sig at være: Carolus Bangius (Danus), Ioannes Spendorpius Christiernus (Danus), Paulus Paulinus Colding (Danus). Nicolaus Matth. Backendorp (Danus), Iohan. Floremius (Francus), Christophorus Richter (Chemnicensis). Den anden er et lille hæfte på 4 blade, også trykt i Wittenberg 1597, og ligeledes lykønsningsdigte skrevet af venner: *Euphemiai tum in novos magisterii honores, quibus ornatus est idibus Martii anno Christi M.D.IIIC a spectabili dn. decano viro clariss. Friderico Tilemanno U.I.D. ibidem, rectore magnifico & reuerendo viro dn. Davide Rvngio S.S.Th.D. & P.P. ornatiss. ac doctiss. dn. Iacobus Bonnus Ripensis Danus: tum in eiusdem ex celeberrima Witebergensium Academia in patriam abutum, conscriptae ab amicis*. Disse venner er: Iohannes Melfurer Culmbac F., Casparus Conradus (Vratislaviensis), Tobias Orylanus Roth (Neustadiensis). Den tredje er skrevet af Martin Pontanus og er dediceret samlet til en hel række nybagte magistre, heriblandt Bonum (også Wittenberg 1597): *Sophonauton apodemia in honorem, virtute, eruditione & morum integritate ornatissimorum virorum ac iuvenum, dnn. Iacobi Bonni, Ripensis Dani. Alberti Vichgrevii, Hamburgensis Saxonis. Caspari Conradi, Vratislavensis Silesii. Iohannis Wallisii, Glacensis, Silesii. Clementis Anomaei, Turssenreutensis, Pal: Iohannis Senneri, Redvvic. Palatin-Egrani. Quibus, Rectore magnifico, viro reverendo, clarissimo ac doctissimo, dn. Davide Rungio, SS. theologiae doctore & professore publ. Decano spectabili, excellentissimo et clarissimo viro, dn. Friderico Tilemanno, I.U.D. & historiarum profes. publ. magisterii titulus in celeberrima Academia Witenbergensi solenni renunciatione idib. Mart. anno Christi 1597. publice decernebatur: conscripta a Martino Pontano, Suidnicensi, Elysio*. Derudover findes der to æredigte til Bonum i anden anledning. Det ene er skrevet af den kendte tyske nylatinske digter Fridrieoh Taubman, og findes dels i indledningen til *Anagraphe*, dels i Taubmans samlede digte *Melodaesia* (Leipzig 1597; her findes også digte til andre danskere, fx til Gunde og Tyge Lange, jvf. NEOL). Det andet, som også er medtaget i Bibl. Dan. er en lille samling bryllupsdigte (ét folio-blad) til Bonum og Anna Hegelund af Hans Sørensen Brun (og Poul Jørgensen) med titlen *Epithalamion* (Rostock 1600).
7. Degn (1981) I:345 & II:188.
8. Jvf. Degn (1981) I:380 & II:188.
9. Kronologien er dog ikke så simpel som Degn (1981) I:380 lader forstå. I

Hegelunds almanakker – hvor Jacob Bonum nævnes adskillige gange – fremgår det nemlig at indsættelsen som sognepræst i Darum fandt sted før frieriet og forlovelsen. Forbindelsen til Hegelund har dog sikkert været afgørende for opnåelsen af et godt kald. Hegelund skriver følgende om begivenhederne i år 1600: 19/3 – Prestevielse. M. Iacobum Bonnum. 21/3 – Indsættelse vdi Darum. ... oc indsatte M. Iacobum Bonnum at giøre offuerslag om Her Jacobs gield. 13/4 – Niels Pouelssøn compellavit pertentavitque me nomine filii M. Iacobi kai emes thygateros. 15/4 – M. Iacobus Bonum me compellavit. 26/4 – Desponsatio filiae meae Annae cum M. Iacobo Bonnum. 15/6 – Skal første gang liuses for M. Iacob Bonum oc Anne Peders. 6/7 – gamos. M. Iacob Bonums bryllup met Anne M. Pederss. daatter paa Riber raadhuss.

10. Degn (1981) I:345 & II:187.
11. Helk (1987) 227.
12. Rørdam (1877) III:733-35, hvor hans videre karriere i København beskrives.
13. Dansk Biografisk Leksikon, første udg. & Degn (1981) I:64.
14. Helk (1987) 290-91.
15. Helk (1987) 337 & 383.
16. »beneficia quibus me semper estis prosecuti, vobis in bonos & eruditos propria«.
17. Det kongelige Biblioteks eksemplar af skriftet indeholder ca ti håndskrevne rettelser eller mindre tilføjelser, som alle er nødvendige. De følges derfor her, selv om vi ikke kan være sikre på at de går tilbage til forfatteren. Det er dog sandsynligt at han selv eller trykkeren har ladet dem indføre i samtlige eksemplarer før distributionen. En enkelt fejl har forbigået korrekturlæserens opmærksomhed: linie 133 læser *Pannonis* i stedet for *Pannonia*.
18. Han nævnes ved navn (»Maro«), og genklange fra hans værker er tydelige: Aen. 3,39; 4,482 (& 6,797); Ecl. 9,36. Digtet er i det hele taget gennemsynet af vergiliansk og almindelig episk sprogbrug.
19. Jvf. indledningen til Lactants (1964) 8-14.
20. »Tunc peragrabit clades orbem, metens omnia, et tanquam messem cuncta prosternens. Cujus vastitatis, et confusionis hæc erit causa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis (horret animus dicere: sed dicam; quia futurum est) tolletur de terra; et imperium in Asiam revertetur; ac rursus oriens dominabitur, atque occidens serviet«.
21. Han var også forfatter til forlægget for Peder Hegelunds komedie *Susanna*.
22. Lactants (1563) 417: »Hoc non potest de translata Byzantium a Constantino sede intelligi. Id enim in praesenti, non in futuro debebat dicere, historia siquidem, non vaticinium fuisse. Machumeticum ergo imperium est intelligendum, ita ut ex praeteritis facile colligas, Lactantium in futurum quoque prophetam veracem fore«.
23. Jvf. Æneiden 2,369. Sammenlign også vers 42 med Æn. 2,12; 50 med 3,48; 56 med 2,69.
24. I antik tradition er disse »nøgne vismænd« indiske asketer som Alexander

- den Store mødte under sine østlige erobringstogter. Hos humanisterne nød de – med baggrund i de antikke kilder – anerkendelse som en slags førkristne hellige. Når Bonum placerer dem i Babylon, er det altså noget af en tilsnigelse.
25. For den politiske og militære historie følger jeg især Cambridge (1971), suppleret af Rothenberg (1960), Hulsius (1596) & Bohnstedt (1968).
 26. Den mest komplette bibliografi over det 16. årh.s »tyrkertryk« er Göllner (1961) & (1968). Mange tyske flyveblade må have cirkuleret i Danmark (Jvf. Langager (1975-76)). Derudover er der bevaret seks flyveblade på dansk som relaterer sig til denne krig (og optakten til den): *LN 1603* (= Stolpe 36) København 1593. *LN 386* (= Stolpe 37) København 1593. *LN 1589* (= Stolpe 38) København 1594 (9/1). *LN 1202* (= Stolpe 39) København 1594. *LN 1176* (= Stolpe 44) København 1595. *LN 1593* (= Stolpe 52) København 1597.
 27. Titlen pasha er latiniseret »Bassa« hos Bonum v. 220.
 28. Jvf. Trieber (1892), Swain (1940), Momigliano (1982) & Alonso-Núñez (1983).
 29. *Daniel* 7,24-25 efter den autoriserede 1931-oversættelse.
 30. Hieronymus, *In Daniele* II,vii,8.
 31. Se det instruktive skema s. 252 i Brincken (1957).
 32. Fx i Rostock-professoren David Chytraeus' *De lectione historiarum recte instituenda* (Rostock 1563), hvor de fire monarkier nævnes i indledningen som en indlysende inddeling. Endvidere går også den vidtudbredte Johann Carions Krønike (tysk originalversion fra ca 1530, latinsk oversættelse med udvidelse og indledning af Melanchthon og Caspar Peucer fra 1572) ud fra at det tyske kejserrige indehaver resterne af det romerske (s. 11-12 i 1572-versionen).
 33. Donau er usikkert – Bonum bruger den usædvanlige betegnelse »Indus«.
 34. 174v-175r: »Iam, inter decem ista cornua nascitur, & prodit cornu quoddam paruulum, quod de decem illis cornibus, tria revellit. istud denotat regnum Mahometicum siue Turcicum, quod ex humili natum in Romana monarchia, treis præcipuas partes illius occupauit, Aegyptum, Asiam, Graeciam«.
 35. Bohnstedt (1968) 10.
 36. Hverken dette eller trykkeåret fremgår af den udgave jeg har benyttet på Det kongelige Bibliotek. Jvf. Bohnstedt (1968) 13.
 37. Nogle med lidt besynderlige betegnelser: Frankrig, langobarder i Vælskland (dvs Italien), goter i Spanien, Vender i Africa (dvs vandaler, men uden samtidig reference), Tyskland, England, Ungarn, Grækenland, Asien & Ægypten.
 38. Jvf. Bohnstedt (1968) 18-19.
 39. »Quousque tandem Germani, abuti patientia nostra Scythicum illum latronem sinemus?«.
 40. Jeg takker Sächsische Landesbibliothek i Dresden for microfilmkopier.
 41. »Das aber des *Lactantij* verzeichnis, weil es des Propheten Daniels Lehre

zuwieder, dem Türckischen Wüterich die Herrschafft im Occident zumisset, billich zuverweffen sey, das bezeuget ein fürnemer gelehrter Man in einer Epistel, so er an unsern Keyser Rudolphum den *II.* geschrieben«.

Logikken i Harald Kiddes 'Jærnet'¹

Af Jørgen Egebak

1. Provokation

Den sidste roman, Kilde skrev, var første bind i en planlagt serie på fire: *Jærnet*, *Guldet*, *Ilden*, *Ordet*. Fortsættelsen kan man kun gætte om, for studienotater har ingen kunnet finde.²

Synspunktet i *Jærnet* ligger hos et enkelt menneske; men romanen er ikke som *Helten* en gammel mands beretning. På dette punkt ligger den nærmere ved *Aage og Else*. *Jærnet* markerer tydeligere end nogen af Kildes andre romaner, at det er malplaceret at forvente sandsynlighed af hovedfiguren.

Læseren får indblik i en femtenårig drengs psyke, en dreng i puberteten altså. Men det er ikke rimeligt, at en dreng i den alder kan have så mange erfaringer til rådighed, som hovedfiguren tumler med, eller en så veludviklet evne til refleksion. Denne psyke er klart et litterært konstrueret mønster.

Jærnet er ikke et individualpsykologisk portræt og, trods mængden af dokumentarisk materiale, næppe noget historisk tidsbillede, men snarere hvad man kan kalde en paradigmatiske roman. Af det mindre sandsynlige ved hovedfiguren følger i samme grad dens anonymisering. Hertil svarer romanens krav på at være mønstergyldig, mere hvad angår det tematiske problem end den psykologiske og historiske detalje.

Disse forhold, som kan virke modstridende og forvirrende, er med til at give romanen dens 'sprængte' karakter. Ikke desto mindre er *Jærnet* usædvanlig stramt opbygget, og den har sin særlige form for 'logik'. Jeg vil forsøge at fremlægge 'logikken' i romanen, men også prøve på at forklare hvorfor den kan virke diffus og forvirrende.

2. Tid og sted

Hovedfiguren følges af læseren i tre sammenhængende tidsforløb, der har hver sit kapitel i romanen. Det første og det sidste er dateret, henholdsvis den 1. december og den 12.-13. december en gang midt i 1850'erne. Derimod er det midterste kapitel ikke dateret.

Jærnet foregår i den tid, hvor Clemens, hovedfiguren i *Helten*, går og venter på, at Gud skal vise ham sin bestemmelse, en periode der i den foregående roman afsluttes ved Clemens' møde med kærligheden.

Denne metodisk utilladelige bemærkning åbner et perspektiv. *Jærnet* lægger ubeslutsomheden under lup. Nogen beslutning træffes ikke, hverken af hovedfiguren eller for ham af nogen Gud. Gud synes erstattet af Historien, der ikke som Gud i *Helten* er en projektion til opfyldelse af hovedfigurens behov, men en udfordring, noget 'andet' der kræver valg og stillingtagen. Steffan søger sin mening. I *Jærnet* når han den aldrig. I *Helten* flygter Clemens fra kærligheden og det, den repræsenterer i forhold til verden; når Clemens kommer i et positivt forhold til sit samfund, så er det først sent og virker postuleret fra forfatterens side. I *Jærnet*, der er skrevet under Første Verdenskrig, findes ingen løsning.

Den historiske tid i *Jærnet* er Värmland på overgangen mellem traditionel jernværksdrift og moderne storindustri. Konflikten mellem gammelt og nyt i samfundet svarer til konflikten i Steffan mellem at være barn og blive voksen. Lighed og forskel mellem samfundsmæssig og individuel problematik udtrykkes i en kompliceret symbolik. Det bliver ikke mindre indviklet af, at spændingstilstanden ikke kun gælder det voksne, forstået som det kønslige, over for det barnlige, men også hjemmet over for samfundet omkring det. Jernværksdriften, dvs. samfundet som det *er*, er ingen selvfølgelighed for ham. Jærnet symboliserer det samfund, hvis vilkår Steffan er uvillig til at acceptere, men også den pige som han tiltrækkes af. Jærnet står også symbolsk for det i ham selv der gør, at hun kan tiltrække ham. Dette er selv et symbol: blodet.

3. Tilgang

Muligheden for at udvikle symbolske paralleller og kontraster er overvældende. Romanen anvender desuden en lang række bifigurer, hvis skiftende stilling over for Steffan er vist i mange detaljer. At *Jærnet* er så kompliceret, kræver en særlig fremgangsmåde under en analyse, som skal finde og forsøge at fastholde hovedlinjer.

Fire forudsætninger for konflikterne hos Steffan er særligt fremhævede ved at ligge før tidsforløbet i romanen, decemberdagene en gang i 1850erne.

1. Den meget kultiverede atmosfære i Steffans hjem skyldes, at hans farfar standsede højojnene og smedjerne. Før hed stedet 'Adamshytan', nu hedder det 'Morgongåfva'. Det var hans hustru, Steffans far-mor, der fik ham til at bryde med den herskende samfundsorden. Men derved brød han også med sit eget herskende væsen og blev en plage for sine omgivelser. Hans hustru endte som sindssyg, og selv fik han en voldsom død. Nu synger fuglene 'uforstyrrede af Bælge og Hammer-slag' på Morgongåfva, og stjernerne brænder 'urørte af Ild og Røg' (s. 33). Stuerne er fyldt af bøger og musikinstrumenter.

2. Steffan er tvilling. Hans broder, Mikael, døde ved fødslen, selv om han vejede det dobbelte af den overlevende Steffan.

3. Susanna, den pige som Steffan tiltrækkes af, er kommet til at skubbe ham ud over gelænderet i hans farfars tårn. Steffan har ligget atten måneder i 'spændetrøje'; han er pukkelrygget og halter. Under en tagfat ville Susanna fanges af Brynte, som dengang lige var kommet med i kredsen af rigmandsbørn. Brynte er søn af en grubekarl, som er kommet op i samfundet.

4. Året før romanen begynder har Steffans farbroder, Anselm, fortalt ham, at jernet i Värmland ikke bare er 'Trældommens Smuds og Rovbegærets Rust' (s. 30), men også forudsætningen for kulturen og for landets storhed blandt nationerne.

I Steffans bevidsthed hører disse forudsætninger sammen og associerer til hinanden.

Før har han troet, at verden var eller burde være sådan, som han har lært den at kende hjemme. Efter at have hørt Anselm, må han spørge sig selv, hvorfor han kun har hørt om videnskabsmænd og digtere, når 'jernet' betyder mere end dem. Han har troet, at han havde fået alt hjemme; måske har han ingenting fået (s. 34).

Når forholdet til hjemmet bliver et pinligt dilemma for ham, så skyldes det, at han erfarer, at i det forskellige er der noget ens. At han ser det sådan, peger på, at han søger en adækvat holdning til omverdenen. Pludselig ser han, at alle, også familien, bøjer sig for 'jernet', lige som Brynte, som han selv har leet ad.

Brynte har sagt til Steffan, at når han en gang arver Morgongåfva, så bør han gøre den til jernbrug igen. Den kritiske holdning til hjemmet gør, at Steffan ikke kan le ad Brynte længere. Men da det drejer sig om andet end forholdet til hjemmet, så må han hade ham i stedet for at le ad ham. De medfølgende 'omkostninger' er fælles for 'jernet' og Brynte: 'Han *skulde* være Jærnet, og Jærnet *vilde* Steffan hade' (s. 43).

Det forholder sig nemlig sådan, at Steffan i grunden hader Brynte af en mere personlig grund. Indirekte var det Bryntes skyld, at Steffan faldt, da han sprang efter Susanna i farfaderens tårn. Dette spring gentager han gang på gang (s. 52). Men han må selvfølgelig også spørge sig selv, hvorfor han ikke kan gennemføre dette spring, blive voksen.

I romanens virkelighed er det Susans tiltrækning af den stærke Brynte, der er grunden til, at Steffan ikke kan nå Susan. Men dertil kommer, at i Steffans bevidsthed træder hans tvillingebroder ind i sammenhængen som genstand for en række spørgsmål, der gælder, om den større og stærkere Mikael har taget halvdelen af den styrke, som tilkom Steffan.

Hovedfiguren Steffan er splittet i tre tæt sammenhængende relationer: over for Susanna (det kønslige, det voksne), over for familien og over for 'jærnet' (samfundet, de fremherskende træk i den historiske samtid).

Romanen begynder i barnlighed, men uskylden forsvinder, efterhånden som disse forudsætninger dukker op i hans hukommelse. Begivenhederne i romanforløbet associerer til dem. Formelt viser forandringen sig ved, at den indre monolog ændrer karakter fra barnlighed: 'Det gik aldrig godt! Og kalde Jærnet og Kullet for Svineri' (s. 14) til det patetiske i et beskedent eksempel som dette: 'De sene Led, deres Lod i godt og ondt – lyt her, I Forhåbningsfulde og Frygtagtige, og glem både Håb og Frygt! Hør her en Fremtid, evigere end Jærnets, kys her Eders eget Eje: Nuet!' (s. 100).

Her udtrykkes også den tidsbevidsthed, som hænger sammen med, at Steffan er ved at blive voksen. Hans personlige tidsbevidsthed og bevidstheden om samtiden kommer af forestillinger om døden, hans egen og epokens undergang. I løbet af romanen kommer endnu en faktor ind, bestemt af hans biologiske vækst: pollutionen. Denne blufærdigt fremstillede begivenhed forstærker hans længsel efter Susanna (s. 214). Den styrker også kravet om, at han skal starte jernbruget igen. Det har han mærket, at farfaderen kræver af ham, siden Anselms bemærkninger om 'jærnet's dobbelte væsen, kulturofbygning og ødelæggelse. Forbindelsen mellem Susanna og jernbruget er jærnet i blodet.

Tidsbevidstheden, kønsmodningen, splittelsen over for Susanna, over for familien, over for jærnet, disse forhold gentages, vendes og drejes, varieres, adskilles og kombineres i romanen. Dette gør den meget indviklet, men giver også en chance for at finde hovedlinjerne i den.

Hvis status for disse forhold undersøges i de enkelte kapitler, så er det muligt at gennemtrænge de mange detaljer, at beskrive de enkelte kapitler som omfattende betydningsmæssige enheder og at vise den tematiske udvikling i romanen.

Hvert af de tre kapitler består af en række afsnit, det første har fire, og de to andre fem hver. En relativt detaljeret læsning vil vise, at romanen ikke alene er stramt komponeret, men at den også på andre niveauer nærmer sig til det stringente.

4. Første kapitel

Det første afsnit i første kapitel (s. 11-22) gentager Steffans fald i tårnet. Når han udsættes for at komme i en sådan situation igen, skyldes det den ensomhed, han føler på Morgongåfva.

Steffan og Susanna kommer farende på hendes ski, Brynte griber Susanna, og Steffan går på hovedet i sneen. Her svarer hans tilstand til sygdommen efter faldet i tårnet. Steffan bevæger sig tilbage gennem barndommen mod døden. Derfor bliver han bange for overnaturlige væsener, da han vågner. Ellers plejer han at le ad de andre børns angst. I faldet har han været ved at gå i ét med naturen (s. 16); men han husker, hvordan han, siden han var lille, har været bange for skoven (s. 17). Han hører hjemme i skoven som en del af den natur, han kommer af; men han føler sig ikke hjemme i den, når han er sig bevidst.

Dobbeltheden i forhold til naturen viser sig igen, da han er kommet ind til Filipstad, men på en anden måde. Man har skudt en bjørn. Først er han bange for den, derefter indgår han i identifikation med den. Bjørnen og Steffan er i samme situation over for 'Jærnovnens Ild og Bulder' (s. 21). Sammenhængen natur, naturdrift, død og dødsdrift sættes straks efter over for sin modsætning, at Steffan tiltrækkes af Susanna. Modsætningerne blandes, fordi Steffan ved, hvor farligt dette er. Susanna sætter sin fod i nakken på bjørnen og ler. Når Steffan tiltrækkes af hende, altså er ved at springe mod hende, så vises risikoen af hendes parallelfigur her. Inspektør Janne Piscators knippel har 'slået mer end én til Krøbling' (s. 22).

I det følgende afsnit (s. 23-68) udvides den antydede parallel mellem jernet og Susanna. Jernet bliver symbol i relation til Susanna og realitet i forhold til Steffans slægt og samfundet.

Steffan søger til Susanna lige som fuglen til lyset, og han synes, det flammer ud af hendes hals (s. 25). I forhold til samfundet er Steffan identitetsløs, så længe han ikke har afgjort sit forhold til Morgongåfva (s. 25). Men han kan heller ikke sætte sig selv helt bag sit tilnærmelsesforsøg til Susanna, når han samtidig vender sig fra Morgongåfva (s. 26). Steffan trækkes i flere retninger på samme tid. At han mangler identitet, ses af, at han slipper Susannas hånd ved at høre Bryntes stemme.

Under besøget på jernværket tager han stilling, men kun foreløbigt. Hvad Anselm har sagt og faderens antydninger om omkostningerne ved den storhed, som jærnet er middel til, dukker op i hans hukommelse. Nu frygter han ikke længere larmen; den rejser ham til kamp. Hans energi er had. Han hader jærnet for de skove, der forsvinder, for 'de Mennesker, det vanskabte (...) Han hadede det (...) for Bryntes Skyld og, han vidste ikke hvorledes, for Susans med' (s. 35). Denne vurdering skyldes hans splittelse. Det han hader viser ham på forhånd nederlaget. Energien er derfor snart brugt.

Når Steffan vil have Susanna og Brynte med over i fattighuset til ofrene for jærnet, så er det, fordi han vil have ret over for dem. Men samtidig har han glemt sin personlige motivering for at tage afstand fra jærnet. Den kommer han i tanke om, da han står over for fattiglemmerne. Han husker sit fald og sin sygdom: 'hans Ryg var som deres' (s. 55).

På grund af denne lighed reagerer Steffan på samme måde som fattigfolkene over for den sindssyge profet, Zegoel (s. 54). Zegoel er Steffans eget omvandrede håb fra tiden lige efter sygdommen (s. 249-50), varslet om et rige der ikke er underlagt jærnet, og om en Gud der ikke frelser ved sværd og spyd. For Steffan er dette en drøm, for Zegoel er det sindssyg virkelighed. Håbet og drømmen glemmer Steffan straks efter, fordi Susanna er bange for Zegoel og ikke gør modstand mod ham. Med hendes svaghed vipper vægtforholdet mellem dem, og han ser kampen for jærnet og for hende som sin pligt (s. 54).

Men da de er kommet væk fra Zegoel, har Susanna ikke brug for Steffan længere og går med Brynte, som Steffan derfor retter sin modvilje imod. Når Steffan ønsker sig det skabende gudsord (s. 62), blandes der hæventanker ind i ønsket. En af de forfulgte finner kaster trolddom mod dem, en 'Finneskugle', som rammer Susanna. Dette må han tage på sig som sin handling, fordi han har ønsket det. Men dette betyder igen et omslag i hans tanker og følelser, fordi han både elsker og hader Susanna. Steffans fundamentale splittelse gør, at følelsen slår om i sin modsætning; han kan ikke stå ved sig selv.

Da han så finnerne, anråbte han om 'ordet', som den troende Märta Moll har fortalt ham om, og han troede straks, at han virkelig ejede det og derfor ikke kunne blive træl under jernet, selv om han heller ikke kunne blive herre over det (s. 62). Men når han retter sig mod Susanna igen, føler han sig samtidig underlagt jernet. Susanna og Brynte fremsiger en formular til beskyttelse mod den dødbringende trolddom. De nævner Jesus; derfor kommer Steffan i tanker om sin drøm: 'Giv mig Ordet, i hvilket Evigheden bor, og jeg (...) er 'Bjærget's Herre' (s. 67). Evighedsselementet sammenkoblet med den dødsviden, som finnernes trolddom har givet Steffan, fører til, at han betragter nuet sammen med Susanna som den evighed, han ønsker. Derfor er han i stand til at springe ind i dansen, som hun danser alene, mens Brynte klapper til.

Forsøget på at standse tiden og gøre nuet til evighed er til dels en gentagelse af hans spring mod hende i tårnet. Dette spring er en rød tråd i romanen. Også denne gang mislykkes det. Brynte gør ham opmærksom på fremtiden (s. 67). Inde i jernbrugets hovedbygning skal 'Jærnets Fremtid' diskuteres.

Tredje afsnit i første kapitel (s. 69-106) udvider perspektivet. Her fremstilles parallellen til Steffans konflikt mellem barndom og voksenalder, konflikten mellem den gamle tid i Värmland og den nye, industrialiseringens tidsalder.

Konflikten mellem traditionens repræsentanter og dem, der går ind for at tilegne sig den nye tids metoder for at kunne følge med tiden, afspejler modsætningen hos Steffan. Men paradoksalt nok først sådan, at det for ham er ligegyldigt, hvilket resultat brugspatronerne kommer til, for der 'fulgte jo ingen Alder på Jærnets' (s. 72). Stillet over for jernets betingelser giver Steffans dødsdrift sig udtryk i undergangstanke, der gælder for dem alle (s. 72). Spørgsmålet er, om man skal acceptere betingelserne og 'leve af dets [jernets] Nåde, til dets Ære' (s. 87) og så dø, når der ikke er brug for én længere, eller om man skal dø under protest. Det første som talsmanden for de nye metoder, det andet som modstanderen.

Men undergangsforestillingerne er bestemt af, at Steffan dør. Dette viser tilbage til hans sygdomsperiode efter faldet i tårnet og til hans fald i sneen og frem til hans hjemtur sammen med faderen i dette kapitels sidste afsnit. Han vågner af døsen, da han kommer til at røre ved Susannas kind, hvilket sætter tanken om det menneskelige i gang hos ham. Den rejser sig ud af hans visioner af fortid, nutid, fremtid og på baggrund af diskussionen om fremtiden, vel at mærke jernets fremtid:

'her brændte den hans Hånd, stærkere end Jærnet selv: Mennesket, med Stenalderens Våben i sin Hånd og med en kommende Tids af Luft og Lys løftet over sit Hoved, den første og den endelige Skaber og Tilintetgører! Jærnets Finder og dets Forlader en Gang!' (s. 97).

I denne sammenhæng indgår Steffans næste tankerække, som lige så lidt som de tidligere beholder sin gyldighed for ham: hvis han indretter sig på at 'tjene' Susanna, så gør han det for sin egen og for fremtidens skyld. Brugspatronerne, der accepterer de vilkår, som jærnet medfører, kan ikke se sig selv og har det derfor, som de fortjener. Protesten mod de nye vilkår er forgæves, har været det altid og vil altid være det, indtil mennesket opdager sig selv og sin magt (s. 100).

Den i forsamlingen der får det afgørende ord i sagen er da også en mand, der lige som Steffan ser nuet. Men forskellen er, at han kun ser nuet og ikke også fremtidens muligheder: Steffan er i stand til at deltage i hyldesten til 'Jærnets Fremtid' med bevidstheden om, at der en gang kommer noget andet, menneskeligt frem: 'Jærnets var Sejren! – og Livet: Barnet i dets glødende Bug!' (s. 104).

Steffan har glemt døden under sine forhåbninger til fremtiden efter jærnets tid. Pludselig kommer den symbolsk til syne som et memento. 'Finnekuglen', som Bryntes far har gemt under sin trøje, springer frem for alles øjne. Dette syn fører til, at Steffans forhåbninger revideres. Døden indtager pladsen som den Gud, der kommer efter jærnet, ilden og blodet: 'det sorte Skud derude! Den sidste, den mægtigste Gud, den glemte: Kronos, der åd sin egen Søn (...) Den endelige, sidste: Døden' (s. 104). Pludselig er det eneste, der er værd at tro på for ham, dette at alt er overstået en gang. Det vil jo betyde, at han er ude over sit dilemma: '(...) Had til Jærnet, (...) Tro på Blodet – unødigt det første, som forgæves det sidste' (s. 105). Visheden om døden som en kommende befrielse fører til, at han kan nærme sig livet, hvilket ikke er så underligt: '(...) nu jeg ser Eder, som Eders Herre, ramt – nu begærer jeg hans Rige og Eders Lod! Nu jeg kender Livets Dom, vil jeg det! Ti nu, jeg skal miste det og derfor kan tilgive det, tør jeg eje det!' (s. 106).

I det fjerde og sidste afsnit i første kapitel (s. 107-23) føres denne linje igennem til kapitlets slutning, koblet sammen med tanken om det menneskelige, der rejser sig over jærnet.

Dødsforestillingen repræsenteres af Steffans fars bemærkning til præsten, som kører med dem: at Steffans generation en gang vil stå foran fædrenes grave, hvor de 'sover, som Børn, under Blomster' (s. 112). Dette fører til et helt knippe af associationer.

Først tænker Steffan på 'den endelige Nat' (s. 112), som han også havde i tankerne under brugspatronernes møde. Så optræder symbolet for hans tanke om, at alles lod er ens, at alle skal ældes og dø, den polske kirurg Mychowitz, 'Tidens Medusa', der 'så vort Århundredes Europa' (s. 113). Steffan spørger sig selv, om han kommer til at se sådan ud og svarer ud fra sin tvivlrådighed ved tanken om kirurgens søn, der har sin fars ansigt: 'Å bedre at tage sit Ansigt i Arv end erhverve det gennem Håb og Erfaring påny! Og dog ...' (s. 115).

Det liv, han ikke kan undvære, er naturligvis livet med Susanna. Her er døden ensbetydende med tilværelsen uden at have gennemført springet mod hende.

Mens Steffan drømmer om, hvordan han ved blot et øjeblik at elske med Susanna har overvundet døden, er han faldet i søvn (s. 118). Han vågner et kort øjeblik og opdager, at hans far holder på kirkegården, inden han sover igen, gledet ned mod natursiden i ham selv.

Derved er han kommet på niveau med sin døde tvillingebroder. Stillet over for broderen med det, han har fået ud af tilværelsen, det nu med Susanna han har drømt sig til for derefter at ligge villigt under for jernet, har han en fornemmelse af, at den døde Mikael skubber ham fra sig. Men det er faderen, der forsøger at vække ham.

Steffan synes, at der går det spørgsmål mellem Mikael og ham, om Susanna var bestemt til at føre slægten videre for dem begge som hel, menneskelig kraft. Dette skyldes, at Steffan halvt sovende er klar over, at faderen har ret til at kræve sit liv fortsat efter den linje, der går fra farmoderen og farfaderen, dvs. ikke under 'Jærnets Tegn' (s. 120). Derfor drømmer Steffan sig selvstændig over for Mikael og Brynte: '[jeg har] af min Rus i Susan *mit* at føde: *min* Gud, den enbårne, *min* Slægts Sæd!' (s. 120).

Steffan drømmer stadig, da han bliver klar over, hvorfor det var ham og ikke Mikael, der overlevede. Det var for at hans slægt, der *har* tjent jernet, gennem ham kan føde 'Zegoels Drøm' (s. 120), hvilket kræver en anden form for styrke end den, Mikael repræsenterer.

Efterhånden som Steffan bliver vågen, går det tydeligere op for ham, at han ikke kan virkeliggøre drømmen uden Susan. Faderens blik plejer at være mildt. Nu flammer det i kampen for at vække Steffan af lethargien, så de kan undgå kulden og ulvene, der har fået færten af dem. Steffan ser dette blik, og det genkalder faderens elskovsblik mod moderen (s. 120), hvilket støtter ham i hans tanke om Susans og hans barn, 'den nye Gud', der skal 'knuse Jærnet, Forbandelsen fra Eden' (s. 121).

Tingene begynder at ordne sig for Steffans bevidsthed. Han og hans far kører fra ulvene 'ind i Sejren, ind i Gud, i Hjemmet' med 'Slægts-træet flyvende mod dem med udbredt Favn' (s. 122-23). Ganske vist er det ilden fra jernbrugene, der ses på himlen, men en gang skal han se 'andre Tegn på Horizonen end jer – I, der gennem Århundreder har brændt og formørket 'Bjærget's Himmel! En Gang, Susan, om længe, ved dig!' (s. 123).

Første kapitel i romanen slutter relativt optimistisk, men herunder gemmer der sig tvetydigheder. Status er, at Steffan ikke skal gøre Morgongåfva til Adamshyttan igen, men dilemmaerne er ikke fjernet. Tværtimod forstærkes de yderligere. Det fremgår senere, at natten efter 'Jærnets største dag' får han sin første pollution. Dette betyder to ting, dels at hans drift mod Susanna forstærkes, det er hende han har drømt om (s. 214), dels at farfaderens krav til ham om at sætte jernbruget i gang styrkes (s. 240). Det, der sker i tidsrummet mellem første og andet kapitel, anfægter altså den optimisme, som det første slutter med. Hvad angår hans forhold til Susanna, så drømmer han stadig. Steffans forhåbningsfuldhed undermineres af, at tiden går videre og af, at han selv forandres med tiden. Hans holdninger anfægtes og ugyldiggøres hele tiden.

5. Midterste kapitel

Det tema, som er anslået med ulvene i første kapitels sidste afsnit, udvides gennem en variant i andet afsnit af romanens andet kapitel (s. 133-61). Det første afsnit (s. 127-32) har vist Steffans mislykkede forsøg på at komme til at danse med Susanna igen, uden at det rækker ham i hans glæde.

Sent i bogen tales der om et fabeldyr, 'halvt Ulv, halvt Bjørn, alt Ondts Symbol' (s. 342). Ulvene, som Steffan og hans far redder sig hjem fra i første kapitels sidste afsnit, får angivet deres betydning i bogens sammenhæng: 'Tvivl og Angst, Had og Vold, Misundelse og Ulykke' (s. 122).

Disse to citater kan sammenstilles med det, den nye tids fortæller, von Schéele, siger om menneskets situation i Värmlands skove. De store opfindere er mænd, der med deres menneskelige evner behersker jordens 'Titaner: Ilden, Vandet, Dampen' (s. 74). De er 'Overvinderne af

Tid og Rum, disse Tvillingeslanger, der som Sagnet's Lindorm bestandigt har omsnoet Menneskehedens Tårn og begæret dens Hjærteblod ... , men intetsteds knuget stærkere end her i vore Urskove!' (s. 75). Von Schéele mener, at de må blive børn af tiden for ikke at 'visne her på Thules Rand, som Midgård'sormens Fange!' (s. 75). Denne lindorm optræder også i anden forbindelse. Da Steffan var barn, sang Märta Moll vuggevisen 'Ute blåser sommarvind'. Herfra citeres: 'Lindorm solar sig på sten / som et sammet, hvit och len, / vill i barnets vagga gå ...' (s. 38).

Den fare, som truer barnet, er de vilkår, der går op for det, når det bliver bevidst, dvs. er ved at blive voksen som pubertetsdrengen Steffan. Bevidsthed om tid og rum, opfattet som farlige, fordi de ikke er accepterede og beherskede af den bevidste forståelse.

Lindormen står for det, der driver Steffan tilbage mod naturen, døden, det kaotiske: bjørnen, Mikael, den sygdom han faldt ned i fra det ufuldførte spring mod Susanna, hvor han hørte skovens susen omkring sig som døden (s. 36).

Ulvene skal ikke kun forstås realistisk, som en del af den ydre natur i romanfiktionen, som mennesket må beherske for at skabe samfund. Ulvene betyder menneskelige sindstilstande, som hører under kategorien forvirring og kaos, det der er i modstrid med samfund mellem mennesker og med personlig harmoni.

Steffan opfatter afgjort ulvene psykologisk, eller rettere: fortælleren blander sin refleksion med hans projektion og viser, at Steffans omverdensregistrering må forstås ved dens psykologiske betydning for ham: 'Ulvene, ja hør – en langstrakt, hulkende og truende Tuden – en Kallden, en Protest fra den dunkle Skovmasse under Månesløret – Livet, der begærede og hadede ham, dets Offer og Betvinger, dets Middel og Mål ... / Vejret ham –: Lugten af Blod gennem Frostene, af Liv her i Døden, vejret Fjenden og Frelseren, selv i hans dybe Blund, hans Døds Dæmring, hans nære Afmagt og Ufarlighed ... vakt ham til Kamp, til Pligt: til Drab og Fødsel! / Hør Livet tudede, af Blodtørst, af Had, af Bøn om Forløsning fra sig selv, om Frelse fra Jærnets Alder over i den Uforkrænkelighed, som ene *han*, den Dødelige, kunde skænke det Evige ...' (s. 121).

Ulvene *protestere* mod, at Steffan slipper fra dem ved at vågne af søvnen, hvor han var i forbindelse med Mikael. Men han er ikke blot ulvenes '*fjende*', han er også '*frelseren*', der kan forløse dem. Psykologisk forstået er ulvene den side af ham selv, som han beherskes af, når

han glider tilbage mod sin fødsel, væk fra springet mod Susan. Men de repræsenterer også det i ham selv, som han skal bearbejde for at kunne gennemføre springet mod Susan, skabe samfund og personlig harmoni. Gentagelserne og variationerne af dette symbolkompleks betyder, at dobbeltheden er en tilbagevendende risiko og opgave for Steffan.

Den side af dette tema, som udvides i andet afsnit i andet kapitel er især en fortsættelse af von Schéeles synspunkt: den menneskelige samfundsorden er blevet til gennem beherskelse af naturen og udnyttelse af naturkræfterne i jernbrugene. Dette er naturligvis også en side af Stefans problematik, idet han er direkte impliceret gennem sin slægt.

Steffan kommer ind i folkestuen på Morgongåfva, hvor der danser mennesker, som tidligere har været 'under jærnet'. Derfor står Morgongåfva for ham som 'det forjættede Land', der er vundet 'ved vor Slægt' (s. 136).

Den ene af de to spillemænd i folkestuen, Pär Hackran, rokker ikke ved disse forestillinger. Pär er en slags värmlandsk Orfeus, en naturbeherster. Når han spiller, lyder 'Opstandelsens Klokkeklang' (s. 136), og den, der mærker budskabet, skælver 'som det snebøjede Træ over hans Hoved, til Hjærtets inderste Rod' (s. 136). Jærnet er 'Forbandelsen fra Eden' (s. 121), dette er 'Sangen fra Eden' (s. 137). Men den anden spillemand, Rå-Nils, er i åndernes magt: 'De vil ud, de vil frem af det Skjul, hvori Mennesker drev dem ind, af hans Sideben, af hans Albuer, hans Knæ. De erobrede ham i de sorte Timer i Finneskoven, de genopstår i ham, og de vil herske påny, Vildskoven over Jorden!' (s. 141).

Folk er bange for Rå-Nils, der tværtimod at herske over naturen er besat af den: 'Han er jo Skriget fra det Glemte, det aldrig Forgættede, Rædslen fra Vuggen, Fyrregrenen, der stødte mod Ruden. Hans Lod er alles, før eller senere: Vildfarelsen, Lysets Forsvinden i Skoven, i Døden ...' (s. 142).

Men Rå-Nils kan løses med en bøn. En anden skikkelse gør mere indtryk på Steffan, den afsatte og omflakkende præst, Branzell. Han har været præst hos finnerne, der ryddede plads i skovene, og som lever nordpå, indfiltret i naturen. Branzell har set sin mark blive til sump igen, taget tilbage af naturen, han er 'ramt i sit Hjærte af Finneskuddet, nået af de Overvundnes Hånd – af Kaos, det evige ...' (s. 147).

Stillet over for ham mener Steffan, at sådan ender de alle. Han ved, at det er Olof Trätäljas økse, der har frelst menneskene i Värmland fra det kaotiske, naturen, men nu er det industrialismen og grossererne i

Göteborg, der løfter den samme økse mod dem. Tiderne skifter. I den nye tid hjemfalder de alle til kaos.

Vækkelsesprædikanter og hekse farer i Morgongåfva. Der går skred i Steffans bevidsthed én gang til. Mens han før mente, at hans slægt ved at frasige sig jernet havde skabt 'det forjættede Land', så mener han nu, at han og hans slægt har svigtet. Over for kaos i sig selv og kaos på Morgongåfva giver han op (s. 152-53).

Men da han hører, hvad folkene ønsker sig af heksene, de gamle vil have de tabte år tilbage, og de unge vil være fri for 'blodets brand', bliver hans dilemma levende igen. Det er baggrunden for, at han ikke selv ønsker sig noget andet end at være lydig. Altså til sidst at blive en 'Tidens Medusa', mærket af erfaring, men ikke af håb, dvs. som norne-skikkelsen Cilluf (s. 160). Derfor søger han over i 'Bäckstugan' til de to gamle, som han forestiller sig har adlydt og fundet fred (s. 160-61).

Dette, romanens andet kapitel, er som sagt det eneste, der ikke er dateret. Den tematiske begrundelse kan være, at Steffan, bortset fra det korte indledningsafsnit, hele tiden befinder sig på Morgongåfva, uden for Susannas rækkevidde og dermed uden at kravet om at 'springe mod hende' konkret er aktuelt. Det er gennemgående i kapitlet, at Steffan lytter, spørger og fritter. Kapitlet er et spil mellem muligheder for ham. Med én undtagelse giver ingen af dem svar på det, han søger. Denne mulighed bliver til gengæld dementeret i romanens sidste linjer.

I kapitlets tredje afsnit (s. 162-73) viser det sig, at heller ikke den lydighed, som Steffan endte det forrige afsnit med at acceptere, fordi den kunne frigøre ham for konflikten, er tilstrækkeligt funderet til at kunne gennemføres. Den passer ikke med de faktiske forhold hos aftægtsfolkene i 'Bäckstugan'. Han oplever uroen p.g.a. jernet igen, 'det, han var søgt hid for at glemme' (s. 164). Ofrene for jernet søger netop at glemme, og det kommer kun frem, fordi de presser hinanden med spørgsmål.

Fra aftægtsfolkene går Steffan til Märta Moll og hører i kapitlets fjerde afsnit (s. 174-208) om, hvordan hun og hendes far i skovene førte et liv i overensstemmelse med Gud og samfundet. Hendes far døde i troen på Gud under opfyldelse af sin uproblematisk pligt. Ved at høre denne historie opnår Steffan imidlertid blot at føle sig 'fanget i stærkere Magters, i Uvejrets Vold' (s. 209), lige som Märtas far, men ikke for at dø for den Gud, han har levet for, men for at 'rejse uden Liv, uden Død, som Suset selv over 'Bjærget'' (s. 209).

Han har søgt Gud i Märtas fortælling, men kun fundet sig selv og

dermed sin splittelse. Han er hverken død eller levende, uden identitet, dømt til en eksistens som den, vagabonden Stolle-Namnlös står for (s. 209). Steffan ser mod ilden på himlen, som binder Susanna og Brynte sammen, men holder ham udenfor. Højovnen bliver for ham selve menneskehedens tårn, 'Tårnet rejst over Kaos på Guds Bud' (s. 211), som bærer alle oppe, undtagen den der er kaotisk og navnløs.

Den næste, Steffan kommer til, er sin farbroder, vallonen Anselm. Her i andet kapitels femte afsnit (s. 209-25) genoptages en linje fra slutningen af det tredje. Hvis jærnet er de vilkår, som Gud har bestemt for menneskene, hvorfor har han så skabt 'Värmland (...) med Fuglenes Kor, med Digternes Sange og Vallonernes våbenløse Hænder og vandrede Fødder?' (s. 172). Steffan møder Anselm med en række spørgsmål: '»Farbror, hvorfra kommer du nu?« / »Mødte du nogen (...)?« / »Og hvad bestilte I?« / »Og Elfsbäcka [jernbruget] (...)?« / »Hvorfor rejser I altid (...)?« / »Men Farbroder, er vi da ikke hjemme nu, i Värmland?«' (s. 215-16).

Den viden om vallerne, som Steffan har i forvejen og den, han får her, stiller han over for sine undergangsforestillinger. I den mørke tid efter jærnets tidsalder ender de alle som vagabonder. Morgongåfva synes at være en endnu større formastelighed end vallerne. Han selv er forældrenes arving og fuldkommengørelsen af vallerne: 'Hvad var en Vise til Dagen og Vejen mod de hundrede Violiners Formasten sig Evigheden heroppe [på Morgongåfva]?' (s. 224).

Sammenlignet med slutningen af første kapitel ligger dilemmaet igen åbent for Steffan til sidst i andet kapitel. Hans drøm om en anden Gud end den, der viser sig i de jordiske vilkår for mennesker, udtrykkes i, at han kan acceptere vallerne fest. Hans drøm stemmer overens med vallerne drømmen sig væk fra døden og den undergang der rammer dem, når de moderne tider når dem fra Göteborg.

På den anden side er han blevet mindet om, at han hos Gudmoder Hulda på Djursäter skal være sammen med Susanna og Brynte i fjorten dage. Han kender menneskenes vilkår og tager afstand fra dem, men må også ønske at blive bragt i overensstemmelse med dem gennem Susanna: 'Susanna, løft mig ud af Morgongåfvas Ensomhed, ud fra Brøde og Straf! Tøs og Frelser, gør mig til din og Jærnets! / Eller ... giv mig Vallonens Fest – fra Luciadag til Annandag! fjorten Dage –: en Evighed!' (s. 225).

Det er altså ikke længere en selvfølge for Steffan at tage afstand fra jærnets vilkår, sådan som han forestillede sig det efter diskussionen om

Värmlands fremtid i første kapitel. Det er en brøde, som der straffes for. At han ønsker sig 'vallonens fest', betyder ikke, at hans undergangsforestillinger er ophævet. Men dette nu, festen, vil han gøre til evighed. Han vil en gentagelse af dansen med Susanna i slutningen af første kapitels andet afsnit (s. 67), det tema der blev anslået i det første afsnit i andet kapitel, og som viser tilbage til 'springet'. Festen varer fjorten dage og er ikke forbi, da romanen slutter. Men for Steffan ender festen (og romanen) med et klokkeslag i de sidste linjer.

6. Sidste kapitel

Troen på at nuet kan opleves som evighed anfægtes for Steffan under slædeturen til Djursäter, som er fremstillet i første afsnit i tredje kapitel (s. 229-47).

Steffan hører knirken fra pumperne i nærheden. Slæderne kører forbi en skattesøger, som leder efter sølv i 'Bjærget'. Det, som Steffan drømte om i slutningen af første kapitel, er virkelighed for den afsindige Elias Bjur. Han søger sølvet 'for at iskænke Jærnet den Drik, som *det rækker sin Moder, Jorden: Undergangen ved sit eget Foster!*'. Han gør det for at frelse mennesket (s. 232).

Men endnu større lighed er der mellem Steffan og alkymisten Jacob, der vil fremstille guld af de slagger, som Elias finder. Han er den sidste af en slægt der, ligesom Steffans, i århundreder har tjent jernet. Steffan ser ligheden, men er på baggrund af sine refleksioner i andet kapitel også i stand til at se forskellen. Steffans begær gælder kun nuet, mens de to andre stræber efter at gøre selve fremtiden til evighed. Steffan regner både skattesøgeren og alkymisten for afsindige som Zegoel. Et mirakel er nødvendigt for at gøre deres sindssyge virkelighed til realitet. Derfor kan Steffan ikke overhøre: 'Jærnets Råb, som intet Blod kunde døve, ingen Glemsel slippe blot Livets mindste Nu' (s. 237).

Altså vil hverken det, at han elsker med Susanna, eller det, at han glemmer som en vallon, kunne få ham til at overhøre kravet om at genrejse Adamshyttan. For at afprøve denne mulighed tankemæssigt forlanger Steffan, at Anselm skal fortælle ham om folk, der har rettet sig efter 'jærnets kalden'. Hos ham selv kommer den ide frem, at der måske ligger jern under selve Morgongåfva (s. 239).

I Steffans drøm hænger kravet om at hæve jernet og om at vinde Su-

san sammen, både sådan at det ene kan kalde det andet frem, og sådan at disse ting kan træde i stedet for hinanden. Midt under hans spekulationer træder den anden del af drømmen, Susan, frem, da hun råber om lysene på Djursäter. Forventningen om festen får blodet til at skylle ud i hans årer. Nuet med hende bliver på én gang både 'Livets Døds- og Sejrssang' (s. 240). Dobbeltigheden i hans drøm er samlet i dette udtryk, men ikke tildækket. Der er lagt afstand mellem ham og hans 'Brødre i Miraklet' (s. 241), Zegoel, Elias og Jacob. Mens de ønsker sig evigheden som belønning for sejren, så accepterer han at blive udslettet i og med den sejr, han forestiller sig, kærlighedsoplevelsen med Susan. Som han tænker med et alkymistisk udtryk: jærnet, der her betyder enheden af kærlighed og død, er 'Grundvæsenet i alt' (s. 241).

I forventningen ordner verden sig for hans blik og synes at komme ham i møde: 'Stjerne sprang fra Stjerne, ordnede sig i nye Billeder: Hus fra Hus, Etage over Etage, Rude for Rude – Opkørselens hvide Bånd gled ud af Porten' (s. 242).

Ankomsten til Djursäter er fremstillet som en parallel til hjemkomsten fra ulvene sidst i første kapitel, som der direkte henvises til: 'Ja, flyv: Vestenvind, som den Broder Boreas hin Nat' (s. 241). Den gang følte han sig hjemme hos sine forældre og syntes, at han havde forudsætningerne for at forandre jærnets vilkår for menneskene. På Djursäter kommer han også til at føle sig hjemme, med den forskel at han accepterer jærnet som det stærkeste, også jærnet i Susanna og i ham selv. Her står tredje kapitel i modsætningsforhold til første kapitel.

Sentensen over Djursätters hoveddør, 'Ille terrarum mihi praeter omnes angulus ridet' (s. 243) ('dette sted ler for mig fremfor alle andre i verden'), som nævnes ved ankomsten, kan Steffan først forstå senere (s. 345).

Forløbige forestiller han sig, at julen på Djursäter vil befri ham for splittelsen. Han føler sig sat tilbage i barndommen, fordi Gudmoder Hulda, da de andre børn bærer Steffan op fra slæden, siger, at nu kommer julen til huse (s. 246). Men trods glæden er der også her 'et Hul ud i Natten' (s. 245), den franske emigrant, hvis identitet er ukendt, men som man tiltænker al mulig skyld. Den identitetsløse er 'Ormen inderst i Festens røde Æble' (s. 245), og identitetsløsheden er jo stadig en risiko for Steffan.

Da kapitlets andet afsnit (s. 248-63) begynder, en halv time efter at det første er afsluttet, har dette mørke indhentet ham. I glæden over at være befriet for konflikten har han troet, at ikke jærnet, men barnet var

'Grundvæsnet' (s. 246); men nu er julen og dermed den indbildte konfliktløsning forsvundet 'gennem hint Hul i Jorden' (s. 248).

Grunden er, at Susanna har kysset Brynte. Steffan kan ikke mere opfatte sig som barnligt uskyldig, for det er hvad han selv gerne vil af hende. Han bliver husket på springet væk fra barndommen, mod hende, som han må gøre for at blive voksen. Hun tiltrækker ham: '*Hans Tid var nu Jærnets, hver Dråbe i ham dets! Og Susan? Magnetten, Fuldbyrderen af dets Lov!*' (s. 250). Der er indre logik i, at Steffan går frem mod Susan, men også i at han bliver forskrækket over at se emigrantens ansigt.

Stillet mellem disse to størrelser, Susan og emigranten, der betyder liv og død, vælger Steffan springet. Men det går ham på lignende måde som ved det første spring i tårnet; Brynte slår ham tilbage og løfter Susanna væk. Svarende til sygdommen i sin tid falder han i afmægtighed. Men trappen, som Steffan halvsovende er sunket om ved fodet af, og som Brynte har båret Susan op ad, drømmer han om til en '*Jærnets santa scala (...) Pligtens Stige mod Lønner*' (s. 255). Han drømmer om at overvinde jernets vilkår øverst på toppen af trappen, og Susannas stemme sender et sådant stød igennem ham, at han farer op ad den og kysser hende (s. 259).

Den indre, logisk-psykologiske maskine kører uophørligt videre. Når Steffan handler, skulle han lade være, gør han det ikke, skulle han have gjort det; tænker han på én ting, glemmer han en anden. Den fundamentale vankelmodighed viser sig i, at kysset straks af ham selv vurderes som et oprør, ikke kun mod jernet, men også mod hans eget væsen. Kysset som handling er ensbetydende med '*det Ukendte, det Lovløse*' (s. 261), både i forhold til ham selv og i forhold til omverdenen. Da han både forkaster og ønsker dette oprør, står der om ham: '*Han vilde ej sin Føde: den for ham bestemte Lod, han vilde Giften: den Skæbne ham var nægtet. Han vilde ej sin Sejr, han vilde sit Nederlag!*' (s. 262).

Det, han kalder sin '*Føde*', er den side af ham selv, der holder ham tilbage fra springet mod Susanna og dermed sig selv som voksen, og det, han kalder '*Giften*', er selve springet mod hende. Ordvalget demonstrerer den komplette splittelse: sejren er nederlaget, og nederlaget sejren. Dette er den omvendte version af det samlende udtryk for dobbeltheden i hans drøm, '*Livets Døds- og Sejrssang*', ved ankomsten til Djursäter.

Når han ikke kan stå bag sit spring, så skyldes det, at det første

spring for ham var det første oprør, grebet efter det, der ifølge hans egen natur, som han opfatter den, ville være til skade for ham. Derfor tvinges han nu tilbage i retning mod det, Morgongåfva repræsenterer, dvs. til som sin far at 'elske den [lov], de kun lød' (s. 263), altså være lydige mod sin natur, også når dette betyder, at han ikke skal vove springet mod Susanna. Gennem resignationen forestiller han sig, at han kan skabe 'den onde Vilje til den gode: (...) skabe Jærn til Guld, Sang af Sorg' (s. 263). Dette fremstår som en mulighed for at virkeliggøre det, Steffan har drømt om sidst i første kapitel, men nu forstået som vilje til nederlag.

Imidlertid minder dette også slående om den mulighed, som Clemens gennemfører i *Helten*. Der kan ikke være tvivl om, at de to romaner står i dialogforhold til hinanden, men heller ikke om, at *Jærnet* overskrider de indsigter, der er tematiseret i den foregående roman.

Det tredje afsnit i *Jærnets* tredje kapitel (s. 264-311) behandles bl.a. det modsatte af viljen til nederlag. Steffan sætter sig hen til det menneske, der forekommer ham at være personifikationen af dette 'at sejre ved at *ville* Sejren!' (s. 263). Gennem blodet i Gudmoder Huldass hånd lever han en række liv, der har det fælles, at de alle er under jærnets vilkår i krig og sygdom og samtidig lydige.

Disse historiske beretninger handler om mennesker, der har kunnet 'se Gud – og *dog* tro ham' (s. 268). Det er, hvad det drejer sig om for Steffan, nu hvor han er konfronteret med virkeligheden igen. Men det kan han ikke klare. Han bliver afmægtig, dødsdriften griber ham, og han rejser sig for at følge dødsbæreren, Noah van Drougge, der har båret slægtens døde hjem til Djursäter. Begravelsesritualet vendes på hovedet: 'Kom *han* at hjembære? Var *dette* Guds Svar? Ja, så kom da, så *gør* mig ét med Alle, med denne Stues skiftende Børn, med 'Bjærget', vor Moder! Af Jærn blev jeg skabt, lad mig blive til Jærn påny, at jeg atter kan opstå som Jærn: som Loven for de ufødte Kommende: at vi fødes for Dødens skyld' (s. 308).

Heller ikke heri er det fasthed. I sin døs støder Steffan mod Susanna og begynder straks at håbe igen. Da han griber efter Susannas skulder, opdager han ganske vist, at Brynte allerede holder om den. Men nu vil Steffan, at Susanna skal vælge mellem Brynte og ham. Efter som det er Sankta Lucia Nat, tænker Steffan på helgeninden der ifølge legenden stak sine øjne ud for ikke at hilde sin elskede i sansernes magt, og som Gud belønnede med saligheden. Dette står for ham som 'det hellige Oprør mod Gud i hans eget Navn' (s. 309), til forskel fra den lydighed

han har forestillet sig før. Han beslutter sig derfor til at prøve Gud – og Susan for at erfare, om de er ‘Opstandelsens eller Forgængelsens Kilde: Lov eller Lune!’ (s. 310).

Beslutningen kommer til udtryk i kapitlets fjerde afsnit (s. 312-38) med Steffans ide om, at Susan skal se sig i spejlet for at finde ud af, hvem der bliver hendes brudgom. Hun får den indskydelse, at hun vil bære ‘Himmel-Kronen’, en brudekrone, som Maria skal have båret i kirken.

I og med at Steffan gør Susannas indskydelse til sin vilje, kommer kronen til at udtrykke håbet om Gudsriget, som Zegoel repræsenterer for Steffan. Han henter den selv til hende og vil krone hende med den, så hun under den kan føde Gud ‘som Gud: Retfærdighed: Evighed!’ (s. 312). Himmelkronen er ‘Menneskeheden over Slægten, Gud over Jærnet’ (s. 315).

Men i det øjeblik da han sænker kronen ned over Susannas hovede, lyder et ulveskrig, ‘Helvedes Protest mod at dele Himmeriges Lod: Evigheden’ (s. 315), dvs. protesten mod at blive overladt til helvedestilstanden. Psykologisk betyder det, at Steffan ikke har betænkt alle risici, som er forbundet med at ville føre beslutningen ud i livet. I det hele taget er romanens omverdensfænomener i meget stor udstrækning spejlingsflader for Steffans skiftende psykiske tilstande.

Imidlertid er der en anden grund til, at Steffan bliver så forvirret, at hans hænder svigter. Han opfatter ikke ulveskriget efter den symbolske betydning, at ulven vil ‘forløses’. Steffan befinder sig på grænsen mellem døden og evigheden, hvilket vil sige den risikable udsathed. Derfor vil han lade kronen falde, så Gud, der altså her skal forstås som jernet, ikke skal leve: ‘du, der dømte os, nu dømmes vi dig! jeg og min Slægt, vi dør, at ikke *du* skal leve!’ (s. 316).

Dette er jo et udtryk for Steffans magtesløshed over for sit dilemma. Men magtesløsheden afløses af aktivitet, fordi han kommer i tanker om, hvordan han sidste Lucianat måtte tænde lysene for Susanna. Denne aktivitet er imidlertid ikke bedre funderet, end at Susanna kan punktere den med bemærkningen om, at han skal vente; hun vil først have kronen på foran spejlet, for at se *hvem* hun skal bære den for. Det er selvfølgelig ikke kun sin egen psyke og sine egne handicaps, Steffan må slås med, men også de andres ønsker og viljer.

Igen er virkeligheden omkring Steffan anderledes, end han har forestillet sig. Han taber kronen, hvilket betyder, at han igen er underlagt hende og jernet og må begynde forfra på springet. Vel at mærke

efter at han er kommet sig af den barnlige tilfredshed med, at Susanna har grebet kronen og Brynte hende.

Da klokken skal slå tolv og Susanna kroner sig selv, forskyder hun spejlet, så Brynte kommer ind i billedet. Men Steffan ser også sit eget billede i spejlet, uden at han har villet det. Nu hvor han har opdaget, hvordan Susanna og Brynte bærer sig ad, gør han selv et skridt: 'Tak, Brynte og Susan, at I lærte mig det: Gud skabt af Mennesket, af jer og af mig, Guds spaltede Vilje om Jorden! Tak I lærte mig Troen på den eneste Gud: Mennesket!' (s. 325).

På tolvslaget kommer dødsbæreren til syne i spejlet. Susanna opfatter ham som sin tilkommende og styrter i angst og vrede ind på Steffan, fordi han fik ideen med spejlet. Gudsforestillingen skifter igen for Steffan, i fire trin. Fra at være Zegoels drøm eller Steffan selv, bliver den først Susan og jærnet, og han anser sig selv for en formastelig person; så ser han kun døden bag sin og Bryntes bejlen til Susan; bag døden igen 'en ukendt Gud'; endelig i stedet for det ukendte 'sig selv, Gud som han havde krævet og var blevet !' (s. 327). Da Steffan har gjort Susanna ondt, fordi han ikke huskede hendes dødsangst, kalder han sig 'den vanskabte Gud (...) Brudgom og Morder' (s. 327).

Steffans bevidsthed former sig efter omverdensfænomener, både i accept og modstand. Steffan stilles over for sit modbillede, Olof, søn af kirurgen Mychowitz. Olof anerkender ikke sin elskovsdrift mod Susanna, for han har 'arvet sin fars ansigt', er altså på forhånd klar over de erfaringer, man kommer til at gøre, hvis man håber. Steffan indtager det modsatte standpunkt: han vil hellere elske og så gå under.

Idet Steffan satser, udvides dette til et håb om, at 'Nødtørften', 'Bjærget's Lov', som Susanna elsker, da den er ensbetydende med tiltrækningen mellem hende og Brynte, skal undergå en forvandling. Dette udtrykkes symbolsk og tankemæssigt kompliceret: 'Jærnet, den evige Død, skulde den da sejre over denne slægt som over alle andre, dyrkes som Gud, at til Tak opluge sine Tilbedere? Eller – erkendes som Guds Formidler: Fjenden, der blev Tjener: forløste sine Fanger ved at dræbe dem og selv forgik i deres Offer – nej, *udløstes* ved sig selv: ved Jærnets Jærn, Blodet – Gud, opstanden af sit eget Element?' (s. 329).

Ordene: 'forløste sine Fanger ved at dræbe dem og selv forgik i deres Offer' er en fortsættelse af Steffans undergangstanker, som dominerer første del af citatet. Den sidste del fortsættes i slutningen af kapitlet. Ulven bliver slået ihjel med et eneste slag af en 'jernskagle', og Steffan

deltager i hyldesten til drabsmanden – og jernet: ‘Ja, Steffan Choræus af Morgongåfva, Arvingen, der frasagde sig Arveretten, skreg med Patronerne, Knægtene og deres Kvinder: ‘Hil dig, store Nisch, hil dig og Jærnet! Beskyt ‘Bjærget’, vort Hjem og Susan, vor Dronning!’ / Ti hun var blevet *hans*. / Han havde fundet, omsider, *den*, som han havde søgt i Farfaders Tårn, i Savolaxhyttens Fattighjem, i Seklernes stue [Djursäter], den Ene, hvem Alt burde ofres! / Og krævede hun hans Blod, skulde det, lig Ulvens, ofres til hendes Ære, ærede det da ej sin egen Indebyrd: Jærnet? sin egen Lov: den Stærkeres Ret? / Ti *hvo* var stærk som hun, *deres* Nu, Jærnets største? (s. 338).

Det, som Steffan drømte om, synes delvis at være gået i opfyldelse. Ulven har, som stedfortræder for Steffan, gjort springet mod Susanna. Susanna er blevet Gud for ham, og han opgår igennem ofret af ulven, som repræsenterer ham, symbolsk i hende som i Gud. Gud ‘*udløstes* ved sig selv: ved Jærnets Jærn, Blodet – Gud, opstanden af sit eget Element’ (s. 329), idet ulven bliver knust, så dens blod sprøjter op mod ruden, som Susanna står bag, klædt som Sankta Lucia. Den sexuelle betydning er umiskendelig, men også til at tage fejl af. Ulven er en vikar, og det er formentlig ikke en overfortolkning, at det er masturbation, der hentydes til. I så fald svarer denne scene til pollutionen natten efter ‘Jærnets største Dag’.

Ulven kaldes ‘Tvilling fra Natten’ (s. 338), skal altså være en manifestation af det, der holder Steffan tilbage fra Susanna, hans tvillingebroder Mikael. Den dræbte ulv er den ulv inde i Steffan, som skreg på forløsning. Men symbolikken viser, at dette kun delvis er en opfyldelse af Steffans drøm. Ulven styrter ned fra ‘et himmelhøjt Spring’ (s. 336), fordi den er bundet i et reb. Rebet sprænger ulven ganske vist i springet, men det forhindrer den også i at nå helt op til Susanna bag vinduet. På den anden side symboliserer dette, at rebet sprænges, at Steffan mister forbindelsen med sin barndom, hvilket heller ikke synes holdbart.

At Steffan er afskåret fra sin barndom betyder, at han kan føle sig hjemme blandt dem der er med til ‘Lusse-festen’. De historier, som Steffan gennemlever i romanens sidste afsnit (s. 339-58), handler om skikkelser, der har nået deres mål i Värmland, på samme måde som han selv synes, at han har nået ‘det forjættede Land’ (s. 345). Nu fortolker han sentensen over Djursäters hoveddør: ‘Se se, vor Krog af Verden, vort Nu af Evigheden ler!’ (s. 345). Denne tematiske linje føres frem til kapitlets slutning, men er ikke selve slutningen.

Steffan ændrer endnu en gang holdning over for Susanna, frem og

tilbage. Først sætter han sig på niveau med hende (s. 348). Så anfægtes dette af, at han ser syner, fordi Sankta Lucia, dvs. Susanna, jages bort, som det efter traditionen skal ske ved solopgang. Alt bliver ét virvar. Han synes, at tidens ende er kommet (s. 350), men skifter indstilling fordi han accepterer sig selv på sin plads blandt sine samtidige (s. 351). På den måde kan han mene, at han og hans samtidige er blevet som Gud, og at deres tilværelse er evigheden (s. 351).

Dødsbevidstheden dukker op igen, da han får øje på den finne pige, som kastede troldkuglen mod Susanna. Undergangsstemningen og det mylder af mennesker, som optræder her, får ham til at falde for foden af trappen til Djursäter. Det forekommer ham, at han nu er helt alene, efterladt af sin slægt. Men han høre Susanna synge og slæber sig forbi den dræbte ulv for 'at usalig forgå ved hendes [tro]! at jorddrages, endeligt, i 'Bjærget', sit Hjem!' (s. 357).

Han vil hen til Susanna for at gå til i 'Bjærget' sammen med sin slægt. Også dette er et drømmesyn. Det er nemlig selv nutiden, han kommer ind i. Kampen mellem ham og Brynte om Susanna er stadig uafgjort. De er begge to i spejlet sammen med hende, lige som da klokken slog tolv: 'Og snublende greb Steffan efter hendes flagrende Skørt, og fanget af dets skidne Nældelin hvirvledes han rundt, svunget sammen med hende og Brynte til én valsende Skikkelse i Spejlet derinde' (s. 357).

Deres fødder rammer 'Himmel-Kronen', symbolet for Steffans håb om en kommende, bedre verden, og slynger den hen i krogen. Steffan har nu det fælles med de andre to, at han er ét med sin tid. Over deres hoveder går uret, og 'de svang sig til dets Takt' (s. 358). Den historiske rytme er ikke altid ens. Den personlige tid består heller ikke varigt af et evigt øjeblik, som man kan bryde sjæleligt igennem til. Her er det ikke Brynte eller Susanna, der slår ham ud af kredsen, som så mange gange før, det er selve den nye tid. Den gælder de sidste ord i romanen: 'Da – en ny Takt ... Et Drøn, med Genlyd fra 'Bjærget', fra Jærnet under dem ... Tårnuret slog – / Og Steffan Choräus tumlede ud af Rytmen, der svang de Andre rundt og rundt: / 'I Dag som i Går!' / Men – / – i Morgen?' (s. 358).

Her melder den nye tid sig, som læserne af gode grunde ikke får mere at vide om i romanen, og som Steffan heller ikke bevæger sig ind i i romanteksten. At gå i clinch med den nye tid vil være den historiske parallel til at forsøge at gennemføre springet mod Susanna på det personlige plan.

Situationen ved romanens slutning er den, at Steffan stadig bejler til

Susan. Han kan gøre det på baggrund af, at han er afskåret fra forbindelsen med sin barndom. Det vil sige, at han er åben for kravet fra farfaderen om, at han skal rejse Adamshyttan igen, mens han ikke tænker på Morgongåfva, der er stedet for hans barndom.

Det både-og, som andet kapitel sluttede med: at Susan skulle gøre ham til sin og jernets, idet han festede som en vallon, viser sig ved romanens slutning som uholdbart. Det er netop, fordi Steffan fester som en vallon, i glemsel, at tårnurets slag, den nye tid, kan slå ham ud af den tid, han oplever sig som ét med.

Det peger på, i hvilken retning en revision af Steffans holdning, uden for den færdigskrevne romans rammer, eventuelt kunne gå. Hvordan kommer Steffan igen i forbindelse med sin barndom? Hvordan knytter han de forskellige, hinanden afløsende tider sammen? Hvordan afhænger dette af forholdet til Susanna og jernet? Hvilke konsekvenser vil disse nyorienteringer på deres side kunne få for forholdet til Susanna og til de områder, som symboliseres af jernet? Rækken af titler på de bind, som skulle følge efter *Jærnet*, antyder en række transformationer på disse områder i et tidsforløb, som måske har skullet omfatte Første Verdenskrig.³

7. Forfatteren og krigen

Den forudgående minutiøse læsning af *Jærnet* skulle trække nogle væsentlige linjer i de tematiske forandringer i bogens forløb frem og formulere status på afgørende steder, ved romanens begyndelse, dens slutning og ved kapitelgrænserne. Men romanen er både stram, konsekvent og virker diffus, dette formentlig ikke alene p.gr.a. utilstrækkelig intellektuel kapacitet hos læseren.

Læsningen af romanen fjerner ikke dens præg af grænsesprængende detaljerethed, dens forvirrende symbolske kompleksitet, dens brud med konventionel romankomposition, dens uafledelige notering af en arbejdende bevidsthed, der vender og drejer, kobler og adskiller refleksioner og billedforestillinger.

Der er en omverden i romanen, men den er frem for alt set ud fra Steffans bevidsthed, hvis måde at fungere på også altovervejende bestemmer fremstillingsformen. Der er en tendens til identitet mellem fortæller og hovedfigur.

Ydre fænomener vises, sådan som de fungerer i forhold til Steffans

indre konflikter og deres forudsætninger. Andre figurers handlinger og replikker optages øjeblikkelig som materiale i hans psykiske produktionsmaskineri. Produktet af hans eventuelle handling kaldes for det meste straks tilbage for at blive kasseret eller bearbejdet yderligere.

Denne verden er både ydre virkelighed og bevidsthedspejl. Den fremstilles i en hybridform af naturalistisk nøjagtighed og ekspressionistisk svulmen, store historiske linjer, detaljeret beskrivelse og udtryk for Steffans skiftende sindstilstande.

Størstedelen af romanen er en ekstrem indre monolog, hvor fortællerinstansen er næsten fuldstændig indoptaget i hovedpersonens bevidsthed. De ekspressionistiske træk indordner for det meste de naturalistiske under sig. Men en videnshorisont, som går ud over hovedfigurens, og som må tilskrives en fortællerinstans, kommer til udtryk i symbolmønstre, varierede gentagelser af konfliktsituationer, som andre steder modstilles hinanden, og lejlighedsvis i abstrakte begreber der som et svævende spejl gengiver hovedfigurens psykiske processer i et kategoriserende sprog.

Måske kan man tale om en reflekteret ekspressionisme. Virkeligheds- og spejlfunktioner er markeret som både identifikation af den faktiske verden i romanfiktionen og som projektion af hovedfigurens bevidsthed.

Disse brud med traditionel romanform står over for en række psykologiske forestillinger, som motiverer, men også modsiger træk ved romanformen.⁴

Mennesket anses for en helhed, hvoraf ingen del kan forkastes, men nok udvikles. Hvis nogen del 'glemmes', så viser den sig ved at nedbryde den utilstrækkelige bevidste forståelse. Den enkelte skal arbejde med sig selv, og man tør sige, at romanfiguren Steffan opfylder dette krav.

Derimod opnår Steffan aldrig psykologisk 'sandhed' som et produkt af vekselvirkningen mellem subjekt og omverden. Ikke fordi han aldrig hviler, men fordi erfaringerne ikke forbindes harmonisk med hinanden hos ham. Nogen 'frihed' i psykologisk forstand opnår han ikke. Men han anstrenger sig for at tilpasse sig de indre krav og for at tilpasse verden til det, han har brug for – for så vidt han er klar over, hvad det er.

'Frihed' vil i den forbindelse sige en sådan koncentration og selvstændighed, at mennesket er i overensstemmelse med sin inderste og dybeste overbevisning og følelse. Det vil også sige overensstemmelse mellem ubevidst og bevidst psykisk aktivitet.

Når dette ikke er virkeliggjort hos romanfiguren, så hænger det ikke kun sammen med, at han skal være en pubertetsfigur. Det ubevidste, som bl.a. symboliseres af ulvene, og det glemte, som Steffan kan slås ud af, når han tror, at han er ét med sin tid, gør modstand mod hans bevidste forståelse og hensigter. Det medfører splittelse og bundethed. Den splittede kan ikke stå inde for sine egne handlinger. Opgaven består i at fastholde eller finde personlighedens identitet, og det er så meget vanskeligere for Steffan, som han er en pubertetsdreng i en historisk overgangstid.

I den psykologiske kontekst, som romanfiguren Steffan indgår i, opfattes erindringen som det psykologiske grundfænomen. Den enkelte bør kunne genkende sig selv i motiverede sammenhænge mellem de forskellige 'jeg'er gennem tiden. I *Jærnet* spiller det individuelle erindringsfænomen en mindre rolle end i Kiddes andre romaner. Derimod er den kollektive erindring, de historiske beretninger, fremtrædende, hvilket er et udtryk for, at det fælles har større vægt end det personlige i individuel forstand, netop som det fælles der i grunden er personligt. Den individuelle synsvinkel hævdes som mønstergyldig, men er også ret speciel.

Steffan kæmper for at kunne indgå i et fællesskab, men de andre, først og fremmest Susanna og Brynte, makker ikke ret. Men Steffan ved heller ikke, hvilken ret han har.

Nye erfaringer bør rejse tvivl om gammel orden. Selvgenkendelse er et særligt problem, når der sker fundamentale ændringer af bevidsthedselementer, som i puberteten. Men jo også hvis man opfatter det sådan, at man lever i en overgangstid. Det er ikke underligt, at pubertetsromaner har deres florissante perioder.

I en vis forstand er det en kamp for livet. Hvis den gamle psykiske orden ikke erstattes af en ny, indebærer det ikke alene modsigelser, skuffelse og smerte; hvis vekselvirkningen med omverdenen fortsætter, så venter undergangen. De barnlige forestillinger skal korrigeres efter de voksne erfaringer.

Men dette har også et etisk og socialt perspektiv. Den enkeltes psykiske harmoni er grundlaget for harmoni mellem mennesker, i samfundet. Dermed har disse forestillinger også et historisk perspektiv. Hvordan vil et samfund, hvor flertallet er pubertetsbørn, tage sig ud? Man kan endda, hvis man forfølger linjen i denne psykologiske tankegang, forestille sig hele samfund som en art 'pubertets-samfund'. Gammel orden er brudt sammen, men ikke erstattet af ny og tidssvarende. Det er

netop, hvad nogle historikere tænker sig om slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede, ikke præcis i den tid hvor *Jærnets* nutidshandling er placeret, men i den tid hvor den er skrevet.⁵

Den ældre danske hovedrepræsentant for den psykologiske tankeretning, der her træder frem, Harald Høffding, formulerer sig som følger om sammenhængen mellem det psykologiske, etiske og sociale: 'Livet skal [...] formes som et personligt Kunstværk, idet de enkelte Øjeblikke og de enkelte Elementer (Evnerne og Drifterne) bringes i Harmoni hos det enkelte Menneske, og idet de enkelte Personligheder – netop gennem den individuelle Harmoni i de enkeltes Indre – bringes i Harmoni med hverandre.'⁶

De psykologiske love opfattes som en del af naturlovene. Det er i forhold til dem, et menneske er helt eller splittet. Personlig 'frihed' nås gennem accept af og overensstemmelse med de fundamentale træk ved mennesket og verden. Den, der protesterer mod det fundamentale, bliver splittet og bundet. Det harmoniske samfund består af personligt harmoniske og dermed 'frie' personligheder.

Dette er grundlaget for psykologien i Kiddes romaner. Heri ligger en motivation for at udforme fremstillingen af psykologiske fænomener og omverdenen, som det sker i *Jærnet*. Men det er på den anden side også problematisk.

Der er ikke langt fra den antagelse, at psykologiske lovmæssigheder er en del af naturlovene, til den litterære teknik der former omverdensfremstillingen inden for romanens fiktion som spejl for det mønstergyldige individuelt psykiske.

Jærnet handler om Steffans uafsluttede bestræbelser på at blive voksen i den forstand, som disse psykologiske forestillinger indebærer: en harmonisk og fri personlighed med energi til at fortsætte udviklingen i nye problemsituationer og samtidig genkende sig selv. Dette lykkes jo imidlertid i hvert fald ikke inden for *Jærnets* rammer.

Måske er selve den udtrykskraft, der driver romanen, et indicium på genstridigheden fra omgivelsernes side over for disse psykologiske mønsterforestillinger.

Med omgivelserne tænkes der ikke kun på den omverden, der i romanen fremstilles i en blandingsform af naturalistisk nøjagtighed i beskrivelsen og reflekteret ekspressionisme, men også på Kiddes omverden, mens han skrev romanen.

Følelsen af at alting i verden hænger sammen, selv når sammenhængen ikke er til at få øje på, var udbredt, efter at den positivistiske viden-

skabelighed var blevet dominerende i løbet af det 19. århundrede. Det kan være baggrunden for Kiddes søgen efter en 'gud', som ikke er på metafysisk afstand, men til stede i alt, også mennesket: den sammenhæng der omfatter alle sammenhænge. Denne forestilling kan betegnes som en religiøs forstørrelse af det centrale træk ved positivistisk psykologi, at den forstås som en del af biologien, af naturlæren i det hele taget.

Denne idé forekommer ligefrem at stå på prøve i og med pubertetsdrengen Steffans paradigmatisk psyke. Men da det er overordentlig vanskeligt at skelne mellem romanfigurens og forfatterens bestræbelser, er de uafsluttede, åbne konflikter hos figuren til at forstå som udtryk for forfatterens skepsis over for de psykologiske grundforestillinger og deres vidtrækkende perspektiver.

Omverdensforholdet i romanen synes, i hvert fald inden for rammerne af *Jærnet*, at fungere som et dementi af disse forestillinger. At Steffan aldrig i løbet af romanen bliver nogen positiv manifestation af personlig harmoni, forstået ifølge disse psykologiske forestillinger, virker som en underminering af deres gyldighed. Det svarer til, at investeringen i de utopiske forestillinger om harmoni på det personlige, og dermed på det sociale plan, betragtes som tvivlsom.

Det ser ud til, at de grundlæggende psykologiske forestillinger i *Jærnet* både er motivering for omverdensfremstillingen, og at der på en eller anden måde produceres to modsigelser i romanen. Den ene inden for omverdensfremstillingen mellem det, der er perspektiver af de psykologiske forestillinger og omverdensfænomener, som benægter disse perspektiver. Den anden mellem selve de psykologiske forestillinger og omverdensforhold, der ikke fremstår som konsekvenser af dem, men som er bestemt af forhold, der ganske vist har sat mærker i teksten, men som ikke selv indgår i den.

Måske kan dette forklares ved henvisning til nogle kontekstuelle forhold, der har at gøre med Kiddes situation i samtiden.

Der kan ikke være tvivl om, at Første Verdenskrig har haft betydning for, hvordan romanen blev udformet. Mens Kidde arbejdede på *Jærnet*, forsøgte han at forstå krigen som en del af den store, religiøst opfattede sammenhæng, der for ham var, eller gerne skulle være, i alting. Det var slet ikke en selvfølge for ham. Nogle måneder efter at krigen var brudt ud, skrev Kidde følgende i et brev til Valdemar Vedel: 'stort er det, der nu sker – men er det det *største*, et Nutidsmenneske kan opleve? Er hine evige Begivenheder: Hjem, Forældre, Hustru, Ar-

bejde – Døden, der tager alt dette bort, kommer pludselig og forsvinder igen, og lader én tilbage, og om at finde ud af det, den bragte – Er Våren og Efteråret, Udvikling og Voxen, er det ikke, oprigtigt talt, større? Er Krigen, selv denne, *andet* end et, omend nok så mægtigt, Led, i *dette store Hele*?⁷

Krigen har følelsesmæssige konsekvenser, som anfægter den ro, han forsøger at leve i. Krigen ligger på linje med døden, så længe det ikke er til at forstå, hvad den betyder. Det fremgår af samme brev, at Kidde betragter sit skrivearbejde som en måde at beskytte sig mod denne foruroligelse på.

På den ene side kan alt vokse i den 'Muld', som digtningen skaber i hans bevidsthed, også de 'store Billeder' der strømmer ind i ham, når han griber aviserne om aftenen. På den anden side holder det ved hans digtning, som han opfatter som naturgroet, 'så meget af den ørkesløse Medlidenhed og den afmægtige Vrede tilbage, som *muligt* er, og bevarer min Tro på andre, ukrænkelige og uforgængelige Værdier.' Med til at beskytte mod '*disse* kun skadelige Lidelser' er 'de store, visnende og lydige Skove omkring mig'. Kidde sidder i Värmland og skriver på *Jærnet*.

Han føler sig magtesløs over for krigens lidelser, men forsøger gennem kontakten til det naturbestemte i ham selv og naturen omkring ham at forstå dem som led i en stor helhed, der også omfatter de 'ukrænkelige og uforgængelige Værdier'. Gennem digtningen gøres naturen frugtbar.

Konflikten og sammenhængen mellem ødelæggelse og opbygning går igen i romanens dobbelthed af de indbyrdes forbundne tematiske størrelser jærnet og kulturen, hvis forhold ikke bringes til afklaring i Stefans bevidsthed inden for *Jærnets* rammer.

Rækken af titler på de efterfølgende bind associerer imidlertid til alkymistiske processer, der som nævnt spiller en rolle i det afsluttede første bind. Titlen *Guldet* peger både på det stof, alkymisterne søgte, og på det kapitalistiske profitbegær, som er medvirkende i den industrialiseringsproces, der truer den forældede värmlandske jernværksdrift. Man kan forestille sig, at det er disse samfundsprocesser, der for Kidde kulminerer i Første Verdenskrig, som eventuelt tidsmæssigt dækkes af *Ilden*, som var den titel han tiltænkte romanrækkens tredje bind. I så fald ville romanen, ligesom *Helten*, være ført op i den samtid, hvor den blev skrevet. *Ilden* ville da kunne betegne en del af den alkymistiske proces, ført ud over de kemiske grænser, der skulle frembringe *Ordet*,

titlen på den fjerde og sidste, planlagte roman. *Ordet* ville kunne betyde en omvendning af den betydning, som symbolet primært har i *Jærnet*, netop det omvendte af dødsvarsel eller kulturødelæggende trolddom: Steffan som digter ud fra forestillinger som dem, Kidde kortfattet, men suggestivt gør rede for i brevet til Vedel?

Krigen trængte nærmere ind på Kidde, sådan at forstå, at den inderbar en risiko for sprængning af en af de værdier, der for ham var mest fundamentale: 'individualismen'. Det følgende år, 1915, skrev han til Vedel: 'Jeg kan prøve nok så ærligt på at 'fatte Respekt for det vældige', der nu foregår derude blandt 'Nationerne' som 'rejser sig' – jeg *kan* ikke! Jeg kan *intet* andet føle end en svimlende Gru, en Rædsel, der, om jeg ikke holdt mit Arbejdes Skjold imod, vilde trænge til min inderste Marv og gøre mig syg og afsindig. Ikke det, at de drager til Kampen, som de må, men det, at de drager syngende og begejstrede!'⁸

Kidde kan forstå, hvordan krigen er kommet som et nødvendigt resultat af udviklingen, sammenlign formodningerne ovenfor om, hvad romantitlerne *Guldet* og *Ilden* kunne betyde, men han er forfærdet over, at menneskene ikke protesterer mod 'Tidens Ånd', der har ført til krigen. I brevet til Vedel fortsætter han: 'fordi intet Land har [...] ophøjet Krigen så højt som Tyskland og prist den, for dens Resultat, som for dens egen Skyld, som Tyskland, siger jeg som De: at sejrer dette Land, véd jeg ikke, hvorledes man skal leve videre. / Og *at* det sejrer, har jeg ikke tvivlet et Øjeblik på, fra Krigen brød ud. Den var kun den selvfølgelig Frugt af de sidste Årtiers Gang, ej blot med deres ydre Formationer, men også med de Sindelag i Menneskene, de havde skabt. Den nye, eller den ældgamle, Menneskeslægt tog nu sin Ret. Og det Folk, der mere end alle andre, bar den Slægts Overbevisning som Fanemærke, som Uniform, ja, mere: som sit Kød og Blod måtte blive Sejrherren, den nye Tids Fyrste. Bliver det det ikke direkte – og måske nåes det ej i *så* fuldt Mål, som jeg først antog – så bliver det det indirekte. Som Karl Larsen skrev – i sine, efter min Mening, så fortræffelige Kroniker om 'tysk Ånd' –: 'den sejrende vil bære de tyske Våben'. Ti Tiden er og vil blive Jærnets. Lad være – *om* blot Menneskene da sukkede under Tiden! Men nej – de priser den, og smæder med de laveste Navne dem, der gruer for dens Gud. Ét havde jeg tænkt: nu, det ses, til hvor forfærdelige Følger 'Tidens Ånd' fører, denne så 'praktiske' Ånd, nu må mange forfærdes og sige: hermed må denne Ånd være dødsdømt! Men nej, tværtimod! Jo blodigere Sporene er, des mere lovprises den, der har sat dem. Vilh. Andersen skrev i 'Nationaltid.': 'én vil dø af

denne Tid, for altid, det er: Individualismen, og én vil leve: Kammeratskabs-Samfølelsen.' At *dette* kan blive Summen af, hvad vi nu ser, vel at mærke: en Sum, der lovprises, er for mig det mest fortærende af alt for Hjerne og Hjærte!

Af denne den mest udførlige udtalelse om verdenskrigen, Kidde er kommet med, kan det ses, at i krigen viser sig en 'Gud' i tiden, men at mennesker ikke er magtesløse. Menneskers holdning synes afgørende. Selve begejstringen for 'tidsånden', der kommer til udtryk i, at den 'lovprises', synes at være grunden til, at tiden fortsætter med at være 'jærnets tid'. Problemet er den ene og de mange. Det er de mange, der er begejstrede, de få der gruer. At 'Tiden er og vil blive Jærnets' skyldes 'Kammeratskabs-Samfølelsen': i flokken nivelleres den enkelte. Mennesket glemmer sin 'Sjæl'. Menneskeheden bliver 'glubsk som Maskiner og Dyr', som Kidde skriver et andet sted.⁹

I modsætning hertil står 'individualismen', som Kidde giver en vag beskrivelse af i brevet: 'bl.a. Respekt for andres Mening, Ejendom og Liv, Kærlighed til Livets Rigdom'. Uanset det stikordsagtige er det klart, at dette falder ind under traditionelle humanitetsforestillinger i almindelighed. I særdeleshed falder det ind under de psykologisk funderede humanitetsforestillinger i filosofien Harald Høffdings *Etik*. Høffdings idealsamfund skulle bestå af harmoniske og rigt udviklede personligheder. Intet menneske måtte stå kun som middel, hvilket også er et af hovedtemaerne i *Helten*, set som replik til samtiden.

Den 'tidsånd', som Kidde skriver om i brevet til Vedel, og som kommer til udtryk i verdenskrigen, stiller sig mod tanken om, at hvert menneske skal udvikles efter sin oprindelige ejendommelighed og til en etisk holdning, der kan være med til at ændre samfundene i positiv retning, også det der med et moderne udtryk kaldes det internationale samfund.

Det, der står på spil for Kidde, er hele den humanistiske forestillingsverden på psykologisk grundlag og med religiøst, om end ikke kristent perspektiv, som han har udviklet i den senere del af sit forfatterskab.

Disse romanuniverser fungerer som menneskelige psykiske systemer efter forestillinger inden for positivistisk psykologi og på grundlag af en idé om overensstemmelse mellem psykologiske lovmæssigheder og naturlove.

Noget tyder på, at han opfattede den reelle verden på lignende måde. Hvis 'tidsånden' havde været en anden, altså hvis mennesker, tilstrækkeligt mange mennesker, havde protesteret, så ville ødelæggelsen

lige så lidt være uundgåelig, som den er det for Kidde i hans senere romaner – undtagen *Jærnet*; men måske ikke med undtagelse af den romanrække, som den skulle have været begyndelsen til.

Kidde forsøger øjensynlig at fastholde sit grundsyn på personligheden, også under verdenskrigen, samtidig med at krigen for ham er kulminationen af fænomener, som han tager afstand fra.

I *Jærnet* synes disse poler at være modstillede hinanden. Dette kan forklare romanens selvmodsigende karakter, de omfattende bestræbelser på at skabe sammenhæng, som hovedfiguren Steffan er forsynet med, over for romanformens tendens til fragmentering, som på kompositionsniveauet modvirkes af en stram kapitelstruktur, måske også modsigelsesforholdene i omverdensbeskrivelsen og mellem de psykologiske grundforestillinger og den fiktionale omverden. Romanen er i så fald en kraftfuld sprogkunstnerisk bestræbelse over for kaotiske tendenser, der udtrykker det, som foruroligede Kidde i hans samtid. Men den er ydermere et udtryk for, at han havde antennerne ude i den samtidshistoriske atmosfære, og at signalerne, måske uden at han selv var helt klar over det, hvem ved, gik ind i romanteksten. Ikke alene fordi *Jærnet* slutter i åben konflikt, mens *Helten* postulerede en 'løsning', men også fordi den sidste roman viser sine brudflader.

Efter krigsafslutningen i 1918 publicerede Kidde ad anden kanal de forhåbninger, som romanen ikke gav udtryk for. Nu taler han om 'fromme ønsker'. Han var mellem de forfattere, som i tidsskriftet *Litteraturen* udtalte sig om, hvilke retninger den nye litteratur ville udvikle sig i.¹⁰ Samtidens digtning har efter hans mening glemt 'den Gud, hvis Maske er Skæbnen', men nu har 'Begivenhederne voxet sig så mægtige og Folkeslagene hverandre så nær, at (...) intet Digterhjerter vil briste i afmægtig Sorg, men alle fyldes så tungt, af Nederlag som af Sejr, af Fortvivlelse som af Sorg, at de må bryde ud i Sange, store som aldrig før.'

Bemærkningen om det 'bristede digterhjerter' går på svenskeren Leijoncrona, men associerer i denne sammenhæng også til, at Kidde selv under krigen opfattede sig som på grænsen til sygdom og afsindighed uden sin digtning. Udtrykket 'den Gud, hvis Maske er Skæbnen' stammer fra Victor Hugos roman *1793*, som Kidde citerer: 'At skrive Revolutionen på Menneskenes Regning, er det samme som at give Bølgerne Æren for Ebbe og Flod. – Desmoulins, Danton, Marat, Grégoire og Robespierre var kun Skrivere, den vældige og strenge Forfatter af disse storslåede Sider i Historien hedder Gud, og hans Maske Skæbnen. –

Hvad der skal ske, det sker, den Vind, som skal blæse, blæser. Den evige Klarhed lider intet Skår ved disse Storme. Over Revolutionerne bliver Sandheden og Retfærdigheden stående, urokket, som den stjernebesæede Himmel over Stormen'.

Det er svært at forestille sig, at Kidde har kunnet underskrive hele dette citat som udtryk for sin overbevisning. Den fuldstændige afskæring af menneskelig indflydelse på 'sandhed og retfærdighed', som Hugo udtrykker med sine analogier, er i hvert fald i modstrid med Kiddes forestilling om, at protester kan nytte, hvis der er tilstrækkeligt mange.

Inden for kategorien 'fromme ønsker', hvor hans bidrag til enquêten hører til, er der snarere tale om – igen – et ønske om at se krigen som led i 'dette store Hele'. Set fra dette synspunkt kunne der godt sættes spørgsmålstegn ved, om en romanrække efter de linjer, som jeg har antydnet, overhovedet ville kunne gennemføres.

Mere interessant er den del af Hugo-citatet, som Kidde har trukket ud af sammenhængen. Hvad kan 'Gud' og 'Skæbne' betyde i forhold til *Jærnet*? Det forekommer mig, at dette er en gentagelse af mønstret i de forudgående romaner og af det, der er den ene del af sagen i *Jærnet*. Det er gennem sin egen psyke, mennesket kan nå til harmoni med 'Gud', ikke nogen kristen Gud, men den universelle sammenhæng, der for Kidde rummer alle sammenhænge.

Hvis mennesket er i overensstemmelse med denne universelle sammenhæng, rammes det ikke hårdt af skæbnen, men bliver indforstået med den. Men denne sammenhæng viser sig som skæbnesvanger modstander, hvis mennesket sætter sig op mod sin psyke. Ifølge denne tankegang er det opgaven for det enkelte menneske at udvikle sin psyke til en miniudgave af den store sammenhæng.

Dette kunne være projektet med fremstillingen af Steffan, hvis psyke prætenderer mønstergyldighed. På den anden side kan man også betvivle projektets gennemførlighed fra dette synspunkt. *Jærnet* er en åben roman, stærkt afhængig af den tid, den blev skrevet i. Verdenskrigen var for Kidde et udtryk for nationers og gruppedannelsers selvhøvdelse på andres bekostning. Tiden, der fulgte, havde ikke været gunstig for virkeliggørelsen af hans forhåbninger og heller ikke for et sådant romanprojekt.

Noter

1. Romanen citeres efter DSL's udgave (Danske Klassikere) ved Knud Bjarne Gjesing, Kbh. 1990.
2. Jfr. Chr. Rimestad, i: Hver 8. Dag 3/12/1920.
3. Der nævnes 'en kommende Tids [våben] af Luft og Lys' (s. 97). Det er nærliggende at tænke på flammekaster og giftgas. Flammekasteren blev formentlig første gang brugt i skyttegravskrigen i begyndelsen af 1916. Giftgas blev anvendt første gang af tyskerne i foråret 1915.
4. Grundlaget for at fremanalysere de psykologiske forestillinger er, udover Kiddes romaner, bl.a. Harald Høffdings *Psykologi i Omrids* (4. udg. 1898) og *Etik* (2. udg. 1897).
5. Jfr. Alan Bullock: *The Double Image*, i: Malcolm Bradbury, James McFarlane (udg.): *Modernism*, Harmondsworth 1981, s. 69.
6. Harald Høffding: *Religionsfilosofi*, Kbh. 1901, s. 332-33.
7. 21/10/1914, Ny kgl. Saml. 4465, quarto.
8. 16/7/1915, Ny kgl. Saml. 4465, quarto.
9. Jens Marinus Jensen (udg.): Harald Kidde. Artikler og Breve, Kbh. 1928, s. 119. Det drejer sig om et brev til Henri Nathansen 17/8/1907.
10. smst. s. 50-51.

Det begyndte som leg

William Heinesens og Jørgen-Frantz Jacobsens
brevveksling

Af Hanne Flohr Sørensen

I 1958, 20 år efter vennen Jørgen-Frantz Jacobsens død, udsendte William Heinesen bogen »Det dyrebare Liv. Jørgen-Frantz Jacobsen i Strejflys af hans Breve«. ¹ I forordet til disse breve skriver William Heinesen:

»Dette: uden forbehold at kunne meddele sig til en ven, var for Jacobsen noget af en livsfornødenhed. Det var ham tillige en lyst. Lige så hengivent han elskede livet, lige så hengiven var han til at skildre sit livs oplevelser. »Det er en narkose for mig, en dagligt tilbagevendende fryd, at lade min frodige fyldepen løbe over arkene,« skriver han et sted (april 1923), og han bryder ud i en varm hyldest til dette sit skriveredskab, der er hans våben, hans trøst og hans inspirerende livsledsager: »Denne sorte, fine tingest med sit guldhoved er altid rigt flydende, blækgivende, en usvigelig kilde, et produktivitetsens frugtbarhedssymbol. Og så føjelig den er! Den kender min skrift så nøje som nogen hest sin rytter!« (s. 5-6).

Men hvad William Heinesens bog med Jørgen-Frantz Jacobsens breve ikke røber, er, at modtageren af brevene, William Heinesen selv, var en lige så passioneret brevsriver, på skrivemaskine, om end Heinesen-arkivet på Det Kongelige Bibliotek kun rummer omkring 140 breve fra Heinesen mod ca. 320 fra Jacobsens hånd. ² Antallet af breve er imidlertid ikke fuldstændigt, bl.a. rummer arkivet ingen breve fra Heinesen før 1925, mens Jacobsens korrespondance er bevaret fra 1917.

»Breve giver øjebliksbilleder, spontane og uden tanke på et større publikum eller på noget eftermæle« (s. 5),

skriver Heinesen ligeledes i forordet med sigte på Jacobsens breve, men det samme gør sig også gældende for hans egne. Og det er det, der

på en og samme gang gør brevene så fascinerende og problematiske for den udenforstående, der har fået lov til at kigge brevskriveren over skulderen, at læse. For hvor stor en vægt kan disse skildringer af oplevelser, stemninger og tanker tillægges? Det kan være vanskeligt, til tider simpelt hen umuligt at afgøre, hvor meget der er jargon og humor, og hvad der er underforstået – og i bogstaveligste forstand grå hår i hovedet giver det den udenforstående nysgerrige læser, når hun støder på bemærkninger som:

»brevene er næsten som en slags fristed for ubehersket skrivede og ukontrollerede impulser – en slags intellektuelt négligé eller morgenkostyme«, »Vi anser hinanden for at være tilstrækkelig udrustet med den Evne der hedder at læse mellem Linjerne« og »vi har jo altid skrevet for evigheden« (J.: 3./6.-29, H.: 25./9.-34 og J.: 11.-16./8.-34).

For hvordan skal udsagn om disse tolkes? Øjeblikket – evigheden, det lyder temmelig selvmodsigende, så måske derfor klogt at fæstne sig specielt ved modifikationen »næsten«. Eller måske bedre endnu, overhovedet tvivle på alvoren i udsagnet om at skrive for evigheden, for hvordan både skrive med tillid til modtagerens indforståethed og sigte på evigheden? Dog, brevene blev jo for en stor dels vedkommende bevaret, ikke blot med henblik på den kommende sommers diskussion af dem, men også for os udenforstående.

Spørgsmålene, der rejser sig ved læsningen af en privat korrespondance som Heinesens og Jacobsens, er altså mange, og der gives næppe nogen entydige svar på dem. Hvad der imidlertid efter min mening alligevel gør deres breve både interessante og brugbare, ikke blot til at få sin nysgerrighed tilfredsstillet, men også i et forskningsprojekt som mit, om forfatteren William Heinesen, er, at de også rummer utroligt meget af almen interesse, om tiden, miljøet, litteratur og livsanskuelse for blot at nævne nogle af de emner, der tages op i brevene. Og fordi Heinesen og Jacobsen var hinandens nærmest fortrolige, i alt, lige fra kærlighedssorger og -glæder, færøsk selvstændighedsbevægelse og politiske overvejelser overhovedet til tanker om og arbejde med skribentvirksomhed, sygdom og død, og samtidig hinandens mest uforbeholdne og skarpeste kritikere, er det muligt at danne sig et indtryk af baggrunden for William Heinesens forfatterskab og dets udvikling, henimod det specifikt Heinesen'ske: foreningen af humor og livsglæde, hvor hu-

moren repræsenterer en værdi, det går an at leve på, selvom tragedien altid har det sidste ord.

Alle tings herlige ophav

William Heinesen og Jørgen-Frantz Jacobsen blev begge født på Færøerne i 1900, William den 15./1., Jørgen-Frantz den 29./11. De er af fælles dansk/færøsk afstamning, og det, kombineret med at færøsk skriftsprog først blev reetableret i slutningen af sidste århundrede, og den færøske skole var dansk domineret indtil 1938 – det har Heinesen skrevet om i den pragtfulde erindringsnovelle »Under Tordengudens Trone« – resulterede i, at de blev danskskrivende. »Trusten« kaldte de deres venskab, som blev grundlagt allerede i den tidligste barndom, og netop erindringer om og refleksioner over barndommen og dens betydning indtager en central plads i korrespondancen:

»Det ærgrer mig, at ikke Du eller jeg har skrevet denne bog om skyggeverdenen, som har udformet éns karakter og anlæg, ja bygget éns Verden op, før man selv forstod et ord af det hele«,

skriver Jacobsen efter at have læst Sigurd Hoels »Vejen til Verdens Ende«, for, fortsætter han:

»vi har jo altid vidst det – paa tværs af Freud – at barneaarene er alle tings herlige ophav« (11.-16./8.-34).

Overhovedet tillægger både Heinesen og Jacobsen deres fælles barndomsoplevelser en utrolig værdi, for deres venskab som voksne, såvel som for deres personlige udvikling, deres holdninger og deres skribentvirksomhed.

»Vi er i det vistnok enestaaende Tilfælde, at vi ikke blot kan udtrykke os objektivt for hinanden, men kan gøre det om jeg saa maa sige paa en Sangbund af uendelig fint nuanceret Subjektivitet, takket være den Barndom og Ungdom vi har fælles« (22./12.-32),

lyder det fra Heinesen i Tórshavn, og tre år tidligere var Jacobsen gået endnu tættere på:

»Jeg tør sige, at vi har udfoldet et venskabets geni, som vistnok er uden sidestykke. Hvad dette kan have betydet for Dig, kan jeg ikke dømme om. Hvad det har betydet for mig er saa fundamentalt, at jeg næppe kan trænge til bunds i det. De lege, i hvilke vi for ca. 25 aar siden fandt hinanden som congeniale børn, er siden blevet fortsat gennem barndom og ungdom. Det begyndte som leg, det endte som en slags kultur. Det er ikke saa lidt vi har drevet det til. »Trusten« er et enestaaende aandsfænomen.

For mig gælder det, at hele mit væsen er blevet bestemt derefter. Alting er for mig stadigt denne leg. Zacharias var dybsindigere end han maaske anede, da han i sin tid spurgte: »Er det leg?« Eller var han i sin usikre naivitet genial? Faktum er, at han havde ret. Det var leg. Det er leg. Denne evigt legende fantasi er mit sinds største ressource. Og den verden, den idékreds som vi har skabt, er stadigvæk en cisterne, som jeg ikke kan være foruden« (11./7.-29).

Heinesen og Jacobsen tilbragte deres barndom og tidlige ungdom på Færøerne, men i 1916 gik turen til Danmark, hvor Jacobsen startede på Sorø Akademi, Heinesen på Købmandsskolen i København, som hans far havde fået lokket ham ind på. Specielt meget at sige hinanden havde Købmandsskolen og Heinesen ikke, fremgår det af erindringsnovellen »Goddag til København«, så i stedet blev han ansat som journalist-elev i Ringsted. Heller ikke det gik, og i 1918 vendte han hjem til Tórshavn, hvor han begyndte at arbejde i faderens forretning, men i øvrigt var de kommende år præget af rejseaktiviteter. På en af disse rejser til Danmark traf Heinesen Otto Gelsted, der var forlagskonsulent på Levin & Munksgaard, og han antog digtsamlingen »Arktiske Elegier og andre Digte«, som Heinesen debuterede med i 1921. Yderligere fire digtsamlinger, nemlig »Højbjergning ved Havet« (1924), »Sange mod Vaardyb« (1927), »Stjernerne Vaagner« (1930) og »Den dunkle Sol« (1936), samt romanen »Blæsende Gry« (1934) udkom på forlaget inden afslutningen på Heinesens og Jacobsens korrespondance i 1938.

Efter afsluttet studentereksamen i 1919 påbegyndte Jacobsen sine studier ved Københavns Universitet, med fransk som bi- og historie som hovedfag. Men allerede i november 1922 viste de første sympto-

mer på tuberkulose sig, og Jacobsen var i lange perioder indlagt på hospitalet og sanatorier – med god tid til brevskrivning. Også selvom sanatorielivet ikke altid gik stille af, og patienterne ikke hele tiden i hvert fald lå på den lade side. Der var tid til både druk og hor, kunne en temmelig rystet og forarget Heinesen sidde i det mindre muntre nord og læse sig til. I 1925 blev Jacobsen tilknyttet »Politiken«, efter afsluttet cand.mag.-eksamen i 1932 som fast skandinavisk medarbejder og fra 1934 igen som freelance. En række af hans bedste kronikker er senere blevet udgivet i bogform under titlen »Nordiske Kroniker« (1943). I samme periode, som Jacobsen arbejdede på »Politiken«, skrev han endvidere to bøger om Færøerne, »Danmark og Færøerne« (1927) og »Færøerne – Natur og Folk« (1936), de sidste tre kapitler af sidstnævnte bog dog skrevet af Heinesen, fremgår det af brevvekslingen. Og i 1934 begyndte han så på »Barbara«, hans første og eneste roman. »Barbara« nåede ikke at blive skrevet færdig, men alligevel blev romanen udgivet efter Jacobsens død den 24. marts 1938. Hårdnakkede rygter vil vide, at Heinesen da havde tilføjet en afslutning på romanen, men selv afviser han pure påstanden i et interview mange år senere:

»Efter Jørgen-Frantz' død blev jeg bedt om at lave en afslutning – det kan jeg vist godt røbe i dag –, men jeg turde ikke. Og i dag er jeg glad for, at jeg ikke gjorde det. Romanen har klaret sig med den afslutning, Jørgen-Frantz selv skrev.

Forresten skete der det forrykte, at Valdemar Koppel ved Politiken havde fået den idé, at forfatteren Palle Rosenkrantz skulle omskrive bogen. Det blev – Herren være lovet – heldigvis ikke til noget.«³

I samme interview gør Heinesen også rede for, at det stykke arbejde, han reelt påtog sig med »Barbara« efter Jacobsens død, var at udfylde en lakune i Myggenæskapitlet og renskrive romanen. I første omgang havde nemlig Gyldendal refuseret det meget vanskeligt læselige manuskript, der var fuld af overstregninger og tilføjelser, fortæller han.⁴ »Barbara« udkom i 1939.

Bliv til noget

Tilbage til Det Kongelige Bibliotek. Heinesen-arkivet rummer som

nævnt breve fra 1917 for Jacobsens vedkommende, men for Heinesens først fra 1925. Selvfølgelig giver det en skævhed, at ca. en tredjedel af brevskrivningsperioden udelukkende udgøres af Jacobsens korrespondance, men ikke så stor, som man umiddelbart kunne frygte, for både i Jacobsens Sorø-år og første studieår i København sås han og Heinesen jævnlige, så den store brevskrivning tog først for alvor fat omkring 1921. Brevene fra Sorø-tiden er da også gennemgående præget af klager over pekuniært truende tordenvejr, Akademilivet på godt og ondt, kærestesorger samt længslen efter »en skøn Julidag at forlade ikke alene Sorø, men Danmark, denne udtværede Kokage med et Hjulspor igennem« (17./1.-19). Dog indeholder denne tidlige korrespondance også antydninger af, hvad der kommer til at præge Jacobsens og Heinesens senere breve: refleksioner over barndom og ungdom, redegørelse for læsning, der bl.a. omfatter Johannes V. Jensen, Henrik Ibsen og August Strindberg og omtaler og vurdering af Heinesens og egne litterære arbejder, de såkaldte drømmespil.⁵ Også ambitionerne berøres i disse Sorøbreve, »bliv til noget! Skab dig et Navn!« inden for journalistik eller litteratur, lyder det så tidligt som 1918 (4./6.) til Heinesen – med den tilføjelse, at også Jacobsen selv kunne tænke sig at skrive lidt med tiden.

Og som sagt, så gjort. I 1920, da Jacobsen var bosat på Regensen og i fuld gang med franskstudiet, viste han nogle af sine digte til en jævnaldrende færing, den senere professor i nordisk filologi og lyriker, Christian Matras, og blev af ham opfordret til at sende dem til Poul Levin på »Tilskueren«. Her blev to af dem offentliggjort i 1921, to år efter at Heinesen havde fået sine første digte publiceret i »Verden og Vi« og »Klingen«. Ligeledes skrev Jacobsen på denne tid på en roman, der imidlertid aldrig blev fuldendt, men både digtene og romanbrudstykket blev oversat af Matras til færøsk og bragt i *Den færøske Studenterforenings* blad, senere igen på dansk i *Gyldendals Julebog* 1941.

Samtidig med Jacobsens skønlitterære forsøg arbejdede Heinesen bl.a. med sin digtsamling »Arktiske Elegier og andre Digte«, og selvom Heinesen-arkivet som nævnt ingen breve indeholder fra Heinesen fra denne tid, er det alligevel muligt at få en lille fornemmelse af, hvordan Jacobsen fungerede som »litterær konsulent«. Da nemlig usikkerheden om digtenes kvalitet lurte i Heinesens breve, lyder det resolut fra Jacobsen:

»Jeg maa strax raade Dig til: »øjeblikkelig at sende Digtene til

Gelsted, og sé at faa dem ud«. Gad vist om det er sundt at Du gaar med dem længere. Udluftning vil det værc. Noget nyt kan fylde deres Plads – er de først kommet ud er der ikke mere med dem – det andet kommer saa af sig selv. De ligger bare og irriterer alt det øvrige og stagnerer Din Udvikling« (10./2.-21).

Ud over det litterære indhold er brevene fra Jacobsens første studieår præget af livet på Regensen, studierne, længslen efter Færøerne og Heinesen og psykiske op- og nedture. Ungdomsårene var nemlig for både Jacobsens og Heinesens vedkommende plaget af, hvad de selv omtaler som »spleen«. Men i 1922 indtrådte der en forandring. Mod sædvane tilbragte Jacobsen ikke sommeren på Færøerne, men i Grenoble. Tilbage i København efter studieopholdet indledte han eksamenlæsningen, men allerede i november måned blev studierne afbrudt, da han fik konstateret begyndende lungetuberkulose. Diagnosen resulterede ikke, som man kunne have forventet, i angstanfald og depression, tværtimod vidner allerede de første breve i tiden derefter om, at han betragtede sygdomsudbruddet som den forandring, der skulle til, for at han kunne få hold på sit liv. Det havde to grunde: dels at diagnosen i sig selv implicerede, at »Alt saas under forbavsende nye Synsvinkler«, dels at den påtvungne passivitet gav ham tid til at tage sig af sin »egen aandelige Udvikling«, som han selv formulerede det. Videre skriver han:

»Ganske fri for Studiets Aag har jeg kunnet anvende et stort Kraftoverskud paa de Omraader hvor Du altid kan færdes. Det var mig ofte en Ubhagelighed ikke – mundtligt eller skriftligt – at kunne deltage i Dine Interesser; men faktisk forhindrede Studiet mig i det (...) Du har jo ogsaa skældt ud over at at skrive Breve til mig var som at kaste dem fra en Bjergtop ud i et Intet. Ord som Du nu har taget tilbage efter at mit Ophold her har sat mig i Stand til selv at beskæftige mig med det Du kalder »Meditationer« (...) Det har været en bevæget lykkelig, Tid med mig selv.

Nu föler jeg mig styrket både fysisk og psykisk – ja stærkere end nogensinde« (28./4.-1./5.-23).

Det med styrken skulle nu vise sig at være mere ønsketænkning end en realitet, tuberkulosen slap ikke taget.

En mageløs brydning i sindet

Jacobsens korrespondance i de næste par år rummer, hvad der kan synes mærkeligt, ingen kommentarer til Heinesens digtsamling »Højbjergning ved Havet«, der udkom i november 1924, kun et løfte om at ville omtale digtene i et senere brev og en reference til en kronik af Tom Kristensen, der betegner Heinesen som en af de kendte danske lyrikere.⁶ Er brevene imidlertid ikke indholdsrigge i relation til Heinesens lyriske produktion på denne tid, begynder de til gengæld at blive interessante på et andet område, nemlig hvad angår det færøske spørgsmål, som Jacobsen blev introduceret til af Matras. Første gang, Jacobsen berører spørgsmålet, er i oktober 1923, hvor han beskriver, hvordan Færøerne står overfor et valg og konkluderer, at det, der er behov for, for at udvikle sig selvstændigt fremfor at blive »daniserede«, er et kulturelt gennembrud. Både Jacobsen og Heinesen involverede sig i den færøske bevægelse, fremgår det senere af Jacobsens nytårsbrev 1925, der er interessant, fordi det ikke bare refererer til de konkrete arbejdsopgaver, de påtog sig i sagens tjeneste, men også viser, hvordan Jacobsen bevidst forholdt sig til, at de begge stod med et ben i hver lejr, og forsøgte at udnytte den situation:

»jeg vil – samtidigt med at jeg sender Dig min Nytaarshilsen og de bedste ønsker for 1925 – understrege betydningen af Dine artikler og paapege de muligheder der foreligger – dels for Din indsats paa det felt, som jeg mere og mere indser ogsaa bør og vil blive mit, det færøske, – dels for det frugtbare samarbejde paa et realiteternes grundlag som i fremtiden vil kunne give vor glørværdige trust en livskraftig fornyelse (...) Jeg er kommet i et virkelystent forhold til det færøske spørgsmaal, og er allerede begyndt at gøre mine indsatser. Nu har ogsaa Dine interesser for sagerne begyndt at give sig konkrete udslag.

Din artikel i »Politiken« var simpelt hen fortræffelig. Vel skrevet virkningsfuld. Maaske manglede den til en vis grad konkrete oplysninger. Var den end maaske holdt i det almindelige, noget principiel og generaliserende, var den til gengæld saa meget des mere klar. Det er godt, at Du har anvendt den indflydelse som Du allerede, i kraft af Dit navn besidder, til at gøre Dig gældende paa dette punkt. Din artikel i »Varðin« har jeg lige læst. Det er opmuntrende at se disse spørgsmaal diskuteret paa en in-

telligent maade og i en kultiveret form (...) Jeg skal en anden gang udvikle for Dig at vort arbejdsfelt i det færøske problem, netop paa grund af vor dansk-færøske nationalitet, maa ligge i Danmark. Med nogen klogskab vil vi – og bör vi – se vor opgave i at være formidlende faktorer mellem Danmark og Færøerne (...) Vi kan ikke holde os uden for den færøske bevægelse, vi ofrer den vor kraft. Idéen har ofte været fremsat af Dig. Jeg véd ikke hvorfor jeg før har stillet mig skeptisk overfor Din deltagelse – jeg gör det i hvert tilfælde ikke længere« (1./1.-25).⁷

Midlet til at nå målet var »Politiken«, hvor Jacobsen hurtigt blev færøsk politisk skribent. Hans kronikker vakte opsigt, men huede hverken den konservative danske presse eller de færøske sambandsmænd, der pludselig måtte se, at »Deres hegemoni over den danske presse« var et overstået kapitel, fordi andre nu var kommet til og også ville være med til »at bestemme den danske opinion i dens forhold til Færøerne« (12./9.-25). Med »Politiken« gik det imidlertid ikke i længden, Cavling mistede så småt interessen for det færøske spørgsmål, og for ikke pludselig at stå uden organ for sin skribentkampagne henvendte Jacobsen sig til Ove Rode, der med stor interesse havde læst hans kronikker. Deres første møde fandt sted den 22. februar 1926 og var en ubetinget succes, Rode blev vundet for sagen, og i forståelse med ham skrev Jacobsen artiklen »Danmarks Nordhavspolitik«. Den blev sendt til »Tilskueren«, som i første omgang ikke var interesseret i den, men så benyttede Jacobsen sig af sin nye forbindelse – og straks var situationen en anden. Det forblev dog en hemmelighed i færøske kredse, hvorfor Levin på »Tilskueren« så pludseligt havde skiftet mening og straks bragte artiklen i aprilnummeret.

Om selve den færøske selvstændighedsbevægelse afslører Heinesens og Jacobsens korrespondance, at personspørgsmålet i nogen grad greb forstyrrende ind og truede med at flytte interessen fra selve sagen. Valget stod mellem, hvad Heinesen kalder højskolemændene, Jacobsen blot den store kerne af selvstyremænd, og selvstyrepartiets leder, Jóannes Patursson. Uden på nogen måde at være blind overfor Paturssons fejl sluttede Jacobsen op bag ham, fordi han betragtede ham som Færøernes eneste politiker og mente, at så længe kampen stod om Færøernes selvstændighed, måtte det være de politiske evner og mål, der var afgørende og ikke personlige sym- og antipatier.

Overhovedet var det Jacobsen, der førte det store ord i det færøske

spørgsmål, offentligt såvel som privat, ikke mindst fordi Heinesen ubetinget betragtede ham som »den rette mand til den rette tid« (28./3.-27) – bl.a. pga. hans dansk-færøske nationalitet, der gjorde det muligt for ham at optræde på dansk uden at føle sig duperet af danskerne, som havde udgjort overklassen på Færøerne.

Mens Jacobsen i brevene direkte beskrives som en handlingens mand, der elskede »at före krige igennem« (H.: 1./5.-25), fremstår Heinesen som den reflekterende, hvis største aktiv i korrespondancen med Jacobsen om det færøske spørgsmål måske var evnen til at slå koldt vand i blodet. »Der er noget friskt over den usnobbede færøske Selvstyrebevægelse«, skriver han i 1925, men følger op med et »i det mindste nu«, for han havde sin stærke tvivl om, hvorvidt denne friskhed ville holde sig, når bevægelsen ikke længere var i opposition til, hvad han kaldte »en dansk Offentligheds Ligegyldighed« (udateret). Også i forhold til Jacobsens engagement var han på vagt, for han var bekymret for, at den fysiske afstand skulle formindske forbindelsen til realiteterne verden:

»dog kan jeg ikke undertrykke en vis Angst for at du skal tabe dig mere i dette Nationale end godt er. Din Udlændighed, din Længsel, ja Hensynet til dit Studium er stadige Incitament; jeg sidder imidlertid heroppe med herlig Udsigt til den nationale Bevægelses hule Rygparti. Jeg har en stærk Følelse af at den socialistiske Rörelse her gör de nationale Problemer lange i Ansigtet!« (16./12.-25).

I den forbindelse er det værd at bemærke, at Heinesen ikke var blind for de farer, nationalismen rummer. Uden i øvrigt overhovedet at drage paralleller til den færøske selvstændighedsbevægelse spørger han – med reference til Tyskland og Italien – i 1932, om nationalismen nu også er så yndig, og hans eget svar er et klart nej.

Jacobsens og Heinesens involvering i den færøske selvstændighedsbevægelse gør det selvfølgelig interessant at undersøge deres syn på danskerne. Begge behandlede de forholdet mellem færing og dansker i deres breve, og begge tog de afstand fra den læggen danskerne for had, som Jacobsen skriver bl.a. skyldes »Paturssons politiske tekniker og mekaniker«. For, pointerer han i samme brev, uanset den forståelige vrede, der følger af Færøernes afhængighed af Danmark og er at ligne med fårene, der vogtes af ulven, og uagtet »at det er lettere at opret-

holde en kultiveret værdighed for den ædende end for den ædte« (21./5.-29), så er der tale om en uværdig form, der kun appellerer til folks laveste instinkter. Heinesen står ikke tilbage for Jacobsen i sin kritik, som formuleres temmelig bramfrit:

»Selv en kultiveret og fornuftig Mand som Matras hælder mere til en Forklaring som Einar Benediktssons i sin Tid: Der gror ikke Graes der hvor Dansken har traadt. Eller som M. A. Jacobsens anekdotiske: Enhver Faering maa hade Danmark. De betragter Danskerne som en Slags onde Mennesker – en naermest teologisk Opfattelse, og hverken gider eller er i Stand til at se Forholdet under Synsvinkelen historisk-psykologisk Udvikling. Og hvad vacre er: Indignanten lever af og paa sin Indignation, som en Snylter. Fratag ham den, og han har mistet sin eneste aandelige Stimulans. Et Barn, der støder sig paa en Stolckant, giver sig til hylende at taeske lös paa Stolen. Hvad andet gör en Mand som NN? Hvad jeg her skriver er naturligvis sat paa Spidsen. Men undertiden er det uhyggeligt at föle sig som den eneste Voksne mellem en Flok fjertende og hylende Indignationspattegrise« (28./6.-33).⁸

Omkring 1930 ebbede det ud med breve, der direkte tog det færøske selvstændighedsspørgsmål op til behandling. Grunden kan man kun gisne om, men måske var der tegn på en vis desillusion. I hvert fald skrev Jacobsen i juni 1929, at kun på ét område havde bevægelsen opnået et virkeligt resultat: den havde reddet sproget. Politisk og kulturelt var der derimod fortsat behov for et gennembrud, pointerede han. Et middel kunne være etableringen af »et nationalt, midtsamlende organ, skrevet på færøsk og udgivet ved færøske penge« (J.: 8.-9./9.-29), hvad der da også var under overvejelse bl.a. i efteråret 1929, hvor Jacobsen blev tilbudt at redigere en sådan avis, men blandt meget andet forhindrede sygdommen, at planen, som også kalkulerede med Matras og den udclukkende danskskrivende Heinesen i medarbejderstaben, blev realiseret.⁹

Ophørte det færøske spørgsmål med at optræde i brevene, forblev tilknytningen til Færøerne imidlertid uforandret, for som Jacobsen på et tidspunkt opsummerede, »Du har en gang kaldt dem alletings herlige ophav, og det er for mit vedkommende i den grad sandt, at jeg vilde miste evnen til selv den mindste glæde, hvis jeg ikke havde Færøerne til

at varme mit sind« (1./2.-34). Dobbeltnationaliteten derimod havde de et knapt så entydigt forhold til, for blandingen af »en munter og talentfuld Københavnerfamilie« og »gammelt færøsk bondeblod« havde, skriver Jacobsen, givet dem »en mageløs brydning i sindet, og en udsigt af den anden Verden« (20./12.-32 og flg.). Mere distanceret end den dobbeltsprogede Jacobsen, der havde talt dansk med sin far og talte færøsk med sin mor og sine søskende, var Heinesen, og han begrundede for sit vedkommende netop med en sproglig barriere:

»Jeg har faaet alt oversat til Dansk – har oplevet det paa anden Haand, omtrent som en dansk Præst. Mine Forældre, mine Kammerater, ja endda mine gamle Bedsteforældre i Bö – om jeg husker ret – talte dansk til mig, som om jeg var en Udlænding. Min Indstilling til færøsk Aand er derfor blevet literær, idet den er kommet senere og bogligt. Din er mere oprindelig, organisk, og derfor mere frisk« (16./6.-29).

Barbara

»intet interesserer en mand mindre end hans vens elskerinde(r)«, skrev Heinesen i 1937 til Jacobsen, da de befandt sig midt i et større opgør om kærlighedens veje og vildveje (21./9.). Og måske burde en tilsvarende mangel på interesse for d'herrers kærlighedsforhold også gøre sig gældende for den udenforstående læser af deres breve – hvis ikke det var for den forbindelse, Jacobsen eksplicit knytter mellem Heinesens erosopfattelse og romanproduktion og Jacobsens brug af egne oplevelser i fiktionen, specifikt »Barbara«. Romanen bygger på et gammelt færøsk sagn om den smukke, men onde præstekone Beinta, der var gift flere gange og skyld i sine mænds ulykke og død, men den er tegnet over levende model: Estrid, som Jacobsen første gang traf på Færøerne foråret 1921, og som om nogen blev kvinden i hans liv. Knapt et år senere blev hun gift og flyttede til udlandet i en længere periode, men efter hendes separation indledte de et forhold i 1934. Det blev mildt sagt temmelig stormfuldt, for Estrid var ikke sådan at holde styr på, hvad Jacobsen havde fået en forsmag på allerede under forholdets indledningsfase, da hun fra Amerika skrev, at hun »var ude paa vilde erotiske bølger«, men at det ikke gjorde »noget skaar i hendes længsel ef-

ter« ham (J.: 7./10.-34). Situationen bedredes selvfølgelig ikke af hans sygdom, f.eks. installerede hun sig kort tid efter hans akutte indlæggelse på Vejlelfjord Sanatorium i juli 1934 med ny elsker i hans lejlighed. I første omgang førte det ikke til noget brud, derimod et trekantsdrama, men i november måned brød Jacobsen første gang forbindelsen. Den blev dog senere genoptaget, men i juli 1937 var det definitivt slut, for lyder det til Tórshavn, »Helt eller intet er nu mit valgsprog, og det er jeg stolt af. Det var virkelig med dyb ro, jeg førte operationskniven, skønt det gjorde Satans ondt« (1./7.-37).¹⁰ Heinesen, der var blevet holdt løbende underrettet om forholdets forskellige faser, var ikke udelte begejstret for Jacobsens beslutning om at droppe Estrid. Tværtimod tog han hende delvist i forsvar og påpegede, at et menneske, der hørte til ens venner og havde betydet noget for én, gjorde man klogt i at give års- og ikke eksamenskarakter, endvidere, at Jacobsen jo hele tiden havde vidst, at Estrid ikke var nogen Maria af Bethania, men en Maria Magdalena – og sikkert foretrak denne sidste type fremfor nogen anden, fordi hans erotiske affærer var »tales of unrest« (H.: 19./7.-37). De synspunkter faldt ikke just i god jord på Vejlelfjord, faktisk udviklede den efterfølgende korrespondance sig til et veritabelt brevskaenderi, der, fremgår det, havde sin baggrund i en gammel principiel meningsforskjel om forelskelse – mandlig erobrings- contra do. beskyttertrang. Ret beset var den lidenskabelige forelskelse ikke Heinesens kop te. For Jacobsens vedkommende var holdningen den diametralt modsatte, han fulgte, som han skrev til Heinesen, sit hjertes impulser, forelskede sig og var glad for denne livets spænding, selvom forelskelsen også kunne volde smerte, men deri adskilte den sig ikke fra andre af livets forhold. For at understrege hvor galt fat det var med Heinesens opfattelse, greb Jacobsen til en sammenligning med og kritik af Heinesen som romanforfatter, specifikt spørgsmålet om, hvorfor han ikke havde skrevet nogen succesroman. Det skyldtes nemlig ikke manglende evner, fremhævede Jacobsen i en længere analyse:

»Du mangler ikke fantasi, hellerikke kraft, hellerikke psykologisk dybsind, hellerikke finhed, og – last but not least – hellerikke digterisk suverænitet. Men Du savner noget vist umiddelbart, som er væsentligt i romanformen, en bestemt, omend udefinérlig fortrolighed. Det er muligt, ja sandsynligt, at det hænger sammen med noget i Dit væsen. I Dit sidste brev skriver Du om forelskelse, at Du holder Dig derfra paa grund af »noget i smagen, en

æstetisk-etisk uvilje mod det exhibitionistiske (!) der klæber ved tilstanden«. Undskyld, at jeg beder Dig gaa hjem og vugge! Paa den maade kommer Du ikke paa talefod med mennesker, højest med særlinge. Jeg kan ikke sige andet, end at jeg som humanist oprøres over en saadan tankegang, og giver døden og djævelen i en estetik og en etik, der ikke har raad og ikke har mod til det evigt menneskelige. Det staar som en uhyrlighed for mit livssyn (...) Hvis jeg lever, forbeholder jeg mig fuld bevægfrihed med hensyn til forelskelser. Ja, ærlig talt, det er og bliver en af livets gaver. Men jeg tror ikke Du forstaar det. Du er imod det, paa samme maade som de søsyge er imod sejlads og de hydrophobe er imod svømning. Og det kan de jo altid sige skyldes æstetisk-etisk modvilje!

Denne skyhed, Du nærer overfor den almindelig-menneskelige forelskelse, gaar ogsaa igen paa andre punkter. I en vis forstand er Du menneskesky. Du isolerer Dig fra mennesker. Til Danskerne, som dog er dem, Du skriver for, er Du aldrig kommet i noget virkelig fortroligt forhold, og der er noget om, at Du ikke rigtig kan tale til dem med Din – om jeg saa maa sige – daglige stemme. I versets messetone har Du det guddommelige medium, men naar det gælder Din prosa, er det en kendsgerning, at Dine private ting (breve til Stig, mig og aabenbart ogsaa Matras) er meget bedre end Dine publikationer« (16./9.-37).

Retfærdighedsvis skal tilføjes, at Jacobsen havde fremsat en tilsvarende kritik af Heinesen som romanforfatter før – på tidspunkter uden personlige uoverensstemmelser, men det vender jeg tilbage til.

Hvorom alting er, striden blev bilagt efter en del breve frem og tilbage over Atlanten og bl.a. en undskyldning fra Heinesen, der begrundede sin holdning med, at han dels ikke havde troet, der var tale om et definitivt brud, tidligere parallelle situationer havde vist, at hvad der for tredjemand tog sig ud som uvejr med lyn og torden, oftest afslørede sig som »en smule dørtræk med lampers blafren og rullegardinens postyr«, dels havde været bange for, at forholdets ophør ville ødelægge Jacobsens humør og formørke hans »mozartske livssyn«. Endelig påpegede han den komplikation, der lå i, at Jacobsen ikke bare var Estrids elsker, men ogsaa »hendes forfattervorherre« (12./10.-37). For sagen var jo, at Jacobsen under hele affæren skrev på sin »Barbara« – undertiden med modellen kiggende over skulderen.

Tanken om at skrive en roman om det gamle Tórshavn var ikke ny, hverken for Jacobsen eller Heinesen. Faktisk omtales den allerede i september 1925, da Heinesen gjorde et første udkast til, hvad der først mange år senere skulle blive til »Det gode Håb« (1964), senere i december 1933, hvor Heinesen igen havde fat i romanen, og Jacobsens romanskrivningsplan havde antaget fastere karakter. Jacobsens idé blev dog ikke straks realiseret, en overgang havde en doktordisputats førsteprioritet, og også genren voldte problemer, hvorfor han spurgte sig for hos den mere rutinerede Heinesen og fik svaret:

»køb en anselig Skriveblok og begynd at udfylde den med din kendte Skrift, Ark efter Ark, hver Gang Du har en ledig Stund og er disponeret. Begynd, saa kommer der mere efter. At skrive en Roman, det er som at sne et Snevejr. Har först en Smule Sne sat sig fast saa vokser det hurtigt til en Drive. I hvilken man saa kan omkomme. Hvis man ikke opnaar hvad man havde sat sig i Hovedet« (18./12.-33).

Romanprojektet tog for alvor form i forbindelse med Estrids kærlighedsaffære i Jacobsens lejlighed i 1934, for det var »Den eneste maade at ride stormen af paa«, lød meldingen til Tórshavn (20./9.-34). Og i januar 1935 lå så det kunstneriske mål fast: mennesket Estrid skulle projiceres over i det 18. århundrede, handlingen lånes fra det gamle sagn om Beinta, men uden forsøg på at reproducere de faktiske begivenheder eller den historiske Beinta, Estrid alias Barbara skulle derimod tegnes »i sin uudtømmelige charme« og »i grunden ligesaa fantastiske pauverhed«, som ifølge Jacobsen havde sin grund i, at hun kun besad én styrke – »sit sex« (17./11.-35). Og dermed kom Heinesens forudsigelse året før til at holde stik: at Jacobsen, hvis han engang skrev en roman, ville finde et stof så selvbiografisk, som formen tillod. Størstedelen af »Barbara« er skrevet fra sygesengen på Vejlefjord, og manuskriptet, der kun forelå i et eksemplar, blev kapitel- og brudstykkervis sendt til Heinesen, Matras eller andre venner på Færøerne og i Danmark, for at de kunne kritisere det. Deres respons var, viser Jacobsens breve, af vital betydning for skriveprocessen, der ikke just havde gunstige betingelser, fordi hans tilstand gradvist forværredes og tvang ham til, hvad han selv kalder »halvsløvt mosaikarbejde« og »småa pylrede dagsrejser« (16./9.-37).

Heinesens indsats i »Barbara«-sammenhæng er det vanskeligt at dan-

ne sig et præcist billede af, for arkivet indeholder ingen breve fra ham efter september 1937. Men at romanprojektet lige fra starten havde hans store interesse, er der ingen tvivl om, og forløbet igennem opmuntrede han Jacobsen, hvis evne til at gøre private erfaringer almene han nærrede en stor beundring for. I svarbrevet på Jacobsens kritik af hans manglende lidenskab skriver han således:

»uanset min personlige smag for »puritansk« livsførelse (...) ringeagter eller forfølger jeg dog ikke den form for livsstemning, der er din. Nej, jeg forstaar og beundrer og tildels misunder dig den. Tillige lykønsker jeg dig til det værk, hvori du har inddigtet dit farlige og lidenskabelige liv. Det fine og dystre og prægtigt fluorescerende spind af poesi, livserfaring, ironi, vemod og glæde, hvori din bog er indspundet, har min dybe beundring. Det store ved denne bog beror paa at den ikke synger en privatmands subjektive klage over elskovs forlis, men aabner perspektiver ud mod det almene – ligesom Kingo i »Hvad er det dog alt«. Samt at den handler mere om den suveræne livets selvmodsigende datter Barbara end om det specielle tilfælde med præstens forelskelse. Derfor er det en bog om livet og ikke en privat erotoman dagbog« (21./9.-37).

Kritikerrollen derimod var Heinesen mere ambivalent overfor at påtage sig, på den ene side bifaldt han Jacobsens plan om, at han skulle være sproglig redaktør, på den anden side anså han sig for at være for positivt forudindtaget i romanen til at kunne være til videre nytte. Forbeholdet afholdt ham dog ikke fra at tage fat på stilistiske træk i »Barbara«, som han fandt mindre heldige, bl.a. replikkernes »gøtedanske«, som han anbefalede Jacobsen at få en indfødt danskers vurdering af, for som han skrev, »her maa det enten briste eller bære« (26./8.-37). Den faroiserede stil, som Heinesen her udtrykker sig usikker på, blev senere opgivet, fremgår det af en tilføjelse på brevet.

Blæsende Gry

Fra Jacobsens til Heinesens forfatterskab. Mens Heinesens lyrik stort set ikke diskuteres i brevene, er det modsatte tilfældet for prosaens

vedkommende. Og på samme måde som Heinesens holdningstilkendegivelse i Estrid-opgøret fik bølgerne til at gå højt, slog det af og til gnister, når Jacobsen påtog sig kritikerrollen overfor Heinesens værker. En første antydning af, hvordan det kunne bringe gemytterne i kog, ses i forbindelse med Heinesens eneste forsøg i den dramatiske genre. »Ranafelli«, som stykket hed, skrev Heinesen i 1929, og det blev oversat til færøsk og opført, efter Jacobsen at dømme med succes. Men det ændrede nu ikke ved, at Jacobsen syntes, det var venstrehåndsarbejde, og det holdt han sig ikke tilbage for at meddele Heinesen i utvetydige vendinger:

»Midt i den almindelige panegyrik staar altsaa jeg som den eneste surmuler. Men Du ved, at det ikke er af ondskab, end mindre af nid. Det er rent ud sagt af pinlig omsorg for Dig naar jeg aabent siger, at jeg ikke kan lide dette stykke og end mindre, at Du overhovedet har skrevet det.

For det første: jeg kan ikke lide stykket. Det er ikke godt, og Du ved det godt selv (...) Det rummer ingen virkelig, dramatisk handling, ingen fast og klar konflikt, ingen virkelig knude. Det er en sammenstykning af diverse, indbyrdes usammenhængende – iøvrigt banalt – konfliktstof, og stykket er dramatisk set kompositionsløst. Person og menneskeskildringen har ikke interesseret Dig en bajer (...) Derfor kan jeg heller ikke lide, at Du overhovedet har skrevet dette stykke. Det betegner faktisk en afslappelse i Din kunstneriske villen. Det er Fanden gale mig ikke meningen, at Du, som maaske er en af Skandinaviens originaleste og mest fornemme lyrikere, skal gaa rundt og agere Onkel-tegner-og-fortæller for Richard Long og andre entusiastiske sprutmotorer, der trænger til aandelige oplevelser i regnvejret« (30./4.-29).

Heinesen havde før stykkets opførelse udtalt sig forbeholdent overfor dets kunstneriske kvaliteter, og det er måske grunden til hans, efter Jacobsens efterfølgende breve at dømme, beherskede reaktioner på kritikken: beklagelser over Jacobsens kynisme og fremførelse af forskellige forsvar for stykket. Heinesens svar ligger nemlig ikke i arkivet, ligesom heller ikke svarbrevene på Jacobsens kritik af debutromanen »Blæsende Gry«. Det fremgår imidlertid tydeligt af Jacobsens breve, at Heinesens reaktion i sidstnævnte tilfælde var noget mindre afdæmpet,

faktisk kom det så vidt, at Heinesen helt frabad sig Jacobsens mening om det, han skrev.

»Blæsende Gry« arbejdede Heinesen med i 1933-34, og han holdt løbende Jacobsen informeret om skriveprocessen, som han omtalte som en totrinsraket: »først per Inspiration og dernæst per kritisk Revision« (29./3.-33), efterfulgt af et ikke ubetydeligt »efterarbejde«, for som Heinesen formulerer det:

»det at skrive en roman, det er ikke blot at skrive frem, man maa saa at sige skrive tilbage igen, og saa maaske engang frem igen« (19./10.-33).

Romanen udkom i november 1934, og oprindelig var Jacobsen tiltænkt anmelderrollen, men efter at have læst bogen, mente han, at Heinesen ville være bedre tjent med, at Tom Kristensen fik overdraget hvervet. Han undlod dog ikke at fremkomme med sin personlige vurdering af den grund, den gik på, at bogen savnede »det selvoplevedes spændkraft«, manglede »centrale skikkelser«, havde en »uførelig« handling og var »uden drama« (20./11.-34). Med andre ord, den ville ikke blive nogen salgssucces.

Det var ilde hørt i Tórshavn, og Jacobsen måtte rykke ud med en forsikring til Heinesen om, »at digter, det er Du fanenbrølemig af virkelige dimensioner«, men det havde han taget som givet, at de var enige om, så det, han havde forholdt sig til, var fremfor romanens fortrin udelukkende dens fejl, bl.a. hvad han omtalte som Heinesens »episke forsyndelser«. Om dem skriver han:

»Det staar mig ganske klart, at det fortællende er noget, som ikke helt har Din sjæl, Du har ikke sans for den lange sammenhæng, for skæbnemomentet i dette liv, og Du har ogsaa en tilbøjelighed til ikke selv at ville leve rigtig med« (3./1.-35).

Så let gik det ikke. Jacobsen konstaterede i Heinesens efterfølgende korte brev »en let oprømt smækfornærmethed« og opsummerede, at hans egen kritik af »Blæsende Gry« i det store og hele faldt sammen med, hvad kritikere som Hans Brix, Frederik Schyberg og Tom Kristensen havde ment, nemlig at det digteriske stof var »dyrebart virket«, men at »tilskæringen« havde sine fejl (31./1.-35).¹¹ Der var, som han

formulerede det efter genlæsningen knapt et år senere, »for mange svedsker og rosiner i denne suppe« (13./11.-35).

Overhovedet betvivlede Jacobsen Heinesens lyst til at skrive romaner og betragtede det som hans fundamentale problem. »Undertiden tænker jeg«, skrev han bare to måneder før sin død, da fyldepennen forlængst var blevet skiftet ud med en blyant, fordi han var fast senge-liggende, »at Du spilder Dit tropisk-frodige talent paa ting, som Du ikke har lidenskab for«. Og fortsætter han:

»At Du er en virkelig digter, ved jeg saa godt. (...) Men med hensyn til romaner, har Du vist aldrig haft den rigtige indstilling. Romaner er ikke som piger, man har et forhold til. Man bliver nødt til at gifte sig med dem. De forlanger at være del af ens skæbne. Det er nu min mening, skønt jeg kun har erfaring fra en enkelt, endnu ufuldendt roman« (18.-19./1.-38).

Noget tyder på, at Jacobsen ramte plet, ligesom han også havde gjort det i sin »Blæsende Gry«-kritik, og at det var det, der var grunden til Heinesens voldsomme reaktion. I hvert fald var romangenren oprindelig ikke Heinesens, fremgår det af hans breve. Så tidligt som 1927 udtaler han, at en roman er gået »i Skuddermodder«, sandsynligvis pga. mangel på oplevelser at skrive ud fra, for sammenligner han med digtsamlingen »Sangc mod Vaardybet«, er den blevet god, »fordi den bunder i en stor og meget smertelig Oplevelse« (12./12.), nemlig lillebroderen Heines død i Canada samme år, og året efter udtrykker han tvivl om, hvorvidt han overhovedet vil kunne lave noget i romangenren og beretter om fire-fem »Romantorsoer« (20./11.-28). Nogen udtalt sikkerhed om, at »Blæsende Gry« er lykkedes, præger da heller ikke det brev, Heinesen skrev til Jacobsen den dag, han havde færdigskrevet romanen. Bl.a. havde han, fremgår det af brevet, måttet vænne sig til romanformen:

»Pudsigt nok, jeg har, samtidig med at jeg skrev denne Roman, maattet vænne mig til og gøre mig fortrolig med den brede, den vidtløftige og paa sine Steder »banale« Romanform. Jeg har jo för haft nærmest Ringeagt tilovers for den ... en udpræget lyrisk og essayistisk Indstilling, den samme der indtages af Folk som Johs. V. Jensen, Ekelund. Og det kan jo heller ikke nægtes, at et Digt, en Myte, en Aforisme, i koncentreret Form kan indeholde

lige meget Poesi, Perspektiv og Tanke som et Halvhundrede Romansider og mere, stundom som ti Romaner. Den Slags koncentrerede Produkter ... det er med dem som med de Bruspulvere, man i gamle Dage kunde faa til Købs hos Lakridsmanden, og som var i Stand til at forvandle almindeligt Postevand til perlede og sydende Lemonade. Du forstaar Parallelen ... min nye Devise er: Aa, lidt Vand, lidt rent og klart banalt Kildevand! Og Gud vide om jeg ikke er inde paa det rigtige? Jeg har vist tidligere gaaet for meget og hostet mellem tørre Koncentrater, med en hoven og vandflyvende Mine« (20./8.-34).

Noget mere tilbageholdende var Heinesen med at fortælle, hvordan »Blæsende Gry« rent faktisk var blevet til, for skriver han i samme brev:

»Lad det heller vente en Tid, lad os se om Bogen bliver en Succes, en Fiasko eller ingen af Delene, kun en Bog, som der er respektfuld Tavshed omkring ... saadan som det jo er gaaet mine Digtsamlinger.

Nej, jeg vil ikke oprømt og emsigt fortælle, at saadan gjorde jeg dengang og saadan gjorde jeg dengang, og dette pragtfulde shakespeareske Kapitel skrev jeg saamænd paa Lokum. Det kan muligvis komme senere. Jeg stikker foreløbig Piben ind og venter. Kun synes jeg, du har Krav paa at faa at vide, at Pastor Hansen fra vor Barndoms Kirke, han optræder i Bogen i en gribende Forrykthedens Oberammergaupassion (...) Er min Roman lykkes, saa er det takket være et mirakulöst Sammenstød af Tilfældigheder. Det skyldes en Slags Held, en Slags Gunst, mere end det skyldes mit eget dovne og drømmeriske Væsen«. ¹²

Tonen var, som det allerede er fremgået, en noget anden, da romanen udkom, men det afholdt nu ikke Heinesen fra to år senere at skrive til Matras, at den var »et Monstrum af en Bog«, hvis »største Svagheder er dens mange døde Sider, dens ofte utaalelige Regressioner og næsten skamløse Bredde« (22./7.-36). Og godt et år senere lyder det til den Jørgen-Frantz Jacobsen, der tidligere var blevet bedt om at holde sine meninger for sig selv, at:

»Min start som romanforfatter fandt sted under forhold der vist-

nok i nogen grad har været kunstnerisk prostituerende. Et fænomen som en succésroman var mig hjerteligt ligegyldigt lige op til mit 32. aar. Da hændte der det maaske skændige, at jeg fölte mig tilskyndet til at göre et forsög paa at slaa ind paa et rent forfatterlevebröd. Man stod jo der og havde bygget et dyrt hus og stiftet familie. Det er desværre den ramme sandhed, at det var med den bagtanke jeg tog fat paa »Bl. Gry«. Der var dengang hausse i tykke romaner« (21./9.-37).

Som det eneste af Heinesens værker er »Blæsende Gry« blevet omarbejdet. Det skete i forbindelse med udgivelsen af 2. udgaven og var en betingelse fra forfatterens side for, at Munksgaards forlag fik lov til at genudsende romanen i 1961.¹³

To verdener

Efter en specielt for Gelsteds vedkommende temmelig våd middag i marts 1926 skrev Jacobsen til Heinesen om, hvordan Gelsted havde duperet ham med sin karakteristik af, at han, Jacobsen, trods sine humanistiske, rationalistiske og sobre idealer i sin inderste sjæl var en stor romantiker. Og netop denne dualisme, som Gelsted påpegede hos Jacobsen, er central ikke bare i Jacobsens, men også i Heinesens litteratur- og kunstsyn. Bedst måske kommer den til syne i en diskussion om PH, som Jacobsen startede i februar 1932. »Du ved«, skrev han indledningsvis, »at jeg personlig intet har imod det, som er kvintessensen i den moderne kunstopfattelse: sagligheden«, og underbygger med, at han er tilhænger af funktionalismen som byggestil, beundrer tidsskriftet »Kritisk Revy« og glæder sig over at se »P. H. stikke hul paa utallige blærer og balloner af uforstand, forloren pragt og formel slendrian«. Alligevel er der noget i PHs synspunkter, som Jacobsen overhovedet ikke kan forlige sig med, og det er den kunsten for samfundet, som han plæderer for med sit krav om en »demokratisk, helst proletarisk« kunst. Den bagvedliggende teori om, at »kunsten kun er ægte, naar den er udslag af sin tid«, er Jacobsen for så vidt enig med PH i, men omsat i praksis mener han, det går galt, for som han skriver, »fordi man anlægger et gasværk i nærheden af en frugthave, tör man dog ikke forlange af træerne, at de straks skal bære nøddekoks«. Og fortsætter han:

»Her har vi sagens kerne: P. H. har propageret ud fra en ideologi, som er kunsten som saadan ganske uvedkommende. Hvad han siger om den kunst som skal komme er sociologi (...) Men hvad Satan rager sociologien den mindste smule poesien?

Naar P. H. skal mane en ny kunst op af jorden kan det ikke nytte at gøre dette med sociologiske betragtninger og samfundsmæssige tilskyndelser, det maa være med kunstneriske tilskyndelser (...) Egentlig har han ikke anelse om, hvad poesi er. Og derfra er vist ikke saa langt til hellerikke at have begreb om, hvad kunst er. Kunst og poesi er naturligvis ikke det samme, al kunst kan jo ikke være poesi og da navnlig ikke arkitekturen, som i det øjeblik den forlader sagligheden let kommer ud at svømme. Men sagligheden alene gör det paa sin side hellerikke uden at være bestraalet og udformet gennem den udefinerbare kraft, som kaldes inspiration, denne sang i opfattelsen og fremførelsen, som er kunst, denne glæde, denne dans paa randen af det ufattelige. I arkitektur som i lyrik«.

Konsekvensen af den sociologiske kunstteoretisering, som Jacobsen kalder PHs kunstkritik, er nemlig, påpeger han efterfølgende, en fuldständig underkendelse af, hvad både han selv og Heinesen betragter som det væsentligste i kunsten: »det oprindelige, det irrelevante, det menneskelige og endelig – kort og godt – naturen« (21./2.-32 og flg.).

Heinesen medgiver, at PH har sine fejl og mangler som kunstkritiker, men alligevel tager han ham i forsvar overfor Jacobsen, fordi han anser ham for at være »den nyttige Mand, Tiden har Brug for« og dermed deres forbundsfælle (29./2.-32). PH-forsvaret implicerer imidlertid ikke, at Heinesen ikke også vedkender sig eksistensen af de to verdener, som Jacobsen sætter op imod hinanden i sin kritik af PHs kunstsyn, for, som han har tilføjet som et resumé på et af sine svarbreve til Jacobsen, uden ordnende fornuft/rationalisme bliver resultatet kaos, men uden den spontane, udefinerlige inspiration/romantisk kedsomhed. Dobbelttheden betragter Heinesen som en i virkeligheden uløselig konflikt mellem gammelt og nyt, der udspringer af deres opvækst i det færøske samfund, som så at sige først trådte ud af middelalderen med monopolhandelens ophør i 1856 – en friktion, som han dog også formoder i høj grad kom både ham selv og Jacobsen åndeligt til gode. Og netop i denne dobbeltthed ser Heinesen årsagen til sin og Jacobsens anderledeshed i forhold til f.eks. PH og Gelsted, for selvom de hurtigt

kan blive enige om, at tiden trænger til »denne moderne usentimentale og drengagtige Moralitet«, så er der et men, for:

»den anden Verden, den kender man, uden den vilde man ikke helt være sig selv, lad den saa være P. H., Gelsted og andre pædagogiske Doktrinarister nok saa modbydelig. Poesien bor dér, og de store dybe Sandheder om Döden og Livet vel ogsaa (...) Vi kan aldrig i Evighed blive helt enige med dem, for vi har af Naturen ikke deres Indstilling. Ialtfald ikke paa begge Öjne. Vi har »sovet under Næver og Græstörv paa færöske Lofter«, og vi tilhører et Folk, der den Dag i Dag er paa Hat med Karl den Store og Olaf Trygvason, ja endog med Sigurd Fafnersbane; og for at gaa endnu længere tilbage, med Loke og Riser og Huldefolk. Et Folk der midt i en Jazztid slæber omkring med deres indtil Fjanteri forældede og ukurante Drömmeguld« (udateret. Citat i citatet: J.: 20./12.-32 og flg.).

Samtidig er Heinesen dog også fremme med den løftede pegefinger overfor denne »Romantik« og dermed et forsvar for PHs synspunkter, for, som han skriver, nægtes kan det ikke, at den også indeholder reaktionære kræfter, der skal bekæmpes, og det giver PH og andre »den soleklareste Ret til at være doktrinære og præke Sömmelighedens og Ordenens knastörre Evangelium«.

Problemet romantik-virkelighed forbliver, forudser Heinesen på et tidspunkt, aktuelt og uuddebatterligt for ham selv og Jacobsen som følge af deres dobbelte tilknytning til henholdsvis Færøerne og verden, middelalder og modernitet. Og spørgsmålet om individ contra samfund/-tid er da også oppe at vende flere gange i Jacobsens og Heinesens korrespondance, aktualiseret ikke mindst af den politiske udvikling i 1930'ernes Europa, der, ser det ud til, resulterede i en i hvert fald delvis uenighed om individualismens værdi og berettigelse i den konkrete situation. Jacobsen skriver således, at selv om mange synes, at det er asocialt ikke at være med i tiden – hvad han da principielt også mener, man bør være – så er det måske alligevel en tvivlsom ære, for resultatet af først kommunisternes, senere fascisternes »ned med individualismen« beskriver han som »et kog af støvler« i næsten hele Europa, og han fremhæver i den forbindelse PH for at have skiftet kurs og være begyndt at lægge et godt ord ind for individualismen (11.-16./8.-34). Heinesen derimod giver udtryk for, at samme støvletrampende Europa

bringer »en æstetisk-individualistisk-romantisk Sjæl ud af behagelig Balance« og fremfor altså at se individualismen som et alternativ mener han, at kommunismen er »den eneste Magt, der kan sættes op som Modtræk mod den krigsberusede fascistiske Nationalisme«. Ikke fordi han er blevet overbevist kommunist, men fordi, som han skriver, mod »Rustningskapitalismen (...) maa man som evropæisk Menneske være Kommunist paa samme Maade som man under en Syndflod maa være Tilhænger af Fartöjers Brug paa Vandet« (september 1934?). Som livsanskuelse var Heinesen nemlig ikke sikker på, at kommunismen holdt, for, som han formulerer det, »Hjertet udenpaa Vesten, det er og bliver nu altid lidt södt«. Videre skriver han:

»Der er nu engang ingen Legemsdel, der er saa tung og farlig at bære som det store Hjerte. Reversen af det er nemlig sjældent den röde Godhed, oftere den graa Grusomhed. Ja, kun særligt indrettede Menneskesind kan bære Godhedens Byrde. Jeg maa i denne Forbindelse tænke paa en storartet antydet Figur i Kommunisten Hans Kirks »Fiskerne«, nemlig Sömanden der tog sin Kæreste til Ægte til Trods for at hun havde faaet et Barn med sin Plejefader. Det var jo stort gjort, et sjældent Udslag af Godhed; men Reversen kom ogsaa for en Dag, idet han efter denne Daad pinte hende ihjel ved sin farisæiske Ondskab. Trækket gaar igen hos mange socialt behjertede. Sagen er utvivlsom den, at de 99 % af Menneskeheden er ganske normale store og smaa Egoister. Og vil man se virkelig socialt paa Samfundet maa man regne hermed og ikke tro at Menneskenaturen med et Slag lader sig forandre (...) Mit Utopia er en Jord, hvor alle Mennesker kan tale sammen som f.Eks. du og jeg, værdsætte hverandre, uden generende Hjertelighed. For dette Ideals Skyld vil jeg gerne tage politisk Parti for Kommunismen; mindre af hovedlös Beundring for denne end af Uvilje mod fascistiske og reaktionære Strömninger i Tiden« (5./11.-32).

Det dyrebare liv

At skrive om Jacobsens og Heinesens korrespondance uden at komme ind på deres livsholdning vil være næsten lige så misvisende som ikke at

berøre deres store interesse for og beskæftigelse med musik i brevene – hvad jeg dog alligevel undlader. Forholdet til livet og døden indtager en central plads i brevvekslingen som følge af Jacobsens langvarige sygdom og er interessant at belyse, fordi udgangspunktet for deres holdningstilkendegivelser fremfor at være teoretisk netop tages i hans konkrete situation, som berører dem begge dybt. Karakteristisk er det, at sygdommens forskellige faser beskrives med Jacobsens »symbol«, »et festligt og lidt gammeldags skib for fulde sejl og med baskende vimpler og flag« (H.: 28./3.-27), f.eks. skildres en indlæggelse som at skuden ligger i dok og får bund og kedler eftersat, en livstruende situation som en brandstorm med risiko for at blive slået uhjælpeligt til vrage, men håb om at nå i havn og en bedring som at sejle indenskærs i smult vand.

Heinesen var lige fra sygdommens udbrud Jacobsens nærmest fortrolige og blev holdt nøje underrettet om udviklingen, hvis alvor Jacobsen ofte bad ham skjule overfor familien på Færøerne, ikke mindst moderen. Selvsagt udtrykker en række af Heinesens breve bekymring over Jacobsens tilstand, men karakteristisk er alligevel brevenes generelt opmuntrende og kontante indhold, der allerede kommer til udtryk i et (vistnok) ikke længere eksisterende brev fra 14./3.-25, som Jacobsen i sit svar beskriver »rammer den psykologiske plet« med påpegningen af, at »Vi er paa opdagelsesrejse her i livet og maa finde os i at gøre vore opdagelser der, hvor skæbnen nu engang anbringer os« (28./3.-25). Samtidig nærer han også stor beundring for den måde, Jacobsen »møder, fægter med og lysbombarderer sin sygdom« (29./4.-35).

Jacobsen betragtede som allerede nævnt udbruddet af tuberkulose i 1922 som det, der skulle til for at han kunne få hold på sit liv, og på sæt og vis bekræfter korrespondancen udtalelsen, for på intet tidspunkt beklager han sig for alvor. Hans styrke ligger i, skriver han et sted, at han på godt og ondt er forelsket i sin egen skæbne, og det kommer bl.a. til udtryk, da han på et tidspunkt ligger med vanvittige smerter pga. bitestikbetændelse. Han skriver da, at hvad han gennemgår, er en prøvelse, »men vil man have det gode, maa man tage det onde med«, og hvis han dør, vil man kunne skrive, at »Her hviler én, der lærte meget menneskeligt at kende og altid var harmonisk lykkelig. Tilsidst opnaede han endog at føle et pust af alderdommens molest« (20./2.-35). For, fortsætter han i et senere brev, »Man bliver dog stadig klogere, baade paa livet og døden« (11./5.-35), og det får ham til, »naar stormen rigtig tuder i rigningen«, at synes, at Heinesen er gået glip af noget (25./8.-37). I udviklingen af dette livssyn fandt Jacobsen stor inspiration i den

franske forfatter La Rochefoucaulds »Maximes«, som han første gang nævner for Heinesen i maj 1929. Faktisk blev læsningen af ham noget af et gennembrud, fremgår det af svarbrevet på Heinesens anmodning om at blive fritaget for litterær kritik. I det fremhæver Jacobsen søgnin-gen efter kendsgerninger som det helt centrale, for sit eget vedkom-mende den korrekte diagnose. Forskellige versioner af La Rochefou-caulds leveregler findes da også i brevene, og med Jacobsens ord lyder hans »Hverken solen eller døden formår vi at betragte med ufravendt blik«¹⁴ f.eks. således:

»Der er jo det ved mig, at jeg ikke har talent for den absolutte tristesse, den totale solformørkelse. Bliver verden mig gram, da kommer straks funkerne flænsende gennem mørket, og jeg lever åndeligt op. Falder sørgmodigheden over mig, da kommer sam-tidig Bellman eller Mozart. Ens hjælpeklider er så enorme. Alt hvad man i ungdommen har drømt og fabuleret, det ligger som en uudtømmelig reserve af glæde. Jeg forbliver dybt taknem-melig mod livet og vil fremdeles være forsonet med dets kår, thi det giver mere end det tager, ja jeg har allerede fået så meget, at jeg aldrig vil kunne få berettiget grund til at klage (...) Det er jo net-op den vældige spænding mellem sorrig og glæde, der gør livet stort. Jeg gider ikke sige mere om den ting, jeg ved, du forstår mig. Mine største øjeblikke har jeg haft når gnisterne er sprunget mellem sorrig og glæde. Og døden er i baggrunden for livets gene-ale relief (...) Livet er stort og dæmonisk, værd at elske og lyde. Og det allerstørste i livet er igen resignationen« (10./8.-37).¹⁵

Der er med andre ord et utroligt overskud og en stor taknemlighed i Jacobsens forhold til livet, og det kommer for alvor til udtryk i det næstsidste brev, han skriver til Heinesen, blot en månedstid før sin død:

»I de sidste maaneder har jeg befundet mig, om ikke i en kata-strofal situation, saa dog i en frygtelig hul dønning. Mit stolte skib, der pløjer sygdommens sø (...) har jo vandet staaende højt i alle lasterum, det flyder tungt og ruller frygteligt, medens mer-omtalte vand skvagger frem og tilbage. Dag ud og dag ind. Jeg tænker mig mærkelig nok liggende ud for Kap det gode Haab, men det er ikke nogen symbolsk idéassociation; for haab! (...)

Dog haab! Er havet nok saa stengraat og himlen nok saa mørk, maa man dog huske, at man er født og opvokset mellem militære. Den snigtanke kan paakomme én i éns store træthed, at nu kan kruset snart siges at være fuldt. Man kan føle sig ætset i sin livs-nerve og tænke: nunc libera me! Da gælder det om at huske, at militæret ved lavetterne de viger kun for bajonetterne. Allermindst nu bør ogsaa skansen at qvitteres. For Barbara skyder frem med en sletikke saa tosset fart. Midt i dønningerne avancerer man (...) Først og fremmest maa man indse, at livet er stort, og ilde er det ikke, naar ens sjæl gløder lidt paa Herrens esse. Nej, ilde er det ikke. Saa maa man iøvrigt holde pinen ud. Det er saagu ikke saa svært i mine aandelige kaar. Selv om dagene oftest begynder taagede og tunge i moll, saa ender de i regelen ligesom Bellmans sange i dur« (7.-10./2.-38).

Hvilken værdi man har

Korrespondancen mellem Jacobsen og Heinesen er ved siden af alt andet betagende læsning – pga. brevenes sprogligt-stilistiske niveau og som følge af den intensitet og gennemgående livsglæde, der bl.a. ogsaa kommer til udtryk i form af drilleri overfor den udenforstående læser, f.eks. naar Jacobsen på den eneste blanke bagside af et flere sider langt brev skriver, at »Hvorfor denne Side ikke er beskrevet, det faar for Eftertiden og særlig Litteraturhistorien altid staa som en Gaade!« (juni 1922). Det betyder imidlertid ikke, at beskæftigelsen med korrespondancen ikke ogsaa er problematisk, for samtidig med at den giver mange svar, stiller den i virkeligheden lige saa mange spørgsmål, bl.a. spørgsmålet om, hvorfor samlingen af breve i Heinesen-arkivet er ufuldstændig.

Sammenfatningen af brevvekslingen giver ogsaa problemer. Det hænger ikke mindst sammen med, at den udenforstående læser både står for udvælgelsen og fortolkningen af et privat brevmateriale, der såvel tidsmæssigt som tildels ogsaa kulturelt adskiller sig fra hendes egen, og i arbejdet hermed samtidig skal forholde sig til en korrespondance, der strækker sig over flere år og derfor bl.a. ud fra en modenhedsbetragtning er vidt forskellig. I Jacobsens tilfælde spændende fra f.eks. Sorø-brevenes næsten desperate længsel efter Heinesen: »Jeg ventede' i Dag

og jeg ventede' i Gaar / baad' i Dag og i Gaar / Hver halve Time udepaa Stationen jeg staar / paa Stationen jeg staar / men paa Tirsdag vil han komme, det ved / jeg forvist / Den Chance er sidst«, underskrevet »Taalmodigheden selv« (15./6.-18), over ungdomsårenes frustration over et manglende kønsliv, der får ham til at give trafikministeren ret i, at »Jernbanedriften næst efter kønsdriften er den vanskeligste drift vi har her i landet« (julen 1923), til de intime skildringer af Estrid-forholdet og holdningen til liv og død overhovedet i 1930'erne. Dertil kommer så også overvejelserne over, hvilke diskretionshensyn der skal tages, ikke bare overfor Heinesen, Jacobsen og deres nærmeste, men også den færøske personkreds, der ikke altid får en lige flatterende omtale. Det er og bliver en afvejningens kunst.

Selv lagde Heinesen og Jacobsen ikke skjul på, at brevvekslingen var af endog meget stor betydning for dem. »Det er i grunden ogsaa befriende at kunne skrive til Dig«, lød det således fra Vejlefjord efter den akutte indlæggelse i 1934, og senere »Ja, Du aner ikke, hvad Du har betydet som publikum for alle mine trængsler. Tak for det« (25./7.-34 og 17./11.-35). Det gjaldt da også for dem begge, at brevene blev skrevet med entusiasme, ventet med længsel og efterlyst, når der var et ophold i strømmen af dem. Med Heinesens formulering:

»Jeg længes simpelthen efter rigtig at skrive dig et Brev. Ligesom jeg altid er spændt paa Brev fra dig. For Fanden! Det hører dog til de bastante og usvigelige Glæder her i Livet. Naar man i den Grad er »einverstanden« som vi!« (5./10.-32).

Brevenes betydning lå selvfølgelig i første række i, at de, trods den fysiske afstand mellem Jacobsen og Heinesen, muliggjorde en fortsat meget tæt relation, der egentlig kun blev lettere forstyrret, når de to venners respektive kærlighedsforhold bragte jalousien mere eller mindre tydeligt op til overfladen. Ud over at være følelsesmæssigt betydningsfulde var brevene det imidlertid også på et intellektuelt plan. De udgjorde, som det er fremgået, et diskussionsforum og blev på den måde både personligt og holdningsmæssigt bevidstgørende og dermed udviklende. Men mindst lige så vigtigt: De fungerede også som en slags forfatterværksted, for brevskrivningen var ud over alt andet træning i at formulere sig. Sjældent blev ikke blot brevenes indhold, men også deres form kommenteret, f.eks. lød det fra Jacobsen til Heinesen, at han i grunden skrev forbandet godt, og at hans breve ved siden af alt andet

var »sproglige perler« (26./3.-34). Tydeligst formulerer dog Heinesen betydningen af brevvekslingen og deres private litteratur, hvoraf kun en del – tilsyneladende netop pga. den private karakter – er tilgængelig i Heinesen-arkivet:

»Har vi ikke høstet andet Udbytte af vore nu snart tredveaarige Skriverier, saa har vi dog opnaaet en atletmæssig Færdighed af høj Rang. Vi behersker begge, lad det kun frimodigt være sagt, det danske Sprog saa godt som nogen hjemmefødt Sprogmeister. Hvilken Værdi man ejer i en saadan Færdighed, det gör man sig i Almindelighed ikke klart« (20./8.-34).

Som allerede nævnt blev Heinesens debutroman udsat for en temmelig hård medfart af Jacobsen, der i sit første kritiske brev undskyldte sin »hensynsløse ærlighed« med:

»at sagen ligger mig paa hjerte, og at Din succès næsten er mig ligesaa magtpaaliggende som min egen. Ja, jo mere det muligvis vil gaa op for mig i fremtiden, at jeg ikke selv naar frem, jo vigtigere vil det blive for mig, at Du gör det« (20./11.-34).

Som det også er fremgået, bifaldt Heinesen Jacobsens synspunkter, da han først havde fået sundet sig, men hvor betydningsfuld Jacobsens kritik af ham som romanforfatter på længere sigt har været, er det selvfølgelig umuligt at sige noget præcist om. Et fingerpeg giver dog, synes jeg, Heinesens omarbejdelse af »Blæsende Gry«. Bl.a. Jacobsens spørgsmål til, »hvorfor i hede hule helvede (...) der ikke (er) et smil at opspore paa nogen side« (20./11.-34), må formodes at have fået konsekvenser, for karakteristisk for Heinesens forfatterskab er vel overhovedet underfundigheden, der fint lever op til, hvad Jacobsen efterlyste i førsteudgaven af »Blæsende Gry«:

»Jeg mener faktisk, at Du har taget Dit stof med saa megen kunstnerisk alvor, at Du har glemt at le med. Eller smile med. Rasmus Apparens var en fremragende fortæller, en kunstner. Han talte langsomt og ensformigt, næsten dystert. Men med sine herlige øjne gav han smaa diskrete understregninger, der kunne faa publikum til at vride sig af latter« (3./1.-35).

Underretningen om Jacobsens død fik Heinesen gennem et telegram, afsendt af en af Jacobsens søstre, der på det tidspunkt var sygeplejerske i Danmark. Hvordan han reagerede på dødsfaldet, er der ingen samtidige vidnesbyrd om i arkivet, men i et brev til sig selv seks år senere, skriver han, at Jacobsens død hverken kom som nogen overraskelse eller virkede på ham »som noget overvældende«, derimod »indledte et Savn, som aldrig vil ophøre« (9./4.-44). Om dette savn blev konkretiseret litterært, som tilfældet var ved broderen Heines død, udtaler Heinesen sig ikke eksplicit om. Derimod er der ingen tvivl om, at det livssyn, Heinesens bøger udtrykker, har endog meget tæt relation til de tanker og følelser, Jacobsens sygdomsforløb afstedkom, og som de løbende delagtiggjorde hinanden i. Mere end 30 år efter Jacobsens død opsummerede Heinesen Jacobsens betydning i en af sine notesbøger:

»Hans meget positive reaktion, trods personlig umild skæbne, influerede stærkt på min egen holdning og har i årenes løb gjort dette i stigende grad« (6./2.-71).

Med andre ord, nok begyndte det som leg, men »det endte som en slags kultur« – en kultur i form af et forfatterskab, der trods bevidstheden om at tragedien altid har det sidste ord, alligevel hævder livsglædens ret på jorden.

Noter

1. Bogen udkom på Gyldendal. Forinden havde Heinesen publiceret artiklen »Det dyrebare liv. Jørgen-Frantz Jacobsen i strejflys af hans breve« i »Vindrosen« 2 og 3/1956.
2. William Heinesen indgik i november 1981 aftale med Det Kongelige Bibliotek om overdragelse af sit arkiv dertil. Arkivet er utilgængeligt, men jeg fik før William Heinesens død 12./3.-91 hans tilladelse til at benytte det.
I min artikel er Heinesens og Jacobsens ortografi bevaret, også hvor der er tale om inkonsekvens.
3. Bjarne Nielsen Brovst: »Det muntre Nord. William Heinesens Liv og Digting«, Centrum 1987, s. 20.
4. Ibid. s. 20. Heinesens udtalelse om grunden til at »Barbara«-manuskriptet i første omgang skulle være blevet refuseret, stemmer ikke overens med tre konsulentudtalelser på Gyldendal, hvoraf de to er skrevet af Paul la Cour. I den første af disse udtrykker la Cour derimod bekymring for, om romanen, som Christian Matras havde sendt til forlaget, med sin ufuldstændige

form, vil »have Mulighed for at fængsle Publikum« (9./12.-38), mens hans anden konsulentudtalelse bekræfter Heinesens afvisning af at have skrevet afslutningen på »Barbara«. I denne skriver la Cour:

»William Heinesen har gennemarbejdet Jørgen-Frantz Jacobsens efterladte Romanmanuskript, forsynet det med et meget smukt Forord og paa overordentlig fin og neutral Vis udfyldt den meget generende Lakune hen mod Slutningen. Nogen Afslutning har han derimod ikke kunnet give Romanen. Den ender stadig aabent, men ved de smaa Drejninger, der er sket, ved Titlen, som rigtigt gør det til en Roman om Barbara og lægger Vægten paa hende, har Romanen dog faaet en Sluttethed, som lader sig forsvare (...) Ved Heinesens stilistiske Udrensning, fortræffeligt karakteriserende Forord og Lakuneudfyldning er Bogen blevet befriet for alle Vanskeligheder ved Læsningen af den« (5./3.-39). Citeret med Gyldendals og la Cours litterære eksekutor, Ole Wivels, tilladelse).

5. I et interview med Claus Ingemann Jørgensen, »Land og Folk« 11.-12./1.-70, udtaler Heinesen:

»Jeg glemmer aldrig Strindbergs »Ett Drømspel«, som jeg så på Dagmarteatret. I lang tid derefter stod Jørgen-Frantz' og mine skrivelser i drømmespilletts præ-surrealistiske tegn, derfor virkede surrealismen allerede gammelkendt på os da den senere begyndte at brede sig i moderne litteratur og kunst«.

6. Sandsynligvis er der tale om kronikken »Fugleviser og andre Digte«, »Politiken« 14./12.-24.

7. »Politiken« bragte 27./12.-24 Heinesens artikel »Døve Øren«, »Varðin« 1924 artiklerne »Poul F. Joensen: Gaman og Álvara« og »Nýføroysk yrking. Eitt yverlit«.

8. Navnet er slettet af Heinesen og erstattet af »NN«, men det kan tydes som Eskeland.

9. Det fremgår af nævnte brev, at Jacobsen blev opsøgt på Vejlelfjord Sanatorium af Sigurd Niclassen, der pga. utilfredshed med den eksisterende færøske presse ønskede at starte en ny avis med Jacobsen som redaktør.

10. I et brev 40 år efter forholdets ophør besvarer Estrid Bannister Good Heinesens spørgsmål om, hvorfor hun aldrig afgav »nogen rigtig sangbund« for Jacobsens »stormfulde dyrkelse« (H.: 17./4.-77) således:

»Det er så nemt at forklare. Han tiltrak mig aldrig fysisk, tværtimod, desværre. Og så var der en ting til, som holdt mig tilbage. Jeg vidste hvor nær I stod hinanden og jeg havde på fornemmelsen at lige meget hvad jeg sagde og gjorde blev diskuteret med dig. Så der har du forklaringen så nogenlunde i en nøddeskal«.

Brevet indgår (endnu) ikke i Heinesen-arkivet og er citeret efter Else Cederborg: »Estrid. En biografi over Estrid Bannister Good«, Lindhardt og Ringhof 1983, s. 95 og her dateret april 1977. Estrids fornemmelse var korrekt, fremgår det af Heinesen-arkivet, for forholdet blev ganske rigtigt diskuteret i Jacobsens og Heinesens breve. Det er udelukkende disse breve, min fremstilling af Estrids og Jacobsens forhold bygger på, og jeg indlader mig således ikke på en sammenligning med eller diskussion af Ceder-

borgs fremstilling af forholdet på baggrund af Estrids og Jacobsens korrespondance.

11. Den danske anmelderstab modtog i det store og hele »Blæsende Gry« som Jacobsen. H. B. skrev i »Dagens Nyheder«, at »Der er Grund til at fremhæve denne Bog som et Værk af Værdi og et Vidnesbyrd om den almindelige nordiske Velstand i Kultur overalt indenfor det nordiske Omraade«, selvom han ikke mente, at Heinesen kunne sidestilles med »den i dette Efteraar fremdukkede Halldor Laxness« (21./11.-34).

»Berlingske Tidende«s Frederik Schyberg konkluderede fortrøstningsfuldt:

»William Heinesen har med sin første Roman altsaa skrevet en ægte Lyriker-Roman, ikke en samlende, men en spredende Fremstilling. Et bemærkelsesværdigt Træk i »Blæsende Gry« er dog, at Forfatteren ikke noget Sted falder for Fristelsen til at fortabe sig i melodramatiske Situationer, en Fristelse, meget faa Lyrikere ellers evner at modstaa, naar de benytter Romanformen. Heinesen udviser paa dette Punkt en saadan Beherskelse, selv over for oplagte »Situationer«, at det maa skrives hans usædvanlige Begavelse til Gode – og giver Haab om, at han med Erfaringerne fra denne sin første Roman in mente, senere vil kunne skrive en mere tætsluttet og derfor mere værdifuld Færø-Roman. Hans Talent er ganske utvivlsomt af det ægte Materiale. Et digterisk Fugle fjæld mellem Danmark og Island« (28./11.-34).

Også Tom Kristensen var fuld af ros og ris. »Stor i Fortrin og Fejl« kaldte han sin anmeldelse, der bl.a. anker over Heinesens manglende kompositionsevne, der gør, at »naar man har læst Bogen, føler man det, som om William Heinesen har rystet flere mindre Romaner sammen, uden han har vidst hvorfor«. Omvendt fremhæver Tom Kristensen Josva-fragmenterne og glimtene af Trymøs skæbne, som roses for »hamsunske Pudsigheder og Naturbeskrivelser, der røber den fødte Digter, en Lyriker af den rigtige Naade«. Og endelig er der, fortsætter han gennemgangen af romanerne i romanen:

»Romanen om Hotellet Welcome i Holmvige, om den eneste permanente Gæst, den fordrukne og geniale Sagfører med det strenge Blik, den evige Genever og den højstemte, bidske Replik og den lille Bissekræmmer Vitus, der er bisset lige ud af en af Hamsuns Romaner. Skildringen af Hotellets Brand og disse to Originalers forrykte Flugt ud af Bygden, deres Drikkegilde i Halmen i et Faarehus, deres skæbnedystre Samtale og Sagførerenes Død i Beruselse – han staar paa Hovedet ned i en Bæk, da han vil drikke Vand – er ganske simpelt storslaaet. Man mindes, hvor tosset det end lyder, »King Lear«, saa dyb er Tonen. Og dette Afsnit vil man tage frem og kaste i Hovedet paa hver den, som vil bestride, at William Heinesen er en stor Digter, stor trods sine alt for store Fejl« (14./12.-34).

12. Også andre af romanfigurerne er tegnet over levende model, f.eks. er J. H. O. Djurhuus model for sagfører Moberg, fremgår det bl.a. af et af Jacobsens breve:

»Jeg har nu læst slutningen af Din bog og genlæst andre dele af den. Jeg

beundrer den mægtige ægthed og gedigenhed i fortællingen, den dybe, digteriske skønhed og misunder Dig grønligt den hellige tone i kapitlet fra Faarehuset. Selvfølgelig maa J. H. O. være stolt, for Du har her skabt noget genialt over ham som model« (13./11.-35).

Samme Jacobsen afslører i sin fremhævelse af kapitlet med Josvas hyldevandring som et af romanens bedste ligeledes, at der er tale om et selvbiografisk indslag:

»Men ét Kirkebørcyn-minde undlader Du med smuk beskedenhed at omtale, nemlig Din egen fandenivoldske hyldevandring, som Du med rette har forevigtet i Din bog. Det er et af dens bedste kapitler« (24./3.-35).

13. Heinesens (eventuelle) korrespondance med Munksgaards forlag har det ikke været muligt at finde (endnu), men W. Glyn Jones skriver i sin artikel »To gange Blæsende gry«, at »Ifølge forfatterens eget udsagn stillede han den betingelse, da Munksgaard foreslog en genudgivelse, at han skulle have lov til at revidere den forinden«, »Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri«, 1976, s. 128.

Større forhåbninger om, at 2. udgaven ville blive mere vellykket, havde Heinesen imidlertid ikke, tyder et brev til Ole Wivel på. I det omtaler Heinesen 1. udgaven som sin »første og desværre meget ufordøjede roman«, men skriver også, at han »smækkede« til Munksgaards tilbud om en 2. udgave, »hvad jeg angrede da jeg påny havde læst bogen. Den er forfærdelig, uden måde umoden og uden komposition, ja uden redaktion, og endda uden intention, og jeg tror desværre ikke, den bliver stort bedre selv drastisk forkortet« (9./1.-61, Gyldendals arkiv).

14. Aa. Marcus: »Livsanskuelse gennem Tiderne«, bd. 6. Gyldendal 1955, s. 84.
15. Brevet har jeg ikke kunnet finde i Heinesen-arkivet, og det er her citeret efter »Det dyrebare Liv«, s. 104-05.

Dansk for tyskere

Intersprogsproblemer i forbindelse med
tyskeres indlæring af dansk

Af Lars H. Eriksen

»Den Kai er en god Dreng ... aber so wild
... man skal ham mit godt
rigere ... Sofi ... forstaa ham ikke!«
Knuth Becker: Det daglige Brød, 1932

0. Indledning: Intersprog som emne

På trods af det faktum at danskundervisningen for tyskere har været praktiseret siden 1700-tallet,¹ findes der kun få undersøgelser over problemer angående fremmedsprogsundervisning i vores modersmål. I det følgende påvises nogle af de lingvistiske problemer, der opstår, når tysktalende lærer dansk. Eksempelmaterialet består af tyskernes intersprog, d.v.s. det mellemsprog, der befinder sig mellem de første fremmedsprogede ytringer og den modersmåls-lignende beherskelse af et fremmedsprog. Altså en betegnelse for det sproglige kontinuum imellem de fejlfulde forsøg på målsproget og de perfekte fremmedsprogede ytringer. Dette kontinuum er ifølge sagens natur meget vidtspændende og kan naturligvis ikke bestemmes ud fra én enkelt person alene. Der består imidlertid visse lovmæssigheder for dette intersprog og derfor begrænser jeg emnet til at omfatte enkelte centrale problemstillinger.

I en analyse af sprogelevens fejl må man analysere elevens generelle sproglige adfærd på målsproget. Man kan ikke udelukkende »samle på fejl«. Sammenligner man sprogelevens ytringer på målsproget med de samme ytringer sagt af en modersmålstalende, opdager man, selv når man sammenligner med dygtige elever, at der er forskel.² Denne forskel skyldes, at eleven bevæger sig fra sit modersmål til det fremmede sprog. I begyndelsen af indlæringsprocessen sidder eleven stadig fast i modersmålets system, men efterhånden øges kompetensen på fremmedsproget. Idealet for fremmedsprogsundervisningen er at opnå en modersmålsagtig performans på fremmedsproget. Dette mellemsprog imellem modersmålet og målsproget kan man med Selinker, der introducerede begrebet »interlanguage« i 1969,³ kalde for *intersprog*. Eller som Selinker i en senere artikel begrundet sin teori:

»Since we can observe that these two sets of utterances are not identical, [scil.] one would be completely justified in hypothesizing, perhaps even *compelled* to hypothesize, the existence of a separate linguistic system based on the observable output which results from a learner's attempted production of a target language norm. This linguistic system we will call 'interlanguage'«

(Selinker, 1972. s. 214. Kursiveringen er Selinkers fremhævelse).

Materialet til dette studie består af en fejlanalyse af det store materiale som mine mange elever ved aftenskolen og på universitetet i Tyskland har leveret. Indledningsvis skal her præsenteres en model til inddeling af bekendtheden med et sprog. Bekendtheden med et sprog er ofte afgørende for sprogelevens motivation og da det er lysten, der driver værket, er det vigtigt at beregne denne grad af bekendthed. Hvis det fremmede sprog er absolut ukendt for eleverne, kan man kun i begrænset grad henvisse til kendte elementer.

Sprogene inddeles i:

Nabosprog: Umiddelbart sammenstødende sprogområder. På grund af stor gensidig kontakt kender man nabosproget, f.eks. dansk-tysk.

Bekendte sprog: På grund af fælles sprogfamilie eller intensiv kontakt består et vist bekendtskab, f.eks. dansk-engelsk.

Fremmedsprog: Ifølge ringe sprogligt slægtskab og/eller bekendthed er målsproget ukendt, f.eks. dansk-spansk.⁴

Her vil jeg pointere, at det drejer sig om *vores* forhold til fremmede sprog. På grund af det danske sprogs ringe udbredelse er vores opmærksomhed nødvendigvis rettet imod de fremmede sprog. For de fleste tyske elever står det danske sprog på stadiet imellem bekendtsprog og fremmedsprog. De fleste tyskeres bekendtskab med dansk er begrænset til ferier, hvor de – det nære sproglige familieforhold til trods – står næsten fuldkommen uforstående over for det akustiske kauderwælsk, mens de næsten fuldtud kan forstå skrevne tekster. Sådan karakteriserer langt de fleste tyske sprogelever deres første møde med dansk. Det kan måske lyde forbløffende, men dansk er et svært sprog for uvante tyske øren. Når den første sejhed i begyndelsesfasen er overstået, så opdager sprogeleven det ene sproglige lån efter det andet

og genkender de sproglige strukturer. Og her er det, at sprogundervisningen bør sætte ind med kontrastiv viden om disse sproglige forhold.

Den ovennævnte placering af det danske sprog på stadiet imellem bekendtsprog og fremmedsprog begrundes jeg med mine erfaringer med eleverne. Mange har hørt om dansk eller kommer på grund af en dunkel trang mod Norden og har aldrig hørt eller læst dansk før. Motivationen er dog alligevel meget høj. Det danske sprogområde grænser ikke umiddelbart op til de områder, i hvilke jeg har undervist i dansk. Derfor er der ringe kontakt med dansk; det er svært at genopfriske feriebekendtskabet med det danske sprog igennem de moderne medier – radio, fjernsyn o.s.v., og almindeligvis er danske kulturfremstød i udlandet små og sjældne.

Sprogligt set er der mange ligheder imellem dansk og tysk. Især består der mange ligheder imellem skriftsprogene. Derfor har jeg gjort det til et princip i min undervisning at opfordre eleverne til at bruge deres sproglige fantasi. Ofte er det muligt at identificere et dansk ords betydning ved hjælp af en ældre tysk betegnelse eller et dialektord.

Fejl i indlæringsprocessen opstår i berøringspunktet imellem to sprog. Og som bekendt kan man lære af sine fejl. Som fremmedsproglærer står man i den paradoksale situation, at man skal lære af andres fejl og få eleverne til at indse dem.

1. Om undervisningssituationen

Før jeg går over til at behandle intersproget, er det nødvendigt at beskrive undervisningssituationen. Mine erfaringer bygger på ti års undervisningserfaring på såvel aftenskole- som universitetsniveau. Her har jeg benyttet »Lær dansk«, »30 Stunden Dänisch« og egne materialer.⁵ Undervisningen er som nævnt uden undtagelse foregået i Tyskland. De fleste danske fremmedsprogforskere går ud fra en danskundervisning, der foregår med elever, der allerede har hørt dansk – og for hvem sproget derfor til en vis grad er et kendt sprog. De senere års øgede undervisning i dansk for indvandrere har ført til en anden synsvinkel på dette problem, men alligevel er undervisningssituationen en væsentlig anden, når undervisningen foregår i Danmark. Hele den sproglige kulisse er en anden, når undervisningen foregår i hjemlandet, hvad alene for udtalens vedkommende er overordentligt gavnligt.

Sammenligninger med fremmedsprogsundervisningen i Danmark må forekomme naturlige for læseren. Men sådanne sammenligninger vil jeg gerne advare imod. Situationen for dansk i en undervisningssituation uden for Danmark – eller Skandinavien – er definitivt anderledes end inden for. I min undervisning er jeg hyppigt stødt på elever, for hvilke dansk var et absolut fremmedsprog udelukkende tilegnet igennem undervisningen.

Det danske sprogs prestige i udlandet er heller ikke særlig stor. Desuden er det svært for udlændinge at høre det danske sprog dagligt.

Man kan heller ikke sammenligne situationen for fremmedsprogsundervisning i Danmark med dansk i udlandet, idet fremmedsprogsindlæring for os er en selvfølgelighed. Desuden har vi gennem de moderne medier og p.g.a. den øgede skoleundervisning i fremmede sprog intensiv kontakt med flere fremmede sprog. Vi er derfor modtagelige for fremmede sprog.

Dansk for udlændinge uden for Danmark er et absolut viljesspørgsmål for eleven. Resultater fra undersøgelser vedrørende dansk for udlændinge i Danmark vil derfor kun i begrænset omfang kunne overføres til udlandet.

2. Fonologiske problemer

En forkert udtale er det tydeligste tegn på, at den talende ikke er indfødt. Det område, der udviser de fleste sproglige afvigelser, er så afgjort udtalen. På grund af forskellen mellem det danske og det tyske lydssystem opstår der, især i begyndelsen af et forløb, interferensproblemer. Eleven kender ikke det danske sprogs lydlig struktur og gætter sig frem. I regelen ved eleven ikke hvor forskellen ligger eller hvordan forskellen kan overvindes. På dette begyndertidspunkt kommer lærerens vejledning ind i billedet. Hvad angår udtalen kan læreren læse for eller sige for og så senere rette og vejlede eleven. Det mest naturlige i et kursus vil være at præsentere sig selv og fortælle hvorfra man kommer og hvad man laver. Jeg har iverigt iagttaget en gavnlig indlæring af dansk udtale, hvis man ret tidligt i forløbet går i sproglaboratoriet. Det kan dog først anbefales efter et par undervisningstimer, for at eleven kan nå at erhverve sig et vist grundkendskab til det danske sprogs struktur. Til trods for denne effektive initialindlæring og fortsat rettelse

af udtalefejl, forsvinder enkelte fejlstrukturer først meget sent i undervisningsforløbet og andre eksisterer videre som forstenede rester af intersproget.⁶ Årsagerne til denne forstening kan være af forskellig art. Her kan sproglige, sociale eller psykologiske faktorer være grunden. Det er meget sjældent at sproglige forskelle er årsagen, for anatomisk set kan alle mennesker udtale alle lyde. Det er her bare et spørgsmål, hvornår sprogindlæringen begynder. Således er det for udlændinge meget svært at lære vores stød, når indlæringen sætter ind i voksenalderen. Eksempelvis kan vi kun tilnærmelsesvis lære de spændende gutturale clicks i de afrikanske sprog, selv om vi besidder de anatomiske forudsætninger.⁷ Men de almindelige forsteninger i udtalen har måske snarere sociale eller psykologiske grunde, idet eleven er »tilfreds« med sin udtale og ikke ønsker en yderligere perfektionering af fremmedsproget. Iøvrigt optræder disse forsteninger også hos elever, der egentlig har en glimrende udtale. De optræder så i sproglige stress-situationer, f.eks. når eleven er ved at lære et andet problem, og derfor glemmer ting, som han forlængst har internaliseret.⁸

2.1. Forholdet mellem lyd og skrift

Af sproghistoriske årsager afviger det danske skriftsprog stærkere end det tyske fra udtalen. Vores danske skriftsprog er i det væsentlige fra det 18. århundrede. Det tyske skriftsprog regnes også fra denne periode. Men grunden til forskellen i forholdet mellem lyd og skrift ligger i sprogudviklingen, der på dansk er forløbet hurtigere end på tysk.

Derfor forledes en del elever til at udtale dansk skriftnært. Det er for en dansk native speaker uacceptabelt. Dette problem opstår ofte på steder, hvor der på dansk optræder stumme konsonanter og diftonger.

I forholdet imellem skrift og lyd er der også et andet problem. Ofte har et bogstav på dansk forskellige fonetiske realiseringer. Her volder især

[ɑ] og [a]

problemer, idet denne forskel er en distinktiv forskel på dansk, sml. f.eks. forskellen imellem »hav« (ocean) og »hav« (imperativ af have).

Den tysktalende udtaler det åbne [ɑ] i stedet for det lukkede [a], der sjældent optræder på tysk.⁹

Andre skriftnære udtalefejl er f.eks. at »d« udtales i forbindelser som:

- nd (sml. her *rand*, *vand*, *mand*, *hånd*)
- ld (sml. *holde*, *hælde*)
- rd (sml. *bord*, *værd*)

Hertil regner jeg også at »d« udtales i udlydsforbindelser som:

- ds (sml. *plads*)

Dette fænomen anser jeg for at være en interferens fra tysk, sml. her den ordnære udtale af f.eks.:

- Hand [hand]
- Wald [vald]
- Bord [børd]

Endvidere volder udtalen af det bløde »g« problemer i endelser som:

- ig (sml. *mægtig*, *agtig*)

Slutlyden udtales som på tysk enten som [mɛçtiç] eller [mɛçtig]. Den almindelige danske udtale er [mɛgti]. Det velære [ŋ] volder også problemer for tyskerne, idet de gør som de er vant til og udtaler

- lang som [laŋk]
- penge som [pɛŋə]

Et meget ofte forekommende fænomen er, at der optræder et [l] eller et almindeligt [d] på steder, hvor dansk har det »bløde d« [ð]. I elevernes intersprog bliver f.eks.

- med udtalt som [mɛ:l]
eller [mɛ:d]
- hvad udtalt som [va:l]
eller [va:d].

Også i vokaliske omgivelser forekommer dette, f.eks.

hedde udtalt som [helə]
eller [hedə].

Hos få elever bliver denne fejl rettet fuldkommen. Grunden er formodentlig det sene indlæringstidspunkt. Dette interferensproblem kan undertiden iagttages hos tyskere, der har boet i Danmark i lang tid.

Som øvelse til at udrydde denne fejl har jeg med succes ladet eleverne anvende sugemetoden, d.v.s. suge luften ind for på denne måde at lokalisere tungen. Til illustration vil jeg anføre Otto Jespersens beskrivelse heraf fra »Modersmålets fonetik«:¹⁰

medens man fastholder en lyds organstilling trækker man været til sig hvorved man da kan fornemme de forskellige steder hvorpå den kolde luft slår an inde i munden, fx ved [l], [s] og [x] = tysk ach-lyd.

(Jespersen, 1922, s. 33)

Derefter har jeg ladet dem øve remsen

mad – med – mid – mud.

Denne øvelse gør det nemmere for eleverne at få en fornemmelse for det »bløde d«. Og idet vokalen trækker artikulationsstedet længere frem i munden kommer eleven nærmere til den ønskede dental frikativ.^{10a}

Ofte er det gavnligt at visualisere problemet ved at tegne et hoved på tavlen og så forklare at det engelske – for de fleste elevers vedkommende kendt fra skolens engelskundervisning – artikuleres på lignende måde med fortungen mod bagsiden af de øvre fortænder, det spanske interdentalisk og det danske postdentalisk bag de underste fortænder.

Sammenfattende om forholdet imellem lyd og skrift kan siges, at dette ikke kun fører til interferensproblemer, men også til identifikationsproblemer. Det danske sprog tillader en større grad af assimilation og dissimilation end det tyske sprog. Dette forhold har bl.a. sin forklaring i det tyske sprogs stilling som kasussprog; leddenes forhold til hinanden udtrykkes ved hjælp af endelser, som man ikke kan »snappe af«. På dansk kan man derimod »snappe af« og »jævne ud«, fordi man ikke er

afhængig af endelserne; her spiller rækkefølgen af leddene en stor rolle.

Derfor kan den tysktalende ofte ikke forstå et lydligt forløb, imens han – næsten problemløst – kan læse og forstå selvsamme. Af denne grund er det nødvendigt i begyndelsen af et undervisningsforløb i vid udstrækning at holde sig til en tekst, som eleverne *samtidig* får visualiseret. Generelt set synes udlændingene, at vi taler alt for hurtigt og utydeligt. Det virker på dem, der ikke er fortrolige med sproget, som om vi taler sjusket.

Disse problemer forekommer i mindre grad, jo længere vi kommer hen i undervisningsforløbet. Men det er dog påfaldende, at disse problemer består langt hen i indlæringsprocessen. Selv for elever, der ellers taler acceptabelt, kan det stadig være svært at forstå radioavisen, mens TV-avisen går nemmere, fordi man kan se speakeren og hans mundbevægelser og kropssprog.

2.2 Problemer vedrørende realiseringen af vokaler

I forhold til de danske vokaler er de tyske mere ekstreme. Det kan man iagttagte, når man lytter til elevernes modersmål og til deres ytringer på dansk. Den mere ekstreme vokalartikulering fører til højereliggende [i] og dybereliggende bagtungevokaler [a, ɔ, o, u] i elevernes intersprog.¹¹ Den praktiske betydning ses af de følgende eksempler:

I ordet »danser« bliver [a] realiseret som [ɑ]. Grunden er, at det danske fortunge-a er ukendt på tysk og først skal læres.

I ordet »kun« bliver [u] realiseret dybere af en tysktalende.

I ordet »komme« realiseres [ɔ] enten [u]-agtigt eller [o]-agtigt.

I ordet »træ« realiseres [ɛ] mere [e]-agtigt. En lyd, der kommer det engelske i f.eks. plur. af man, »men« nærmest.

I ordet »bil« realiseres [i] højere af en tysktalende. Endvidere volder flere af diftongerne problemer. På dansk markeres kun »au« og »eu« i skriften, medens resten i skriftsproget består af kombinationer imellem vokaler og konsonanter. På dansk regner man med i alt 13 distinktive diftonger, på tysk regner man med færre, 4-5 stykker.¹²

For det første er der igen et identifikationsproblem, der, som ovenfor behandlet, fører til en skriftnær udtale. For det andet skal den tysktalende lære den uvante glidning for den ene vokal til den anden. En

dansk diftong på det tyske intersprog lyder som to vokaler, der bliver udtalt statisk efter hinanden, Den korrekte dynamiske forbindelse imellem vokalerne er svær at lære. Årsagen til dette interferensproblem er efter min mening, at indlæringen af den danske diftongrigdom sker for sent for eleven. Indlæringen af den korrekte udtale kan sættes igang for eksempel ved sproglaboratorietræning, eller læreren kan anvende forskellige metoder til kontrol af korrekt udtale.¹³

2.3 Problemer vedrørende realiseringen af konsonanter

Blandt konsonanterne volder især det danske vokaliske [ʀ] problemer i forbindelse med visse vokaler. På standarddansk realiseres dette fonem ofte vokalisk og tenderer i det moderne talesprog imod en decideret udeladelse. På tysk differentierer man imellem fortunge-r [r] og bagtunge-r [R] samt tendens til vokalisering.¹⁴ Eksempelvis kan anføres udtalen af mit navn, Lars Eriksen. Her forekommer to vokaliske r, der efter min erfaring ikke altid opfattes af en modersmålstalende tysker. Den tysktalende overfører det tyske konsonantiske r til det fremmede sprog. I det bayersk-østrigske område må man som danskelev kæmpe med det stærkt uvulære [R], der artikuleres længere tilbage end det højtyske. Modersmålstalende tyskere fra dette område er længere om at indlære det vokaliske danske r.

Hvislelydene på dansk volder problemer for tyskere. På rigsdansk eksisterer kun lyden [s] og lyden for [ʃ] som i »station«, for hvilket der ikke findes noget særskilt IPA-tegn.

På tysk differentierer man hvislelydene yderligere; sml.: [s, z, ʃ, ʒ].¹⁵

Denne differentiering af hvislelydene er efter mine iagttagelser svær at udrydde. Generaliseringen af det tyske lydssystem til at gælde for fremmede sprog er åbenbar så basal, at man kan iagttage den hos tyskere, der har boet lang tid i Danmark.

Denne interferens er dog ikke så afgørende for tydeligheden og forståeligheden, som det ovennævnte r-forhold. Men overdifferentieringen er en tydelig markør for den elev, der har tysk som modersmål. Det kan man vel forklare som en såkaldt forstening i udviklingen af det fremmede sprog.¹⁶ Den tysktalende mener ikke at have behov for den generelle danske s-lyd, når alle forstår ham, når han artikulerer det som [s, z, ʃ] eller [ʒ].

2.4. Problemer vedrørende stødet

Det hævdes ofte, at beherskelsen af stødet er et markant og vigtigt element i indlæringen af dansk. Det er rigtigt, at det er en fonetisk særhed, der ellers kun – på lignende måde – forefindes i cockney-engelsk og estisk. Jeg anser det dog for at være meget svært at lære voksne tyskere dette kendetegn ved dansk. Ser vi på de følgende minimalpar:

hun	hund
anden	anden
tanken	tanken
tænder	tænder
kom	kom

er forskellen klar. For en udlænding derimod er dette artikulatoriske fænomen vanskeligt at identificere og svært at artikulere. Ikke alle elever hører f.eks. forskellen imellem »anden« og »den anden« eller »hund« og »hun«. Gennem lytteøvelser kan kendskabet øges og differentieringen gøres herved lettere.

Men selv at producere stødet anser jeg for at være så svært for eleverne, at det først – hvis overhovedet – lykkes sidst i indlæringsforløbet. Hvad angår forståeligheden, bør man tænke på, hvad eleven ønsker at bruge sine kendskaber til dansk til. Hvis det perfekte dansk-kendskab er målet, så er det nødvendigt med intensiv udtaletæning; hvis eleven anser det for fyldestgørende at blive forstået, så er der adskillige andre udtaleproblemer, der bør rettes før man bruger tid og kræfter på at indlære korrekt udtale af stødet.

I en indlæringsituation i hjemlandet har eleven ikke den ønskelige kontakt med dansk. Ved intensiv kontakt med sproget som f.eks. i forbindelse med sprogrejser, vil en indlæring kunne lattes.

Iøvrigt bør man tænke på, at stødet nok er bestanddel af det rigsdanske,¹⁷ men det er ikke bestanddel af adskillige danske dialekter.¹⁸ Derfor anser jeg kendskabet til stødet, så en identificering kan foregå, for at være vigtig, derimod anser jeg indlæringen af den aktive beherskelse af stødet for mindre vigtig.

2.5. Prosodiske problemer

Sætningsmelodien, forstået som betoningen i sætningen, er forskellig på tysk og på dansk. Derfor forekommer der adskillige eksempler på interferenser i intersproget. Danskere taler generelt mere jævnt uden den på tysk tydeligere og hyppigere forekommende betoning af spørge- og svarsætninger. Når vi lærer tysk, skal vi omvendt lære at betone vores spørgsmål og svar tydeligt. En fyldestgørende undersøgelse af alle prosodiske problemer i intersproget ville sprænge denne afhandlings rammer, derfor vil jeg indskrænke mig til kun at beskrive følgende problemer.¹⁹

Ofte forekommer eksempler på forkert tryk-anbringelse. Jeg har iagttaget at enkelte elever betoner anden stavelse i flerstavelsesord som følgende:

væ'relse
lej'lighed

Dette fænomen skyldes en overgeneralisering, idet flerstavelsesord på begge sprog i regelen har tryk på anden stavelse. Denne forkerte tryk-anbringelse optræder karakteristisk i begyndelsen af indlæringen eller i stress-situationer (sml. ovenfor). Der kan også nævnes andre iagttagelser, der bidrager til et fremmedartet intersprog med en anderledes betoning.

Hvis man iagttager en gruppe af tyske native speakers og sammenligner med lydstyrken af en dansk gruppes ytringer, er det slående, at der tales højere på tysk. Samme tendens gør sig gældende ved iagttagelser af enkeltpersoner.

Ligeledes kan man iagttage, at tyske kvinders toneleje er højere end danske. Dette gør sig gældende i intersproget ved højere intonationer.

Disse iagttagelser er selvfølgelig kritisable, fordi der ikke ligger nogle funderede undersøgelser bag. Dertil kommer at enkelterfaringer ikke kan generaliseres. Men jeg mener at *tendensen* kan konstateres og at det ikke udelukkende drejer sig om personlige iagttagelser.²⁰

3.0. Problemer vedrørende morfologien

På morfologiens område forekommer der talrige indflydelser fra ele-

vens modersmål. Her er de også nemmest at konstatere, idet henvisningen til det fremmede sprog ligger lige for.

3.1. Problemer vedrørende artikler og pronomener

Hvad angår artiklerne og pronomenerne er forkert genus den oftest forekommende fejl. Den tysktalende tror, at man kan »oversætte« leksikalsk genus fra tysk til dansk. De for ham velkendte tre køn i modersmålet volder da problemer, idet en transformering til to-kønssystemet på dansk ikke er umiddelbart gennemskuelig. I regelen er der en vis sammenhæng imellem de leksikalske genera, uden at jeg dog her vil forsvare nogen regel. Almindeligvis foregår indlæringen af genera igennem hele undervisningsforløbet. Pudsigt nok har jeg iagttaget, at der kommer flest »gæt« på fælleskøn. Ganske vist er fælleskøn den største gruppe, men en native speaker reagerer her særligt sensibelt og mærker, at den, der taler, ikke har dansk som modersmål.

Et andet punkt hvor der opstår fejl er omlyden, der forekommer ved nogle substantivers pluralisformer, ved de stærke verber og ved de uregelmæssige svage verber. Især de uregelmæssige substantiver giver anledning til problemer. Sml.:

bog	bøger
fod	fødder
o.s.v.	
mand	mænd
barn	børn
o.s.v.	

Oftest drejer det sig om substantiver og verber, der også på elevernes modersmål har omlyd. Denne forekommer dog på en anden måde. Men eleven er oftest klar over, at et ord kan have uregelmæssige former og forsøger at bøje uregelmæssigt. For læreren gælder her det sande fyndord »gentagelsen er al undervisnings moder«, og man er nødt til at opfriske dette område jævnligt under et undervisningsforløb.

I gruppen af adjektiver dukker problemerne først og fremmest op i forbindelse med den attributive og den prædikative stilling.

Former som f.eks.:

- * den gode manden
- * det gode huset

accepteres ikke som korrekt dansk. Ved en første problem-scanning kunne man tilskrive problemet ligheden med de andre nordiske sprogs dobbelte bestemmelse. Man kan her blot tænke på Strindbergs »[Det] Röda Rummet«. Men de elever, som jeg har undervist, har ikke haft erfaringer med andre nordiske sprog. Derfor er forklaringen nok nærmere at søge i et konglomerat af tyske interferensformer:

1. Sammenblanding med benyttelsen af det foreløbige grundled, der måske forveksles med den tyske maskuline artikel.
2. Demonstrativt og personligt pronomen »den« har på dansk sammenfaldende former.
3. Dansk har i modsætning til tysk ikke kasusbøjning af det attributive adjektiv.

I det følgende vil jeg analysere dette problem i intersproget nærmere. Det er tydeligt at årsagerne er at finde i det nære sproglige slægtskab. De sproglige former ligger meget nær hinanden uden dog at tillade en direkte gengivelse på dansk. Det svære for eleverne ligger snarere i at lære forskellen imellem sprogene.

Adskillige elever kan ikke holde anvendelsen af det demonstrative pronomen:

den og det

og benyttelsen af den bestemte efterstillede artikel ude fra hinanden:

-en og -et.

Den danske struktur med efterstillet bestemmelse er uvant for tysktalende, men efter nogen tid indlæres denne struktur. Det er kun de færreste, der bibeholder denne fejl. Sandsynligvis skyldes det en interferens fra den tyske bestemte artikel maskulin akkusativ:

den.

Et andet element i denne interferensproblematik er, at denne inter-

sprogsstruktur ofte optræder i forbindelse med ord, der på tysk er maskulinc og på dansk er fælleskøn. Sml.:

den mand	den Mann
manden	der Mann
manden, der	der Mann, der
den gode mand	der gute Mann
O.S.V.	O.S.V

Endvidere består der et problemfelt omkring brugen af det foreløbige subjekt og brugen af det formelle situativ²¹

det
der

og

der
her.

På tysk anvender man blandt andet:²²

es
da

som foreløbigt subjekt, men anvendelsen er ikke så udbredt som på dansk, hvorfor man må anse strukturen for et interferensproblem. Derfor kan det være en god ide at lade eleverne bide mærke i de følgende formler:

der er der
her er der
det er der.

Desuden opstår, som man kunne vente, problemer ved det prædikativt stillede adjektiv. På dansk anvender man i prædikativ stilling adjektivets stærke form, imens man på tysk anvender den svage form.²³

3.2. Problemer vedrørende verber

På begge sprog differentierer man brugen af verberne i tempus, modus og diatese. På tysk differentierer man ydermere i numerus. Overvindelsen af mangelen på personsuffixer i bøjningen og indlæringen af de danske enhedsendelser er ikke svær for tyskerne. Fraværet af en egentlig konjunktiv på dansk volder heller ingen problemer. Det synes at være nemmere for sprog elever at lære og anvende et system, der er mindre kompliceret end modersmålets. Omvendt har vi så flere problemer, når vi lærer det mere differentierede system på tysk, sml. blot den tyske personbøjning, der volder store problemer for de fleste danskere.

Derimod volder indlæringen af de danske passivformer, særligt s-passiven problemer for tyskere. Vore to danske passivformer er:

- 1) Perfektum participium + en form af hjælpeverbet blive, f.eks. bliver købt, bliver læst.
- 2) Præsens eller imperfektum infinitiv + (c)s suffix, f.eks. købes, læses.

Eleverne har vanskeligt ved at vænne sig til s-passiven. Den benyttes ganske vist hovedsagelig i litterært sprog og generelt i skriftsproget.²⁴ Men i det danske sprog optræder den desuden i de deponente verber. Brugen af disse indebærer et stort sværhedsmoment for tyskere. Selvom man i undervisningen til stadighed betoner, at de skal bruges formelagtigt, synes det som om eleverne stadig har en fornemmelse af et passivisk forhold. Måske skyldes det, at de deponente verber ikke eksisterer i samme form på tysk. Det passive i denne akt udtrykkes på tysk oftest ved hjælp af den tilbagetrukne dativkasus, f.eks.:

jeg synes	es scheint mir
der behøves	es wird benötigt
vi enes	wir einigen uns eller
	wir sind uns einig.

Også tidssystemet for s-passiven volder problemer. Det er svært for eleverne at danne tempora. Sml.:

præsens:	imperfektum:
købes	købtes
	er blevet købt

Den sammensatte passiv volder ikke de store problemer, men den omtalte s-passiv giver grund til forskellige blandingsformer. Lad os se nærmere på disse typiske fejl:

- * der skal blive købes
- eller
- * der skulles købes.

Begge skulle betegne sætningen:

der købtes (eller: der blev købt).

Eleverne blander de danske former og anvender hellere blive-passiven, nok fordi den minder mest om deres egen »werden«-passiv.

Eleverne glemmer, at s-passiven kun findes i hovedtiderne nutid og datid. I de sammensatte tider anvendes blive-passiven. Desuden anvendes s-passiven meget sjældent i talt sprog. Den forekommer næsten kun i de deponente verber (sml. ovenfor).

Verbernes tempora volder også vanskeligheder. Denne fejlgruppe dukker dog først op på et senere tidspunkt af indlæringsforløbet, idet de fleste undervisningsforløb først bringer tiderne senere. På dansk benytter vi seks tempora: førdatid, datid, førnutid, nutid, førfremtid og fremtid. En yderligere differentiering er mulig, blandt andet ved modalverber. Af pladsmæssige årsager er analysen af denne temporære differentiering udeladt.²⁵ På tysk standardsprog har man et større antal tempora at vælge imellem: plusquamperfektum, præteritum, futurum præteritum II, futurum præteritum I, perfektum, præsens, futurum II og futurum I. På begge sprog sker den temporære orientering med præsens som tidsmæssig akse. Især præsensformen kan også på begge sprog vikariere for de andre grammatiske tider, men især brugen af fortidsformerne og fremtidsformerne er forskellig. Af hensyn til den forhåndenværende plads vil jeg her kun tage mig af datidsformerne. Udover den yderligere differentiering af datidsformerne på tysk eksisterer der også en differentiering i deres anvendelse. I fortællende tempus er der en væsentlig forskel mellem dansk og tysk, idet man på dansk anvender datidsformen og på tysk perfektumsformerne.²⁶ Den tyske elevs anvendelse af perfektumsformen for fortidsformen accepteres af en modersmålstalende dansker. Dette skyldes den sproglige liberalitet, der udvi-

ses over for udlændinge, der forsøger at tale et andet sprog. Men det er ikke korrekt dansk.

Hvad angår fremtidsformerne, der på dansk dannes ved hjælp af: »skal« eller »vil« + infinitiv af hovedverbet, er det tydeligt, at denne afvigelse fra tysk i intersproget ikke læres med det samme. På tysk har man en form af »werden« + infinitiv af hovedverbet. Fordi man ikke differentierer på tysk, volder den danske differentiering i to kategorier problemer, f.eks. »vil komme« betoner viljesakten imens »skal komme« betoner tvangen. Begge eksempler er fremtidige. Her må man sætte ind med øvelser, der tydeliggør viljes- eller tvangsmomentet.

Morfologiske regler indlæres bedst igennem træning, her kommer der et didaktisk moment ind i undervisningen. Jeg anser kontrastiv viden om sprogene for at være vigtigst for at kunne gennemføre en effektiv undervisning, men her er didaktisk viden også nødvendig. Man kunne i undervisningen – også for voksne – henvise til en lang række regler, men didaktisk set hæmmer en sådan leksikalsk undervisningsplan motivationen. Her må man finde et kompromis imellem elevernes grad af motivation og de nødvendige sprogkundskaber. Man bør derfor arbejde efter mottoet »festligt, folkeligt og fornøjeligt – men sagligt« og vælge øvelserne efter elevernes motivation og interesser. Ting, der er nødvendige at lære, men også kedelige, skal formidles på en fængende måde. Men sådanne motivationstips ville sprænge denne afhandlings rammer og i sig selv danne grundlag for en anden.

4.0. Syntaktiske problemer

Efter analysen af elevernes fejl i brugen af den danske morfologi går jeg over til intersprogets syntaks. Nu befinder vi os på det bredeste felt, der ikke kan forklares med enkeltiagttagelser som på fonologiens område.

Den oftest forekommende fejkategori er, at eleven undlader den omvendte ordstilling, f.eks.:

- * igår han gik
- * så han må gå
- * jeg ikke går hjem.

Disse og lignende fejl kan iagttages hos mange elever langt hen i undervisningsforløbet. Eleverne overlæser forfeltet. Grunden er ikke en interferens, idet man på tysk også kun tillader et led i forfeltet.²⁷ Begge sprog har den samme principielle ordstilling, SVO, der brydes, hvis det andet led tager plads i forfeltet, □ VSO. Dette andet led kan være en tempus- eller modus-angivelse.

Lad os betragte den knappe forklaring i en moderne dansk grammatik for tyskere:

Dänisch ist im Vergleich zum Deutschen eine analytische Sprache, d.h. man muss auf Grund der Formenarmut oft mit mehreren einzelnen Wörtern das ausdrücken, was man auf Deutsch mit einer einzigen Kasusform ausdrücken kann.

(Nielsen § 16)

Derfor er man ifølge Nielsen nødt til at have en temmelig fast ordstilling:

Aus diesem Grund ist man im Dänischen auf eine verhältnismässig feste Wortstellung angewiesen.

(Nielsen § 16)

Denne iagttagelse er principielt rigtig, men i enkle sætninger hersker der stor overensstemmelse imellem ordstillingen i sprogene. Sml.:

gestern ging er	igår gik han
ich gehe nicht nach Hause	jeg går ikke hjem
dann muß er gehen	så må/skal han gå.

Men så snart sætningerne bliver mere komplicerede, er det ikke så nemt som så.

Hvis et led rykkes frem i forfeltet (Vorfeld), fortrænger det substantialet, der da tager plads efter verbalet (Mittelfeld). Årsagen til denne overlæsning af forfeltet, som forekommer hos adskillige elever, ligger snarest i en hyperkorrektion. Eleven overgeneraliserer fra den normale ligefremme ordstilling. Især ved negerende sætninger forekommer der en forkert ordstilling. Som det kan ses af de følgende eksempler, der alle stammer fra oversættelsesøvelser eller fra fristile, kan forekomsten ikke henføres til den tyske syntaks:

- * Igår ikke han gik
- * Hun ikke købte ind igår
- * Jeg ikke cykler til universitetet

Den tyske syntaks har ikke leveret strukturen til disse sætninger i intersproget. Derfor har de efter min mening ikke en sproglig årsag, men snarere en sprogpsykologisk årsag.

Et andet fænomen, der forårsager fejl er forskellen imellem dansk og tysk syntaks. I længere komplicerede sætninger, hvor det udvidede verbum kommer tilsidst på tysk, kan man mærke en vis tøven hos eleverne. Dette skyldes sandsynligvis, at det tyske verbalfelt (Mittelfeld) er længere udstrakt end forholdet imellem neksusfeltet og slutfeltet på dansk.²⁸

Ved mere komplicerede konstruktioner som eksempelvis de sammensatte tider er der en tydelig forskel i syntaksen. Sml. de følgende eksempler:

Peter hat seinem Vater im Garten geholfen²⁹
Peter har hjulpet sin far i haven

Daher wird der Knabe dem Mädchen einen Apfel geben³⁰
Derfor vil drengen give pigen et æble.

5.0. Semantiske problemer

De semantiske fejl er langt vigtigere at udrydde end morfologiske eller fonologiske forsteninger i intersproget. Desuden reagerer en native speaker mere sensibelt overfor semantiske fejl. Man kan overhøre eller vænne sig til en fremmed accent eller »gebrokkent« dansk, men hvis der er fejl i ordforrådet, så har den modersmålstalende en lav tolerancetærskel. På dette område synes det at være sværere at acceptere intersproget. Denne antagelse, at semantisk beherskelse af fremmedsproget er vigtigere for forståelsen end beherskelsen af det grammatiske regelsystem, understøttes af svenske undersøgelser af tyske skoleelevers forståelse af svenske elevers fejl i skriftlige stile. Sml. hertil Lindell, der konkluderer: »Low tolerance means, first of all, vocabulary.«³¹

Lignende undersøgelser af englænderes forståelse af danske skoleelevers fejl peger i samme retning.³² Af disse årsager er det væsentligt, når det tidspunkt er kommet, hvor udtalen og grammatikken beherskes nogenlunde acceptabelt, at sætte ind på semantikens område. Her kommer elevens motivation igen ind som væsentlig begrænsning for indlæringen af dansk. Elever, der kun er interesseret i »turistdansk«, vil her hurtigt tabe motivationen, idet deres personlige mål for undervisningen er nået. I mit tilfælde satte eksamensordningen et højt mål for undervisningen, idet såkaldt forhandlingsevne var ønsket.³³ Derfor kunne jeg i min undervisning komme ret vidt med eleverne. Semantikken er på den anden side set et emne, der arter sig meget individuelt for hver elevs vedkommende. Derfor vil jeg i det følgende indskrænke behandlingen til enkelte hovedområder og skitsere enkelte hovedlinier. Herunder ligger tyngdepunktet på de idiomatiske problemer, modalverberne og faux amis.

5.1. Idiomatiske problemer

Det kasuale islæt i tysk bringer en del problemer med sig for os, når vi lærer tysk, idet vi ikke er vant til den faste og knappe sammensætning af ordene, men er vant til at snakke med flere små ord. Omvendt volder »de mange små ord« på dansk store problemer for tyskerne. Dansk består i højere grad end tysk af en række ordforbindelser, hvis samlede betydning ikke lader sig aflede af de leksikalske enkeltbetydninger. Samme betydningsindhold realiseres ofte på tysk ved hjælp af kasusforhold, om end tysk ikke er uden idiomatisk islæt. På dansk må man derfor med flere enkelte ord udtrykke det, som på tysk kan udtrykkes med en enkelt kasusform. Indlæringen af dette forhold er nemmere for eleverne, når de har haft nogen omgang med sproget.

Sammenligner man længden af teksterne i en dansk-tysk konkordans, opdager man, at teksten på dansk er kortere end den tyske oversættelse. Sml. her den moderne udgave af dansk litteratur ved Bille-skov-Jansen, der indeholder et tværsnit af hele den danske litteratur.³⁴ Årsagen hertil er, at en oversættelse altid vil være længere, fordi oversætteren ikke er så fri i sit ordvalg som forfatteren. Oversætteren skal forsøge at gengive originalens stemning, og det er meget sjældent at en ord-til-ord-oversættelse er mulig.

5.2. Problemer vedrørende modalverber

Modalverberne ligner hinanden på begge sprog og optræder i samme positioner indenfor sætningen, men deres betydninger er ikke fuldstændig identiske. Her kan man sætte ind med målrettet indlæring af forskellen. Den mest hyppige fejl er anvendelsen af modalverbet »måtte« i stedet for det korrekte »skulle«. Hertil anføres det følgende eksempel, der her udtrykker ønsket om en fremtidig handling og ikke nødvendighed:

* Mor siger, at Peter må komme idag

På dansk er udsagnet, at Peter har lov til at komme. Strukturen er helt tydeligt overtaget fra den tyske sætning:

Mutter sagt, daß Peter heute kommen muß.

Hvis man her ville betone tilladelsen til handlingen, så ville man på tysk have brugt »darf«. Derfor er modalverbet »måtte« forkert valgt, idet dette betegner tilladelsen til eller nødvendigheden af handlingen, men ikke pligten eller autoriteten, der ligger bag. Endvidere bliver modalverbet »ville« anvendt af eleverne til at betegne fremtidig handling. Sml.:

De vil komme imorgen til kaffe
Sie werden morgen zum Kaffee kommen

På dansk udtrykkes det fremtidige i et forhold ikke nødvendigvis i verbets form, selvom muligheden for at betone viljen eller det blot fremtidige i handlingen ved at bruge »ville« eller »skulle« også findes på dansk. Men hyppigst er anvendelsen af nutidsformen, der bliver »suppleret« af en tidsmarkør i form af et tidsadverbium. På tysk har man en mere konsekvent anvendelse af verbernes tider. Denne tidsstruktur overfører eleverne på målsproget, hvor den ofte forekommer overkorrekt. Det tyske hjælpeverbum »werden« betegner simpelthen det fremtidige i handlingen. Idet man på dansk ikke har dette verbum, oversætter eleven til det nærmeste han kender, og det er »ville«, som han ofte har lært at kende i fremtidig betydning. Endvidere foreligger der nok et lån fra en anden tysk struktur inden for fremtidsformerne, idet tysk og-

så tillader at betone viljen i den fremtidige handling ved hjælp af modalverbet »wollen«. Til belysning af denne problematik skal det næste eksempel anføres:

Søren vil komme i morgen.
Søren wird morgen kommen.

Sætningen udtrykker fremtid på begge sprog, men på dansk udtrykkes derudover betoningen af en viljeshandling. På dansk udtrykkes fremtid i de fleste situationer gennem præsens + tidsadverbium, hvis det fremtidige ikke fremgår af konteksten:

Søren kommer imorgen.

Derfor er de »betonede« former med hjælpeverberne normalt overflødige og anvendes kun til at betegne viljen eller det rent fremtidige.

Disse problemer betragter jeg som et resultat af interferenser fra tysk. Eleven overfører den konsekvente anvendelse af tiderne til dansk og anvender det modalverbum, der kommer nærmest »werden« i betydning, og det er »ville«.

5.3. Faux amis

På dansk og tysk eksisterer der en lang række ord, der ligner hinanden af udseende, men har vidt forskellig betydning. Det mest kendte eksempel på ord, der har helt diametralt modsat betydning er nok:

Dansk: pladsangst
Tysk: Platzangst.

På dansk betegner det angsten for store pladser, men på tysk talesprog betegner det derimod angsten for det snævre rum.³⁵

På grund af den fælles kulturkreds og lignende kulturforestillinger findes der dog mange tilfælde af faux amis. En fyldestgørende behandling af dette problem ville derfor danne rammen for en egen afhandling. Derfor kun de følgende korte anmærkninger.

For eksempel kan de tyske elever ofte ikke adskille anvendelsen af

de intransitive og de transitive verber på dansk: »ligge« og »lægge« og det endda selvom formerne eksisterer med samme betydningsforskel på tysk: »liegen« og »legen«. Ligeledes forholder det sig med »sidde« og »sætte« selvom de ækvivalente tyske former »sitzen« og »setzen« også eksisterer.

Denne struktur i intersproget kan efter min mening ikke anses for en typisk fejl hos tyske sprogelever, der opstår p.g.a. sprogenes struktur. Det hidrører snarere fra det tyske modersmåls struktur. Altså fra en overgeneralisering.

Iøvrigt kan dette efter min mening ikke anses for en grov fejl og alene på grund af denne leksikalske fejl er der næppe nogen, der bliver afsløret som tysksproget. Det forekommer desuden ofte på dansk, især hos jyder, fordi disse på grund af den jyske dialekts oprindelige ikke-skellen imellem transitivt og intransitivt verbum ikke fornemmer forskellen.

Generelt opstår der efter min erfaring flere forståelsesfejl ved verberne og verbalsammensætningerne end ved nominerne. Dette skyldes efter min mening, at man lettere kan substantiere et forhold og oversætte dette til et fremmedsprog end man kan oversætte en verbalhandling.

6. Konklusion

Indlæringen af dansk forløber for tyskere uden store vanskeligheder. Dette skyldes den store lighed imellem sprogene. Dog må en udlænding med tysk som modersmål regne med problemer ved indlæringen af den danske fonologi, idet en voksens indlæring af artikulatorisk set »svære« eller sjældne fænomener, som f.eks. stødet, enten udebliver eller sent lykkes.

Ved benyttelsen af situative lærebogssystemer, d.v.s. systemer, der har integreret grammatikken, som for eksempel det meget benyttede »lær dansk« system, forlænges indlæringen unødigt. Dette sker fordi de tyske elevers motivation for det meste er høj. Derfor kan man sideløbende i undervisningen bruge andre undervisningsmidler.

I indlæringen af dansk for tyskere vil anvendelsen af lærebogssystemer med en mere fremskreden terminal adfærd være adækvat. For ty-

skere er det vigtigt at gøre en indsats på de fonologiske og de semantiske områder, for det er på de områder man kan forvente de fleste fejl.

Sammenfattende om det fonologiske og det fonetiske aspekt i tysktalendes intersprog kan man sige, at tyskerne kommer forholdsvis let til en acceptabel dansk udtale. En tyskers intersprog vil dog indtil sent i indlæringen røbe, at han har tysk som modersmål. På baggrund af det her analyserede materiale må elevens alder anses for at være af væsentlig betydning, hvis fuld fremmedsproglig kompetens skal opnås. For voksne, der har overstået modersmålets indlæring og gennem daglig brug har internaliseret modersmålets regler, er det sværere at lære et nyt system. Allerede Jacobson anfører i sin undersøgelse af børnesprog og afasi:

Gegensätze, welche in den Sprachen der Welt verhältnismässig selten vorkommen, gehören zu den *spätesten* lautlichen Erwerbungen des Kindes. (Jacobson, 1978, s. 76, fremhævingen er Jacobsons egen)

Et lignende forhold gør sig derfor gældende når man lærer fremmedsprog. Elementer i målsproget, der sjældent eller slet ikke forekommer på elevens modersmål, indlærest senest.

Derfor er det sværere for voksne at lære et fremmedsprog fuldstændigt.

Den tysktalendes intersprog har i danske øren en energisk klang. Dette skyldes i hovedsagen de følgende fænomener, der alle skyldes interferenser:

1. De ekstremere tyske kardinalvokaler.
2. Den større grad af differentiering inden for hvislelydene.
3. Den mindre grad af assimilation og dissimilation i det tyske sprog.

For tyskere hører dansk til de sprog, der er nemme at lære. Nært beslægtede ordformer, en mindre kompliceret grammatik (i det mindste hvad angår køn og kasus), fælles forestillingsverden og fælles kultur fremmer indlæringen af dansk. Den næsten fuldstændige *passive* beherskelse af dansk kommer hos tyskere før den kommer hos elever, hvis modersmål er fjernt fra dansk. Den *aktive* beherskelse af dansk opnås i regelen hurtigt, og allerede på et tidligt undervisningsstadium kan de fleste gøre sig forståelige på dansk. Ordforrådet indlæres ret hurtigt af tyskere.

Jeg anser den kontrastive lingvistik for at være den mest frugtbare

teori for en fremmedsproglærer. Sammenligningen imellem elevens modersmål og målsproget må være udgangspunktet. Udformningen af selve sprogundervisningen, herunder valg af lærebogssystem, undervisningsmetode og lignende, må tage hensyn til denne viden. Som illustrerende modeksempel kunne man forestille sig en fremmedsprogundervisning tilrettelagt af pædagoger uden kendskab til sprogvidenskab. Det er måske et perfidt eksempel, men ensidighed på dette punkt vil have katastrofale følger for elevernes kunnen.

En kontrastiv sprog-analyse er det sidste, man kunne undvære, når man underviser i sprog.

Noter

1. Historisk set er interessen for det fremmede sprog overvejende udgået fra dansk side, idet tysk var kontaktsprog for handel og videnskab. Fra tysk side er der dog idag stor interesse for det danske sprog, hvilket alene afspejles i det store antal af lærebøger på markedet. Siden 1945 er der fremkommet langt over 30 forskellige moderne lærebøger.
Den ældste lærebog i dansk for tyskere regnes for at være: Peder von Havens *Anfangs-Gründe der dänischen Sprache, oder compendieuse Grammatica, aus welcher ein Teutscher die dänische Sprache vor sich selbst gründlich erlernen kan*. Ottensee [Odense], Bey e. Jansen, 1744 (2. udg. 1753).
2. En fremmed accent i en ellers perfekt performans er måske det sidste tegn på, at den talende ikke er native speaker, sml. Corder s. 136 ff og Selinker, 1969, s. 70 ff.
3. I den tidlige artikel fra 1969 undersøger Selinker hebræiske elevers indlæringsproblemer i engelskundervisningen. Han betegner intersprog som:
»An 'interlanguage' may be linguistically described using as data the observable output resulting from a speaker's attempt to produce a foreign norm, i.e., both his errors and nonerrors.« (Selinker, 1969, s. 71, fodnote 4).
4. Sml. hertil Jansen s. 15 ff, der behandler problemstillingen inden for det nordiske område. Han inddeler derfor i de følgende kategorier:
A: Modersmålsundervisning, – f.eks. dansk i Danmark.
B: Nabosprogs-undervisning – f.eks. dansk i Malmö.
C: Kendtsprogs-undervisning, – f.eks. dansk i Tórshavn.
D: Fremmedsprogs-undervisning, – f.eks. dansk i Østgrønland. (sml. Jansen s. 51)

Det bør dog bemærkes, at Jansens problemstilling er en anden, idet han undersøger danskundervisning som skolefag. Danskundervisning for voksne kræver andre undervisningsmetoder. Derfor er det egentlig forkert at

tale om »*voksenpædagogik*«, idet *pædagog* kun betegner den, der fører børn. Måske kunne det være en ide at indføre betegnelsen »*andragogik*« fra græsk den, der fører voksne.

I den nyere danske forskning består tilsyneladende en stor trang til begrebsmæssig nyskabelse. De fleste forskere skaber nye betegnelser for individet, der lærer sproget: Glahn indførte betegnelsen »*indlærer*« i debatten i 1977. Denne betegnelse anvendes også af Olesen. Ifgl. Glahn 1977, s. 98, mener Dansk Sprognævn, at betegnelsen er udmærket. Denne udtalelse påvirker tilsyneladende ikke Glahn, idet hun i Andersen/Olesen, 1979, s. 79 ff benytter en anden kunstbetegnelse »*lørner*«. Efter min mening kunne man benytte den danske betegnelse *elev*, idet den både dækker det forhold, at eleven befinder sig i en indlæringsituation og også som sådan kan betegne denne. Det siger sig selv, at samtlige elever, indtil de har lært fremmedsproget, befinder sig i en indlæringsituation. Sml. hertil fransk *élève*: løfte op, opdrage.

5. Sml. Hildemann/Hedbäck: Lær dansk, 1970 Kbh. (læsebog, øvehefte, ordlister til forskellige sprog), Langenscheidt: 30 Stunden Dänisch, fra 1960'erne.
6. Sml. Corder, 1975, s. 251 f.
7. Sml. Selinker, 1972, 215 f.; sml. hertil også Fischer-Jørgensen, 1989, s. 15.
8. Sml. Selinker, op.cit. s. 216.
9. Stødet anser jeg her ikke for betydningsbærende bestanddel.
10. Jespersen's fonetik kan anbefales som en af de bedste artikulatoriske sprogbeskrivelser af dansk. Denne position indtager Modersmålets fonetik efter min mening også efter udgivelsen af de nye danske udtaleordbøger, sml. Hansen 1990, Brink e.a. 1991. Desværre beskriver den delvist et, for os set, noget ældre sprogtrin, men den artikulatoriske del kan med fordel anvendes til at få ideer til forklaringer af.
- 10a. Iøvrigt volder »det bløde d« artikulationsproblemer for mange udlændinge, f.eks. for tyrkere, sml. Norman Jørgensen, 1984, s. 13.
11. Sml. de tyske værdier: Malmberg, 1960, s. 44 og for de danske: Fischer-Jørgensen, 1962, Illustrationer tavle 9 (forsøgsperson KS).
En sådan videnskabelig approach er naturligvis kritisabel, idet det er problematisk at anvende lærebogseksempler. Det kan kritiseres, at disse kun betegner en slags »lærebogsnormal«, som ingen taler. Systematisk korrekt ville det derfor være at foretage langtidsundersøgelser af aktuelle undervisningsforløb. En sådan metode ville dog sprænge denne undersøgelses rammer.
12. På rigsdansk kender vi ialt 13 distinktive diftonger: nej, huje, livlig, nævne, revne, syv, øvrig, Europa, vrøvle, skov (heraf markeres kun au og eu i skriftsproget, hvilket gør identificeringen for udlændinge sværere). Standardtysk har kun: Wein, Mai, Haus, scheu og lydordet Pfui. (Sml. for dansk Nielsen § 3 og standardtysk Malmberg s. 85 ff.)
13. Sml. Jespersen, 1922, s. 20-80.
14. Sml. Malmberg s. 108.
15. Eksempler på stemt udtale kan forekomme i: seng, bus, snakke.

16. Sml. Corder, 1977, s. 251.
17. Sml. hertil den lange liste over minimalpar hos Jespersen, 1922, s. 161.
Sml. iøvrigt ang. stød Fischer-Jørgensen, 1989, s. 61.
18. Sml. Benneke/Kristensen, 1898-1912, kort. nr. 74.
19. Sml. hertil EDG s. 89 ff.
20. Den første iagttagelse bekræfter Prof. Dr. Anthony Rowley (fra Yorkshire), *Leiter des Bayerischen Wörterbuchs, München*, den anden vil han ikke lade gælde for forholdet tysk-engelsk. Iøvrigt er jeg Anthony Rowley tak skyldig for værdifulde diskussioner af fonologiske problemer vedrørende afhandlingen.
21. Sml. EDG § 67 tillæg 3 og § 69 tillæg 2. En nyere tysksproget dansk grammatik: Hans Fix-Bonner: *Kompakt Grammatik Dänisch*, 1986 Tübingen er desværre ubrugelig p.g.a. talrige fejl.
22. Sml. Jørgensen I, s. 158 ff og Bærentsen, 1987, s. 341 f.
23. Jørgensen I, s. 131.
24. Sml. Albeck, 1973, s. 58 og EDG s. 116.
25. Sml. EDG § 51.
26. Sml. Jørgensen III, s. 47 og EDG § 49. Hertil endvidere Rowley, 1983, s. 172 f.
27. I det følgende henvises til Duden 4 s. 719 ff.
28. I EDG's terminologi ville det være hele feltet fra neksus til og med indholdsadverbialet. Sml. Duden 4 s. 718 f og EDG § 65 tillæg 2.
29. Jvf. Duden 4, s. 721.
30. Jvf. EDG s. 167. Til dette afsnit henvises til Drach, Afsnit 10, »Pole und Spannung«. Drach's grammatik er en af de tidligste, der arbejder med ordfeltinddelingen i lighed med Diderichsen for dansk (og nordisk). Idag forekommer Drach's grammatik forældet, dog ikke i det den beskriver, kun i det den udelader.
31. Sml. Lindell, 1973, s. 100 f.
32. Sml. Glahn, 1977, s. 81 ff.
33. Derfor har den her beskrevne undervisning adskilt sig fra den øvrige danskundervisning i Tyskland, idet man ellers betoner undervisningen i litteratur eller sprogvidenskab.
34. Billeskov-Jansens antologi indeholder et tværsnit af dansk litteratur fra middelalderens folkeviser til Rifbjergs modernisme.
35. I medicinsk fagsprog betegnes de to varianter af samme sygdomsbillede *agorafobi*.
Iøvrigt vil jeg her genoplive Beckers tese om sprogforbundet. Den ungarskfødte, østtyske sprogmand Becker gik i sin afhandling fra 1948 ud fra en tese om sprogforbundet, der begrundes i de kulturelle fællestræk imellem nationerne og de derpå beroende sproglige fællestræk. Inden for sprogindlæringen er det en stor hjælp for eleven, når han har delvis fælles kulturhorisont med målsproget.

Litteratur

- Albeck, Ulla: Dansk Stilistik, 1973 København.
- Andersen, Erik og Gunnar Frost Olesen (red.): Forskning i fremmedsprogspædagogik, 1979 Århus.
- Becker, Henrik: Der Sprachbund, 1948 Leipzig.
- Bennike, Valdemar og Marius Kristensen: Kort over de danske folkemål I-II, 1898-1912 København.
- Billeskov-Jansen, F.J.: Anthologie der dänischen Literatur. Zweisprachige Ausgabe, 1978 Kopenhagen.
- Brink, Lars, Jørn Lund, Steffen Heger og J. Norman Jørgensen: Den store danske udtaleordbog, 1991 København.
- Bærentsen, Per: Die Spezialverwendungen des deutschen *es* und der dänischen Äquivalenten *det/der*, in: Sprachwissenschaft, Jahrgang 12, s. 341-380, 1987 Heidelberg.
- Corder, S. Pit: Sprogundervisning og sprogvitenskap, 1977 København.
- Drach, Erich: Grundgedanken der deutschen Satzlehre, 1937 Frankfurt am Main.
- Drosowski, Günter e.a.: Duden, Band 4, Die Grammatik, 4. Aufl., 1984 Mannheim, Wien, Zürich.
- Fischer-Jørgensen, Eli: Almen fonetik, 3. udg. 1962 København,
- : A Phonetic Study of the Stød in Standard Danish (University of Turku Phonetics) (korrigeret udgave af Annual Reports of the Institute of Phonetics, University of Copenhagen, vol. 21, p. 56-265, 1978 Copenhagen), 1989 Turku.
- Fix-Bonner, Hans: Kompakt Grammatik Dänisch, 1. Ausg., 1986 Tübingen.
- Glahn, Esther e.a.: Fremmedsprogspædagogik, 1977 København.
- : Forberedelse af en længdeundersøgelse, in: Andersen/Olesen 1979.
- Gregersen, Kirsten: Hollandsk udtræk – eller essensen af et undervisningsforløb i dansk udtale, in: Tijdschrift voor Skandinavistik, Jaargang 11, No. 1-2, s. 72-80, 1990 Amsterdam.
- Hansen, Peter Molbæk: Dansk udtaleordbog, 1990 København.
- Houken, Aage og Knud Stenbjerre: Kaper Tysk sproglære, 1962 København.
- Jacobson, Roman: Afasie, Kindersprache und allgemeine Lautgesetze (genoptryk fra 1942), 1978 Frankfurt am Main.
- Jansen, Mogens: Fremmedsprog- og modersmålsundervisning – belyst igennem empirisk undersøgelse, hvor danskundervisningen er fulgt via undervisningsiagttagelse, 1975 København.
- Jespersen, Otto: Modersmålets fonetik, 2. udg., 1922 København.
- Lindell, Ebbe: The Four Pillars: On the Goals of Foreign Language Teaching, s. 90-101, in Svartvik, Jan (udg.): Errata. Papers in Error Analysis, 1973 Lund.
- Malmberg, Bertil och Gustav Korlén: Tysk fonetik, 4. uppl., 1971 Lund.
- Nielsen, Calmar: Kurzgefasste dänische Grammatik, 1977 Flensburg,
- Norman Jørgensen, J.: Den danske sprog er en svært en, in: Mål og mæle, 9. årg. Nr. 4. s. 12-25, 1989 København.

- Olesen, Gunnar Frost: Kontrastiv analyse og fremmedsprogspædagogik, s. 142-167 in: Andersen/Olesen 1979.
- Rowley, Anthony: Das Präteritum in den heutigen deutschen Dialekten, in: Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, 50 Jahrgang, s. 160-182, 1983 Wiesbaden.
- Selinker, Larry: Language Transfer, in: General Linguistics, vol. 9, s. 67-92, 1969 Pennsylvania State University Press.
- : Interlanguage, in: IRAL, vol. X, s. 209-231, 1972 Heidelberg.

Mindre bidrag

En Cicero-sekvens hos Rasmus Bartholin

I sin *qvæstio De studio lingvæ Danicæ* fra 1657 argumenterer Rasmus Bartholin for at fremme brugen af det danske sprog på latinens bekostning, men må, som den akademiske tradition krævede det, selv fremsætte argumentationen herfor på latin.

I sin tale indfletter han implicit og eksplicit en række referencer til romerske *autores*.¹

Et tilsyneladende upåagtet antyklån finder vi henimod talens slutning, hvor Bartholin erkender, at viljen til at anvende det danske sprog i tilfælde, hvor man hidtil har foretrukket et fremmed tungemål – og f.eks. ikke oversat en udenlandsk tekst til modersmålet – beror på spørgsmålet om, hvorvidt det fører ære og ros med sig. Her siger nu Bartholin:²

Honos alit artes, omnesqve incenduntur ad studia, gloria; jacentqve ea semper, qvæ apud qvosqve improbantur. Si enim Doctissimis nostrorum laudi datum esset, qvod lingva sua perspicue & eleganter scriberent, qvam multos creditis futuros etiam apud nos Demosthenes? Summam eruditionem, Romani sitam putabant, in eloquentiâ studio: igitur Cicero eloquentia excellere studebat. Musica apud Græcos æstimabatur, ergo in Græcia ita excolebatur Musica, ut Themistocles, in epulis cum recusaret Citharam, habitus fuerit indoctor.

Hele denne passage er kalkeret tæt over en sekvens i indledningen til *Tusculanae Disputationes*, hvor Cicero redegør for, hvorfor han ifører den græske filosofi romersk sprogdragt. Herunder kommer han ind på, at kun den kunst, der finder anerkendelse, vokser i styrke. Det hedder herom (1.4):³

An censemus, si Fabio, nobilissimo homini, laudi datum esset quod pinget, non multos etiam apud nos futuros Polyclitos et Parrhasios fuisse? Honos alit artes, omnesque incenduntur ad studia gloria, iacentque ea semper quae apud quosque improbantur. Summam eruditionem Graeci sitam censebant in nervorum vocumque cantibus; igitur et Epaminondas, princeps meo iudicio Graeciae, fidibus praeclare cecinisse dicitur, Themistoclesque aliquot ante annos cum in epulis recusasset lyram, est habitus indoctor.

At Bartholin her bygger på Cicero, er uden for enhver tvivl. Blot har Bartholin – formentlig ikke mindst for emfasens skyld – foretrukket at anbringe Ciceros anden periode med dens prægnante udsagn *Honos alit artes* forrest i argumentationen; andre justeringer skyldes især, at Bartholin modsat Cicero har ønsket at belyse sin påstand med et eksempel hentet fra retorikken.

På Bartholins tid, hvor opøvelsen i latinsk sprogfærdighed for en ikke ringe

del beroede på udenadslære af antik romersk litteratur, var klassikerlån ikke blot almindelige, men – og dette navnlig når de var vel elaborerede – også rosverdige, for så vidt som de var tegn på dannelse. Selv om Bartholin i det foreliggende tilfælde ikke expliciterer navnet på sit forlæg, er det derfor ikke umuligt, at hans lærde kolleger straks har været på det rene med sekvensens proveniens og værdsat Bartholins imitation.

I så fald ville de også i disse linier finde en immanent bekræftelse på, at den tanke, som Bartholin plæderede for, ikke blot var af efemer karakter, men allerede i antikken var blevet formuleret på det sprog, de selv tog i anvendelse i lærde sammenhænge, nemlig latinen, hvor Ciceros opfattelse af, at romerne skulle behandle højere materier ikke alene på græsk, men også – og snarere – på latin, havde sejret i den grad, at de nu mange sekler efter selv talte latin (og ikke græsk), når vigtige emner blev debatteret.

Noter

1. Se Rasmus Bartholins Tale om det danske Sprog, oversat fra Latin ved C. Behrend, København 1914 (Danske Grammatikere VI, udgivet af Henrik Bertelsen, København 1979 (1929), s. *33ff.); Sven Lindahl: »En Vergilreminiscens hos Rasmus Bartholin«, Danske Studier 86 (1991), s. 198.
2. Danske Grammatikere I, udgivet af Henrik Bertelsen, København 1979 (1915), s. 30.
3. Cicéron Tusculanes, tome I, par G. Fohlen et J. Humbert, Paris 1970 (1931), s. 5-6; se også Ciceros filosofiske skrifter IV, ved Franz Blatt, Thure Hastrup og Per Krarup, København 1971, hvori Tusculanae Disputationes foreligger oversat af Otto Foss.

Sven Lindahl

Arrebos *Torcular Christi* som forlæg for Naurs *Golgotha paa Parnasso*

1971 afsluttede jeg en udgave til serien Munksgaards baroktekster af E. E. Naurs passionsepos *Golgotha paa Parnasso* (1689); den udkom i to bind 1973. I efterskriften bemærkes at Naur bl.a. havde benyttet en tysk prækencyklus af Martinus Bohemus (d. 1622): *Spectaculum Passionis Christi* (1614; 3.ed. 1676), hvor passionen disponeres i fire akter, – men at Naur har fem, idet han udskiller Jesu begravelse som sidste akt. Jeg var da ikke opmærksom på, at også Anders Arrebo (d. 1637) havde skrevet en sådan cyklus, *Torcular Christi* (paa dansk!), som udgaves 1670 af et familiekonsortium ledet af Arrebos søn. Den blev optrykt i Arrebos *Samlede Skrifter III* (1975). I kommentaren, *SS V* (1984 på omslaget, titelbladet har 1983) gør udgiveren, dr. Lundgaard Simonsen, rede for Arrebos anvendelse af Bohemus' værk samt af Joh. Gerhards *Erklärung der Historien des Leidens (...) Jesu* (1611) – som disponerer i fem akter. Det er Gerhards disposition, som Arrebo følger: I. Oliebjerget, II. Caifas, III. Pilatus, IV. Korsfæstelsen, V. Begravelsen. Disse fem *Actus* eller Hoffvethandlinger om Christi Pjne oc Død, haffver de gamle smuct indslutet udi et Vers saaledis liudendis:

Hortus, Pontifices, Præse, crux atqve sepulcrum.

fortæller Arrebo (III,194).

Naur henviser til flere af Gerhards værker, men ikke til det ovennævnte (hvis jeg ikke har overset noget). Hans akt-inddeling og akternes indre disposition følger imidlertid Arrebos. Men hvad mere er: der er også mange sammenfald, hvad angår de allegoretiske og opbyggelige (»usus«) kommentarer til historien, samt ved de inddragne eksempla og typer. Naurs værk rummer derfor praktisk taget samme exegese som Arrebos. En halv snes passager viser overtagelse af udtryk. Arrebo har visse steder diskussioner af stridende udlægninger, som Naur ikke bruger, eller gør kort af. Til gengæld har Naur brede digteriske udførelser af emner som Arrebo enten nævner kort (Vore graves magelighed, rolighed og fornøjelighed) eller ikke har, – ikke *kan* have (Monolog af Pilatus i Helvede!). Alt i alt tør det vel nu siges, at Naur må have benyttet Arrebos værk ved udarbejdelsen af sit eget – man ser ham skove i det side for side. I »Erbødigt Erindring ...« til læseren af digtet siger Naur: »Hvad for *Autores* og Jeg her til har behøved, / Du selver vide kand;«. Måske er det sine æstetiske forbi- leder, Naur her tænker på (og af dem kendes vist endnu kun Caspar Barlæus) – men hvad disposition og stof angår, så véd vi altså nu nok den vigtigste autor, sl. mester Arrebo.

Jeg vedsætter en liste over parallelsteder til dokumentation. Måske er der flere, men her er nok til formålet.

N = *Golgotha paa Parnasso* 1973. Tal er strotetællerens.

A = *Torcular Christi*, Arrebo *SS III*. Tal er sidetal i *SS*.

I.1 (Første Act, første Del)

- N.2/A.200 Afgudsbilleder blev brændt i Kedrons Bæk.
6/199 Oliebjerget kaldes lysets bjerg (efter Buntius).
11/201 Olien som lindrer sjæle-sår.
20/205 Praleres store ord gøres til skamme; exx Goliath, Antiochus.
47/215 Metafor; Sløve syndere vågner i Helvede – Jonas kastes sovende i Havet.

I.2

- 71/219 N: »Saa veldtes Bølger op, og tumler op paa Bølger; / Saa følger Sorg paa Sorg og sig cy lenge dølgler;«
A: »David siger (...) *Abyssus abyssum invocat*; En Sorg kommer oc slucker en anden, oc en Modgangs Bølge slaar offver den anden;«. Det latinske er randnoten til Ps.42⁸ i Resens *Biblia* 1607.
75/220 Mundi fraudulentiam.
86/223 N: »Judas har saa mange Skalke-lige«. A: »hvor ere Judæ Forræderis Stalbrødre mange«.
100/234 Disciplenes frafald.
103/230 Forholden sig overfor fjender. (A diskuterer om modværge er tilladt, N taler kun om tilflugt i Herren).
÷ /231 Allegorese af lægningen af Malchi øre.

II.1

- 118/240 Josefs fængsling typos for Jesu tilfangetagelse.
124&129/242f Manesse som ex at Gud bønører fanger (begge steder 2 gange).
139/244 Da Caifas råder jøderne at Jesu død er gavnlig, så giver han dermed mod sin vilje et råd til alle mennesker bedste.
142/245 N: »Jesuviters Griller (...) De meen Guds Kircke staar paa bedste grund og Rood/Naar dend kun flyder hen i Christens Hierte-Blood«.
A om en uforskammet munk, som præker for Karl V, at det er godt »at bløde sine Arme til Albuen i de Lutherske Menniskers Blod«.
Ordspillet Jesuiter-Jesuviter (Jesu wider) hos N ses i A 447.
144/246 N: »ah! O store Gud! hvad er det underligt / At dine hæder-Mænd tør først forrette sligt«.
A: »Eja Herre Gud, hvad er det underligt at de som ville være de fornemste i din Kircke (...) de ere de første som dig forfølge oc hade«.
148/245 aktualisering til endnu på *denne* dag.
149/247 Om Caifas, N: »Hans Hierte ligger (...) paa Luur«; A: »det gjorde han af et skalcke Hierte«.
150/249 Fælles forklaring: at Kristi tavshed skjuler disciplenes fejl

- og brist, på det, at ingen skulle få (N:) »Aarsag til at drille / Guds hellig' Embed-Mænd«; A: »at det hellige Prædicke Embede skulle icke der offver beskemmis«.
- 152/249 Cham som ex på ublu spot.
- 161/253 N: »vor store Pave«; A: »vor ypperste Biskop, den store Pave«.
- 162/253 N: »ypperst Pave-præst«; A, se til 161.
- 162/253 N: »Jeg skal vist lære dig at stikke ind din Pibe (...) Og i det samme hand vor HERres Læber sleed«; A: »Jeg skal lære dig at sticke Pjben ind (...) oc i det samme slog hand«.
- 165/253 N: »du slaaer en bunden Fange!«; A: »Du sloer en fangen Mand«.
- 166/253 »Fuchssvandtzer« om ham, der slog Jesus.
- 175/251f Exx på øretæver til profeter: Passhur (slog Jeremias), Zedechia (slog Michea), Ananias (befaler Paulus slået). N har her tillige Doeg, som A nævner 259 sammen med Passhur.
- 179/255 Afslutning med en bøn (hos N specielt for kirken).

II.2

- 204/266 Matt. 14^{25&c} som historia præfigurans for Peters fornægtelse og anger.
- 229/266f Bileams æsel.
- 231/267 Studen kender sin ejer (Esaja 1³).
- 234/268 Jesu åsyn (ikke hanegalet) er årsag til Peters anger.
- 235/268 Lys-metaforen.
- 259f/279 Exx på bagtalte: Naboth, Susanna.
- 279/288 Ypperstepræstens raseri.
- 283/281 Udtrykket votum, vota.

III.1

Bemærkning Aktus III.1 har to underdele både i A og N. (I de løbende sideoverskrifter i A-udgaven er det gennemført at underdelene nævnes, men dette er udeladt for III.1 hvor udg. kun anfører »I. Judas' død«). De to parter af III.1 beskrives i A.side 299:

1. Hvorledis Christus er aff sit eget Folck Jøderne offverantvordet den Hedning Pontio Pilato, oc hvad det betyder.
2. Hvorledis den Forræder Judas, falder i Mißhaab oc Fortvilelse, oc skammelig henger sig selff.

- 322/300f N: »En Mand udspired aff dend høye Romer-stamme, / En høy Politicus der nocksom veed at bramme / Aff Hedning-Viissdom og aff gammel Romer-Rood«
- A: »Pontius Pilatus haffver hafft sin herlige Affkomst aff det Rommerske Folck«. (Romerne satte som regenter i provinserne:) »drabelige oc forstandige Mænd, ja forfarne udi adskillige Politiske Sager (...)
- 323/301 N: »Til denne Romer-mand de hen med JEsu render«.

- A: »Til denne Rommerske Dommere (...) løbe Jøderne med Christo«
 N: »At Konge-Regiment fra Jøderne var bragt, / Og at det given var i Romer-Haand og Magt«. 2. udg.s bibelstedsregister henviser her til den såkaldte Jacobs profeti Gen.49.10, at først når Juda mister herskerspiret skal den store hersker komme (den rette *Siloh*; nb nu oversættes dette som »komme til Silo« hvilket gør de gamles tekstforståelse ubegribelig). A anfører som den *første årsag* til at Kristus ville lade sig føre til Pilatus, at denne profeti skulle fuldkommes. Dette *siges* altså ikke i N, men angives kun via bibelhenviisningen. Men se nu 324!
- 324/301 N: »Den anden Aarsag at sig JESus lader føre / Til fremmed Øvrighed / Det volder vores Fred og Frelse aff dend Magt / Og Dievle-Regiment, som Verden var i lagt«
 A: »For det andet vil Guds Søn giffve sig under fremmet Øffrigheds dom, at hand vilde forløse os fra den fremmet Øffrigheds gevalt oc Tyranni som vi vare faldne under, der vore Fædre i Paradiis (...) hyldede den gamle Drage Dieffelen«.
 N bruger således udtrykket »anden Aarsag« uden at have brugt udtrykket 'den første årsag' – men han veed tydeligvis at her er tale om tre.
- 327/302 Den tredje årsag er at vise at jøder og hedninger begge hjælper at myrde Jesus. Og at frelsen derfor også er både for hedninger og jøder!
- 343ff/307f Opremsning af diverse selvmordsformer.
 351-54/314f Pengelyst, gerrighed, årsag til (alt) ondt.
 360/306 Apostelen bliver en bøddel (mod sig selv).
- III.2*
 406f/330 Herodes Antipas' afstamning fra børnemordereren.
 410/345 Herodes' endeligt.
- III.3*
 420-25/340-42 Analyse af Pilati tvesind.
 426/342 Om at bøje retten.
 426/367f Advarsel til verdslige dommere.
 435/343 Barrabas en »morder og oprører«.
 488/348 Jesu blod er lægende vande.
 512/354 Synde-torne.
 528/353 Torne-krone: ære-krone.
 530/355 Røret: rækker os Guds nådes spir.
- III.4*
 533ff/360 Beskrivelse af Jesu elendige tilstand.

- 557/345 Lovprisning af Pilati hustru.
563/345 Jesabel.
- IV.1*
- 638-46/385 Simon af Kyrene: billede for kirken (den kristne), som altid må være beredt at bære korset.
- 683-719/÷
720ff/388 Ns digression om Jerusalems undergang ej i A.
Jødernes undergang en påmindelse for de kristne. (Rom. 11^{17&c}).
- 726/389 Ex Sodoma.
- 736-44/415 Bøn for kongen (kongehuset). I A knyttet til at kongen er kirkens fostermand, se nedenfor til N 877.
- 749/390 Golgata = Hoved-pande-bjerg.
- 753/390 Afvisning af gammel idé om at Adams kranium lå under Jesu kors.
- 760/392 Adam (Eva).
- 763/391 Den skik at skænke stærke drikke til dødsdømte før eksekutionen.
- 766ff/392 Forskellig behandling af samme emne. N: Kristus sukker den beske drik, som Verden giver, – men jo mere du vil Himlen nær, des mere galde får du! – A: Kristus sukker den beske drik, som Verden giver; de ugudelige får bærmen – i Helvede!
- 772/395 De *fire* blodstrømme.
- 800/395 Om Jesu ord: Forlad dem, thi de vide ikke, hvad de gøre.
N: Dette skal lære os at bede for vore fjender. A: De ubodfærdige har ingen gavn af denne Jesu forbøn.
- 840/400 Kristi nøgenhed påmindelse os at vi ikke vigtig os af klæder.
- 843/403 Ran fra de fattige.
- 844/401 Kirkeplyndring, -udbytning. (N tillige: simoni).
- 851/401 Kristi klæder fire-deles: Guds ord til alle fire verdensdele.
- IV.2*
- 869/412 Maria billede for kirken.
- 877/415 Kongen og kirken.
- 886l/417 N: »Tvi dig (...) / Du Konstig Bygge-Mand«; A: »Tvi dig! Du dend konstige Byggemester«.
- 924/423 Af den bodfærdige røvers frelse må man ikke forledes til at *udsætte* sin omvendelse.
- 928/422 N: Adams takkebøn. A: Jesus har istandsat, hvad Adam sønderbrød. (Se også nedenfor til Epgr. V).
- 942/424 Solens medynk.
- 955/426 »Min Gud, min Gud, hvorfor har du forladt mig?« er ikke fortvivlelsens ord.
- 971/428 »Paranomasie« om Eli/Elias.
- 972/428 Om når andre udlægger ens ord i den værste (forkerte) mening.

IV.3

- 1025/437 Jesu tørster: efter vor salighed.
 1038-56/435-37 Jesu tørst: betaling for menneskers drukkenskab.
 1058/437 »Det er fuldbragt« er et glædens ord.
 1094/443 Jesu brug af ordet »Fader« viser at nu er Guds vrede dæmpet.
 1097-1125/443-45 Jesu død skal lære os den ædle kunst at dø kristent og saligt.
 1201f/455 Vandet og blodet af Jesu side er dåbens og alterets sakramenter.

V.

- 1267/464 Salvens pris, 2200 daler (efter Bohemus). Lærer os (N:) at give til de fattige, specielt begravelseshjælp; (A:) at det er gudvelbehageligt og de efterladte til trøst at give kristne en hæderlig begravelse.
 1304/471 Jesu begravelse har rensset den kristnes grav for skræmmende uhumskhed og gjort den til et sovekammer.
 1328f/472 Om præsterne, der beder Pilatus sætte vagt ved graven. N: »Jeg læser HErrens Ord paa Eders Klæders Søm (...) Af idel Nidkierhed I puster, stønner, sveder!«. A: »nu kommer de saa hellig frem udi deris Klæder som vare bremmed med Guds Low, saa gandske hellige at de svete idel Hellighed, strøge Toppen for Pilato (...) viskede hannem subtiligen om Munden med Fuxsvantzen og sagde«.
 1342/472f Argumentationsanalyse af præsternes begrundelse for vagt-anmodningen sammenholdt med deres anklager mod Jesus.
 1396*/475 N: »Jo fastere de da hans Grave-steen forseglar, / Jo større Ære er det denne sandle Megler; / At hand aff saadan Grav dog kunde slippe løs. A: »Gud magede det saa at Christi Ære bleff diß større«.
 Epgr.V/422 N: »Dend Stie [sic!], Adam for os alle sønder-brød, / Til Himlen staar opreyst, i Jesu Grav og Død.« A: »Scala fracta in Adamo reparata est per Christum«.

*) udgavens strofenummer (1358-1408 er trykfejl for 1357-1407).

Om sproglig »anderledeshed« som kendetegn på minoritetslitteratur

I tre tidligere afhandlinger har jeg beskæftiget mig med begrebet sydslesvig-dansk skønlitteratur.

I Søndergaard 1989 har jeg taget stilling til spørgsmålet om, hvorvidt der eksisterer en speciel sydslesvigdansk litteratur, et spørgsmål, som jeg, både ud fra indholdsmæssige og formelle kriterier, besvarer bekræftende. I Søndergaard 1990 har jeg påvist, at det er muligt at inddеле denne litteratur i perioder, ganske som det er tilfældet med en nationallitteratur.

Endelig har jeg i Søndergaard 1991a tegnet et portræt af én af de nulevende mindretalsdanske forfattere.

Under arbejdet med dette emne har der for mig udkrystalliseret sig følgende definition på sydslesvigdansk skønlitteratur:

- 1: Den skal være skrevet på dansk (rigsdansk, evt. dialekt), men være præget af en sproglig »anderledeshed« i forhold til samtidige rigsdanske litterære koder.
- 2: Den skal være skrevet af forfattere med en dyberegående tilknytning til Sydslesvig.
- 3: Den skal, i vid forstand, have en sydslesvigsk tematik.

Hovedparten af den omhandlede litteratur opfylder usøgt disse krav.

I det følgende skal jeg gå et skridt videre i et forsøg på nærmere at karakterisere, hvori denne sproglige »anderledeshed« består. Men lad mig først præcisere, at der ikke fra min side ligger nogen værdidom i dette udtryk, ligesom det heller ikke influerer på bedømmelsen, om denne stilistiske »couleur locale« er bevidst fra forfatterens side eller skyldes ubevidst indflydelse fra andre sproglige registre.

Som demonstrationseksempel har jeg valgt to tidlige romaner af den kendteste sydslesvigdanske forfatter, Willy-August Linnemann (1914-1985), nemlig: *Sangen om de lyse nætter*, fra 1939, [forkortet: *Sang*], og: *Mit land lå i mørke*, fra 1949, [forkortet: *Land*]. I analysen har jeg valgt at koncentrere mig om nogle få af de mest markante træk inden for syntaks og ordforråd. (Dr. Antje Wischmann har ydet mig hjælp ved den stilistiske bedømmelse af de tyske sætninger. Fra hende stammer de anførte citater).

Syntaks I

Som bekendt, er syntaksen i dansk meget bundet. De få variationsmuligheder er først og fremmest knyttet til forfeltet, og selv her er mulighederne begrænset, med mindre der tilsigtes en emfatisk virkning. Lige så velkendt er det, at syntaksen i tysk er væsentligt friere m.h.t. udfyldningen af forfeltet, uden at stilvirkningen bliver tilsvarende emfatisk. Denne frihed præger i høj grad Linnemanns sætningsopbygning, hvorfor det er et markant træk i hans sprog. Det

er et uafklaret spørgsmål, om han selv er opmærksom på den forskydning i retning af det emfatiske, som derved opstår. Det giver imidlertid hans sprog et gammeldags retorisk præg i forhold til det sprog, som jævnaldrende rigsdanske forfattere skriver.

Eksempelmateriale. [Fremhævningerne er mine]:

- 1: Et møde havde det været, og ikke et elskovsmøde! Men da skete det: i stedet for at borttage min kval og bringe mig lise, bortjog denne oplysning hele resten af min sjælelige sundhed, Land: 72.

Den tilsvarende tyske sætning: *Ein Treffen war es gewesen ...*, bedømmes ikke som emfatisk. (Mærk det arkaiserende ordvalg i den danske sætning: kval, lise, borttage, bortjage).

- 2: men jeg havde nu set ham fra vinduet gå flere gange vægelsindet min dør forbi, Land: 155.

Sætningsopbygningen, der næppe har rod i tysk, forekommer at være rodet i forhold til f.eks. følgende konstruktion: *Men fra vinduet havde jeg nu flere gange set ham gå vægelsindet forbi min dør* (d.v.s. med objekt med infinitiv umiddelbart efter verballedets infinitte form og med det adverbialt placerede adjektiv direkte efter den verbalform, det hører til, samt ændring af den retoriske postposition til præposition).

- 3: men hverken på det [brevet] eller på børnene og konerne her paa [sic] Hareslevmark fik hun tænkt ret meget, Sang: 66.

Den tilsvarende tyske sætning: *Aber weder daran noch an die Kinder und die Frauen ...*, bedømmes ikke som emfatisk.

- 4: Noget rigtig godt vilde han sige til sin mor, Sang: 82.

Den tilsvarende tyske sætning: *Etwas richtig Nettets wollte er seiner Mutter sagen*, bedømmes ikke som emfatisk.

- 5: Dog ikke ydmygere og taknemligere; bitrere og mere stram end før blev hun, Sang: 92.

Den tilsvarende tyske sætning: *Doch nicht demütiger und dankbarer, sondern bitterer und steifer ...*, opfattes som emfatisk.

- 6: Noget behageligt, men tillige naturligt havde han på vejen herop regnet ud, han vilde sige, Sang: 96.

Den tilsvarende tyske sætning: *Etwas Nettets, aber zugleich Schlichtes, hatte er sich auf dem Weg hierher zurechtgelegt, würde er sagen*, bedømmes ikke som emfatisk, men sætningsopbygningen får prædikatet: unübersichtlich.

- 7: De blev ved med at synge udelukkende det, de syntes om, Sang: 118.

Adverbiet er anbragt foran pronomenet som på tysk, hvorimod det på dansk normalt placeres foran infinitiven. Om den usikre placering af adverbialerne på dansk hos tysktalende, se Søndergaard 1985b.

Vurdering: Som det ses, kan en række markante syntaktiske konstruktioner hos Linnemann føres tilbage til beslægtede konstruktioner i tysk. Dette gælder ikke mindst udfyldninger af forfæltet, som på tysk er langt mindre emfatiske end på dansk. Også hos andre sydslesvigdanske forfattere forekommer syntaktisk interferens fra tysk, jf. Søndergaard 1990: 128.

II

Den mest frekvente afvigelse i Linnemanns syntaks i forhold til en samtidig rigsdansk litterær »normalkode« er en påfaldende anvendelse af præsens participium i positioner, hvor moderne rigsdansk normalt kræver omformning til ledsætninger. Af det righoldige eksempelmateriale anføres følgende:

1: *Hvor Inger-Margrethe dog forlokkede mig, da hun seende efter toget lagde armene bag om nakken. Hendes myge skikkelse tør jeg stadig ikke tænke på,* Land: 21f.

På tysk er den tilsvarende konstruktion mulig: *Wie mich I.-M. doch verlockte, wie sie – dem Zug nachschauend – die Arme hinter dem Nacken verstränkte.*

Inden for ordforrådet må *forlokkede* for: *fristede* betragtes som interferens fra tysk. Mærk tillige brugen af det arkaiserende adjektiv *myg*.

2: *Ihukommende den gamle regel, at et menneske, der indlader sig på en diskussion, hindres i at handle, sad jeg på min træstub ...*, Land: 25.

Den tilsvarende konstruktion findes på tysk: *Sich an die alte Regel erinnern*, ... Mærk tillige det lange forfelt.

3: *Og syngende, frydende sig over, at de var ovenpå, så de solen stige bag byen, varmende og forgyldende dem,* Sang: 65.

Sætningskonstruktionen er mulig på tysk, omend den får prædiketet: *umständliche Syntax, ungewöhnliche Häufung von Partizipien: Und singend, sich darüber freuend, dass sie oben waren, sahen sie hinter der Stadt die Sonne aufsteigen, sie wärmend und vergoldend.*

4: *Helst forestillede hun sig sin lille pige puttende sig bag et blomstrende hylde-træ og skrigende af glæde fare mod hende ...*, Sang: 90.

På tysk får den tilsvarende konstruktion betegnelsen: *unmöglich*.

5: *... svarede han, øjeblikkelig mærkende hende isolere sig,* Sang: 99.

Den tilsvarende sætningsopbygning er mulig på tysk: *sofort bemerkend ...* Mærk tillige den stive objekt med infinitiv konstruktion.

6: *Han blev endnu længe hængende ved lågen, følgende alt, hvad der bevægede sig ...*, Sang: 137.

Af de to participiumsformer forekommer kun den første i moderne rigsdansk, den anden derimod tillige i tysk: *allem folgend, das sich bewegte*.

Vurdering: Det førstnævnte stiltræk, den meget varierede udfyldning af forfeltet, findes hos andre sydslesvigdanske forfattere. Dette stiltræk, den udbredte brug af præsens participium, i langt de fleste tilfælde i positioner, hvor konstruktionen ikke forekommer i tilsvarende rigsdansk, herunder tendensen til ophobning af formen, er imidlertid særegen for denne forfatter. Den stilistiske virkning heraf er retorisk og arkaiserende, og det i en sådan grad, at det virker fremmedartet, hvilket bliver tydeligt ved en sammenligning med det store eksempelmateriale, der illustrerer de forskellige typer af præsens participium i moderne dansk, gengivet i Hansen 1967 III: 97ff.

III

Der er, som bekendt, intet mærkeligt i, at man i dansk kan have konditionale ledsætninger uden konjunktion ved siden af konstruktionen med konjunktion. Eksempler: *Fik hun det at vide, blev hun ulykkelig* : *Hvis hun fik det at vide, blev hun ulykkelig*. Men den første konstruktion forudsætter normalt, at ledsætningen kommer før hovedsætningen, hvorimod dette ikke er tilfældet i den anden konstruktion: *Hun blev ulykkelig, hvis hun fik det at vide*. Derfor tilhører følgende sætning ikke normalsproget: **Hun blev ulykkelig, fik hun det at vide*.

Om konditionale ledsætninger, se supplerende eksemplerne i Mikkelsen 1911:585 og i Diderichsen 1946:203f. (Jf. den sidst anførte sætning med følgende eksempel (i præsens), anført af Diderichsen: *Et godt Glas Punch holder Hr. Baron af, ligner De Deres salig Far*, H. C. Andersen).

Det ejendommelige hos Linnemann er, at han undertiden anvender den sidstnævnte konstruktion, hvilket eksemplificeres med følgende sætninger:

- 1: *Jeg vilde tro, Hans vilde blive godt gnaven, fik han at vide, vi bare et øjeblik gav fortabt*, Sang: 81f.
- 2: *Sky trak hun sig tilbage, kom de i nærheden*, Sang: 94.
- 3: *Meier var søvnig; det blev han gerne, havde han været vågen et par timer*, Sang: 163.

Spørgsmålet er, hvorledes Linnemanns forkærlighed for denne konstruktion skal forklares. Undertiden kan man få direkte parallelkonstruktioner på tysk, f.eks. i den første sætning: *Ich könnte mir vorstellen, dass Hans ganz schön sauer (werden) würde, erführe er* [eller: *wenn er erführe*], *dass wir nur einen Moment lang aufgaben*, omend sådanne konstruktioner betegnes som: klobige, ungebräuchliche Satzkonstruktionen, og i moderne tysk vil der, som i den alternative konstruktion ovenfor, være en udtalt tilbøjelighed til at anvende konjunktion, hvorved den tyske og den normale danske konstruktion bliver ganske ensartede.

Vurdering: I min udstrakte læsning af sydslesvigdansk litteratur har jeg ikke registreret denne konstruktion hos andre forfattere, hvorfor den må opfattes som et idiolektisk fænomen.

Ordforråd

Først nogle eksempler:

- 1: *Det kunde aldrig fragås, at hun havde sit hjem deroppe*, Sang: 94. For: *benægte, bestride*.
 - 2: *Det misbruger de, og det båder ikke os, nu vi kan komme af med vort åg!* Sang: 109.
For: *hjelpe, gavne, nytte*.
- Ifølge ODS bruges ordet kun i højere litterært sprog. Det forekommer ikke i sønderjysk ifølge Feilberg og Hostrup-dansk.

3: *Helst gad han gå over til det andet fortov ... Han gad have, at fru Madsen svulmede og svulmede og sprang ligesom en anden ballon*, Sang: 172.

For: *ville ønske, ville gerne, have lyst til*. Fra tysk: *mögen*. Almindeligt forekommende.

4: *Mens vi sad i en klitgryde og biede og lod, som om vi talte sandkorn ...*, Land: 13.

For: *vente*. ODS: almindeligt i dialekterne, i rigssproget kun i enkelte faste udtryk. Ordet forekommer i sønderjysk (Hostrup-dansk).

5: *»Ja, I kan jo komme med ind,« svarede Claus Brodersen gæstevenligt*, Land: 75.

For: *gæstfri*. Fra tysk: *gastfreundlich*. Ordet *gæstevenlig* er registreret med et par belæg i ODS, men får prædiketet: lidet brugt.

6: *Aldrig havde han hørt om engle i det landrådelige hus. ... Nej pigeengle de fandtes ikke, bekræftede også den landrådelige kusk og havemand*, Land: 95.

Fra tysk: *landrätlich*.

Vurdering: I hovedparten af de registrerede eksempler kan der eksistere interferenser fra tysk. Interferenser inden for ordforrådet er et af de lettest iagttagelige træk i både talt og skrevet sydslesvigdansk, jf. Søndergaard 1984: 225f., 1985a: 20, 1991b: 15f.

Sammenfattende vurdering: Næppe tilfældigt giver denne undersøgelse af sydslesvig-dansk fiktionslitteratur samme hovedresultat som min analyse af avis-sproget fra samme landsdel: Interferenser har et betydeligt omfang, primært inden for ordforråd, sekundært inden for syntaks, se Søndergaard: 1991b: 16, men de syntaktiske afvigelser er mere fremtrædende i skønlitteraturen end i sagprosaen. De her nævnte sproglige træk er, sammen med andre, medvirkende til at give sydslesvigdansk et umiskendeligt stilpræg.

Anført litteratur:

Diderichsen, Paul (1946): *Elementær dansk grammatik*. København. (2. udg. 1957 anvendt her).

Feilberg, H. F.: *Ordbog over jyske almuesmål*. Bd. 1-4. København 1886-1914.

Hansen, Aage (1967). *Moderne dansk*. Bd. 1-3. København.

Hostrup-dansk. Ved M. B. Ottsen. Bd. 1-5. København 1963-69.

Linnemann, Willy-August (1939): *Sangen om de lyse nætter*. København. (4. opl. 1964 anvendt her).

Samme (1949): *Mit land lå i mørke*. København (3. udg. 1966 anvendt her).

Mikkelsen, Kr. (1911): *Dansk ordføjningslære*. København.

ODS: *Ordbog over det danske Sprog*. Bd. 1-28. København 1919-56.

Søndergaard, Bent (1984): *Language Contact in the German-Danish Border Region: the Problems of Interference*. I: P. S. Ureland and I. Clarkson (eds.): *Scandinavian Language Contacts*. Cambridge.

Samme (1985a): *Bidrag til en karakteristik af sydslesvigdansk*. I: *Danske Folkekemål*: 27.

- Samme (1985b): Interferenz und Kontrastierung im Spracherwerb. I: H. Beck (ed.): *Arbeiten zur Skandinavistik*. Frankfurt a.M.
- Samme (1989): Findes der en speciel sydslesvig-dansk litteratur? I: *Dansk Udsyn*: 4-5.
- Samme (1990): Kampen for en egen identitet – en linie gennem sydslesvig-dansk litteratur. I: *Nordica*.
- Samme (1991a): Om minoritetslitteratur. En samtale med en sydslevig-dansk forfatter. I: *Horisont*: 2.
- Samme (1991b): Om sproglig »urenhed« i en dansksproget avis – set i et finlandssvensk perspektiv. I: *Språkbruk*: 4.

Bent Søndergaard

Anmeldelser

Aage Hansen: Om Peder Laales danske ordsprog. Udgivet af Merete K. Jørgensen og Iver Kjær. (Det kongelige danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Meddelelser 62). København 1991. 201 s.

Aage Hansen var en af århundredets flittigste og mest alsidige danske filologer. Ordbogsforfatter frem for nogen, lyd- og syntakshistoriker, glimrende iagttagere og beskriver af moderne dansk, mangeårig redaktør af Danske Studier.

Endnu en disciplin har Aage Hansen sat sit mærke på, den danske parømiologi. Hans hovedindsats blev udgaven fra 1944 af Peder Syvs ordsprog med indledning og værdifuld punktcommentar, der dog ikke blev så fyldig, som han kunne have ønsket det, fordi biblioteksfaciliteterne i krigens sidste år var forringede. Men også Peder Låle-samlingen fra middelalderen har tidligt fanget ham. Han udgav allerede 1929 og igen 1966 de danske ordsprog med oversættelser til moderne dansk. Hertil slutter sig nogle få afhandlinger med analyser af enkeltordsprog.

Bortset fra disse sidste småbidrag har man hidtil indirekte måttet slutte sig til AHs opfattelse af indholdet i de ofte problemfyldte og dunkle ordsprog hos Peder Låle gennem hans oversættelser, og et helhedssynspunkt på samlingen fik han ikke offentliggjort.

Dette savn er nu delvis afhjulpet. De sidste seks år af sit lange liv skrev han på en bog om Peder Låles danske ordsprog, i kamp med alderdommens svigtende syn og hukommelse. Om han har opfattet sit arbejde som »færdigt«, er uklart, hans egne ord er ikke entydige. Under alle omstændigheder har han måttet begrænse sig i forhold til sine oprindelige planer, og nogle af kapitlerne kan synes at have en ufærdig karakter. Her støder vi på et af problemerne med udgivelsen af efterladte arbejder – og vurderingen af dem. Hvor meget kan betragtes som »endeligt«, og hvad ville forfatteren have ønsket at bearbejde endnu engang?

Det vanskelige manuskript – AHs fluebensskrift er berygtet – er perfekt udgivet af Merete K. Jørgensen og Iver Kjær med rettelser af faktiske fejl (ukorrekte citater, skrivefejl m.m.) ud fra det fornuftige princip, at der gribes ind, når AH må formodes selv at have villet rette, hvis han havde fået lejlighed til det.

AH angiver selv formålet med arbejdet som at give en filologisk og stilistisk beskrivelse af en særpræget middelaldertekst, særpræget på grund af sin genre, men også på grund af de forskellige sprogstadier, den repræsenterer. Men bogen giver i virkeligheden mere. Foruden et stort leksikografisk afsnit med tolkninger af vanskelige ord – Låle er en »herlig tumleplads for sproglige nødde-

knækkere« skriver AH – er der et afsnit om ordsprogenes spejling af liv og mennesker (ordsprogenes verden) og en redegørelse for samlingens kilder.

Af de egentlig filologiske afsnit forekommer kapitlet om syntaksen mig mere interessant end den ganske indgående redegørelse for det ortografiske, lydige og morfologiske særpræg. Det peger på en sjællandsk farvet tekst (med stænk (!) af skånsk) fra slutningen af 1400tallet med en broget blanding af ældre og nyere sprogformer. De første kan if. AH være bestemt af, at genren ynder at bevare ældre former, tilbagedaterer altså ikke nødvendigvis teksten. Vigtigere i sammenhængen er, at denne omhyggelige sprogbeskrivelse skaber et sikrere grundlag for bedømmelsen af dunkle ord og forbindelser.

I afsnittene om syntaks og stil er kortfattet og nøgleord. Dens forskellige former, f.eks. udeladelser og underforståelser af forskellig art anses for et talesprogsfænomen. Da det også opfattes som et genuint dansk træk, kunne man have ønsket en sammenstilling med de latinske ækvivalenter, som de danske i så fald ikke bør kunne være oversat fra. Syntaksen er vel, som også fremhævet, i vid udstrækning (ligesom i poesi) bestemt af rytmiske og metriske hensyn, hvilket kan kollidere med talesprogspræget.

Iøvrigt dækker ordet kortfattet hos AH flere væsensforskellige fænomener. Den menes generelt at kunne besværliggøre forståelsen. Men det er ikke den syntaktiske kortfattet, som hæmmer forståelsen, da de udeladte sætningssled næsten altid lader sig interpolere med sikkerhed (Brændt barn skyer ilden og bidt [barn skyer] hunden). Det er den kortfattet, der består i, at de egentlige (metaforiske) ordsprog, når de optræder i ordsprogssamlinger, ikke oplyser om, hvordan de anvendes i en større sproglig sammenhæng, i en aktuel tale- eller skriftsituation. Det har AH iøvrigt mange gode bemærkninger om, mange afskrivere har i tidens løb ladet sig friste til at »forbedre« på ordsprog, fordi de ikke forstod dem og vidste, hvad den dybere mening var. Men at kortfattet i syntaks og stil skulle være et træk, der adskiller hjemlige ordsprog fra »dem der er indkommet ad lærd vej ved oversættelse fra det fremmede« (s. 93), tvivler jeg på og ville gerne se dokumenteret.

Ordforrådet er emne for endnu et filologisk kapitel. Det omfatter i hovedsagen en liste over sjældne og vanskelige ord med ofte skarpsindige supplementter til Axel Kocks kommentar i den gamle Låle-udgave. Dertil værdifulde ordbogsartikler om velkendte ord (god/ond, modalverber, præpositioner m.m.). Generelle bemærkninger om ordforrådets betydning for dateringen af samlingen og de enkelte ordsprog (hapax legomena, låneord, udskiftning af ord i de forskellige redaktioner, forholdet til den gammelsvenske oversættelse) er kortfattede. Men der er i kapitlet oplæg til videre undersøgelser, som måske kan føre til en sikrere bedømmelse end den (på det punkt) pessimistiske AH tror, ikke mindst nu hvor hele middelalderens ordforråd er samlet sammen til den kommende gammeldanske ordbog.

Hermed mener jeg at have nævnt de vigtigste kvaliteter jeg ser i AHs bog. Et afsnit om ordsprogstypologi er – med AHs egne ord – »uden krav på fuldkomnethed, endsiges originalitet« (s. 105). Det kan i den forbindelse undre, at AH er upåvirket af, ja end ikke nævner, de ideer, som ordsprogforskningens førende teoretiker i 1950'erne og 1960'erne, finnen Matti Kuusi, har gjort sig om

klassifikationsaspekter (ide, struktur, motiv). – Et afsnit om ordsprogenes verden, de ydre forhold, miljøet, menneskene, som beskrives, forekommer mig at være usystematisk og derfor ligesom det foregående ufuldkomment, men igen rigt på gode detail-iagttagelser. Men Låle-teksten er måske mindre egnet til en sådan beskrivelse, fordi dens indhold er så diffust, en broget blanding af hjemligt og fremmed, af gammelt og nyt.

Overskriften til sidste kapitel: Lidt om ordsprogenes proveniens, antyder, at det nok ikke har været betragtet som færdigt af AH, og udgiverne har da også overvejet at lade det udgå. Jeg mener, at de har gjort ret i at offentliggøre det. For trods dets foreløbige karakter er der fremlagt mange værdifulde synspunkter på de vanskelige kildeproblemer. Proveniens, altså spørgsmålet om stoffets oprindelse, herkomst, er egentlig ikke en præcis glose for det forhold, som i AHs redegørelse afspejler sig mellem ordsprogene i Peder Låle og i en række senmiddelalderlige tekster som Rimkrøniken, Dyrerimene og folkeviserne. For i forhold til dem kan Låle være primær, som også antydet af AH. Dens karakter af skolebog kan netop havde sikret dens kendthed i 1300- og 1400tallet af forfatterne til de nævnte tekster. AHs små undersøgelser af overensstemmelser og forskelle mellem Låle og en række udenlandske samlinger indeholder mange fine iagttagelser, der befæster troen på Peder Låle som led i en meget international genre. Men her mangler, også i AHs bog, yderligere undersøgelser ikke mindst af Låles latinske ordsprog.

Når jeg ovf. bemærkede, at savnet af AHs mere almindelige synspunkter på samlingen med denne bog kun delvis er afhjulpet, skyldes det, at der er en del problemer i Peder Låle-forskningen, som ikke berøres eller kun strejfs: samlingens tilblivelsesform og ophavsmand (Iver Kjærs hypotese om subdiakonen Peder Låle, som var i Avignon i 1330'erne, nævnes s. 6, men uden varme), dens alder og dens kronologiske lag, dens redaktionelle skæbne med ændringer i ordsprogsrækkefølgen, måske bestemt af metriske hensyn. Ikke mindst savner man som nævnt en grundigere undersøgelse af det latinske indslag, som åbenbart i middelalderen har været anset for samlingens vigtigste indhold.

Men det skal AH ikke klandres for. For det der er forelagt her, kan rigeligt bære en bog, selv om den ikke har en afrundet karakter i form af en mere systematisk redegørelse for centrale Låle-problemer. Det skal ikke skjule, at den i sin sprogbeskrivelse skaber sikrere grundlag for at bedømme dunkelheder, og at den er rig på sproglige detail-iagttagelser og ideer til yderligere forskning. I den forstand inspirerer den. Den er også en velkommen genopfrisker af mindet om en meget kyndig filolog af den upedantiske race, som satte iagttagelser højere end systematik, og som udtrykte sig med en egen tør lune, der undertiden kunne få anstrøg af sarkastisk kulturpessimisme, ligefra det oehlenschlägerske anslag i prologen: En gammel mand træder frem og siger: ..., til bemærkningen om, at en af ordsprogets opgaver er at sige banaliteter på en måde, der ikke virker banalt (s. 111) eller den om ordsprogssamlere, der altid har haft svært ved at holde sig til sagen (s. 113).

John Kousgård Sørensen

Den Store Danske Udtaleordbog. Af Lars Brink, Jørn Lund, Steffen He-ger, J. Normann Jørgensen under medvirken af Harry Andersen, Ebbe Nielsen og Suzanne Strange. Munksgaard, 1991 [læs: 1990]. 1659 s., indb. 875 kr. indtil 31/1 1991, derefter 1.150 kr.

Stor er den – og tung, den vejer 2 kg; men heldigvis er Den Store Danske Udtaleordbog (herefter: SDU) også i mere end fysisk forstand ud over de almindelige mål.

Dens historie er forholdsvis lang, set med en udenforståendes øjne også længere, end den burde have været. Initiativet til dens udarbejdelse blev, først og fremmest takket være Eli Fischer-Jørgensen, taget af Statens humanistiske Forskningsråd i 1972, og manuskriptet til den opgives at være afsluttet med udgangen af 1982. Ti år fra ideens undfangelse til manuskriptets afslutning forekommer at være et helt igennem rimeligt tidsrum, men at der derefter skulle gå yderligere næsten ti år, før værket kunne udkomme, synes ærlig talt ikke rimeligt; man aner, at redaktionen har gennemlevet trængselstider, og forstår den pessimisme, der i kolofonen er kommet til udtryk i anførelsen af udgivelsesåret som 1991. På falderebet gik det hurtigere end ventet: SDU udkom 4/12 1990. Imidlertid nåede den ikke så hurtigt i mål, at dens indledende påstand om at være den første danske ordbog, der har som opgave på videnskabeligt grundlag at give oplysninger om dansk udtale, kan tages for gode varer: vel opererer Peter Molbæk Hansens Udtaleordbog på lavere ambitionsniveau, men dog uimodsigeligt på videnskabeligt grundlag; og den udkom 30/5 1990, ret skal være ret (se i øvrigt Danske Studier 1991, s. 202-11).

Om SDU's tilblivelseshistorie skal det endnu oplyses, at Jørn Lund var ledende redaktør indtil 1980, hvorefter han blev afløst af Lars Brink.

SDU's genstand er rigsmålet, hvorved her forstås det dansk, der tales af mange i Københavnsområdet og i de større sjællandske provinsbyer, samt det lokalt farvede sprog, der ikke er egentlig dialekt.

Sammenfattende betegnes denne vifte som dansk standardsprog. Opgaven for SDU har været at beskrive og klassificere standardsprogets udtaletraditioner under hensyntagen til den variation, der er betinget af alder, sted, social placering, distinkthed, kontekst og stil. Dens sigte er deskriptivt, ikke normativt. Dens adressat er ikke tilsvarende let at bestemme. Redaktionen fremhæver med rette, at SDU, skønt principielt deskriptiv, kan bruges som vejledning for dem, der søger en standardudtale; dermed henvender den sig utvivlsomt til ganske mange mennesker. Dens øvrige oplysninger, bogføringen af også alle andre udtaletraditioner, der overhovedet findes i dansk uden for de egentlige dialekter, vil formentlig interessere en langt mindre kreds, hovedsagelig fagfolk. Af forordet fremgår det, at redaktionen har følt det som en særlig udfordring, at ordbogen ikke er normativ, men deskriptiv; det siges ikke direkte, men skal måske underforstås, at de fremhævede forhold også indebærer det problem, at der skal redigeres med henblik på to ulige store brugergrupper med meget forskellige interesser og meget forskellige forudsætninger.

Værkets ordbogsdel udgør bogens s. 111-1569. Før denne del findes et forord, en kort brugervejledning (s. 8-9), fyldige redegørelser for ordbogens prin-

cipper (s. 11-31) og for dens terminologi og forkortelser (s. 32-42), der også optræder i engelsk klædebon som Introduction to the Dictionary (s. 43-66) og Terminology & Abbreviations (s. 67-79), og endelig afsnit om lydskrifttegnes definition (s. 80-89) og om det danske lydssystem (s. 90-109). Efter ordbogsdelen findes et afsnit (s. 1573-88) med redegørelser for almindelige, regelmæssige udtalevariationer (benævnt Nummerhenvisninger, fordi der fra ordbogsartiklerne direkte henvises hertil ved hjælp af numre i form af eksponenttal), et afsnit om generelle lydligt vekselforhold (s. 1589-1631) og til sidst en samling bøjningsregler (s. 1632-59). Det skal tilføjes, at permernes indersider også tages i anvendelse, den forreste til en kortfattet nøgle til ordbogens brug, den bageste til en oversigt over lydinventaret.

Set i forhold til bogens tykkelse tager de opregnede udenværker sig måske ikke særlig omfangsrige ud, men de udgør dog tilsammen en bog af ganske anseelig størrelse, fraregnet de engelske afsnit ca. 150 s. Man kunne tænke sig, at en anmeldelse tog sit udgangspunkt i disse udenværker. Imidlertid viser det sig hurtigt, at de ikke alle står i noget meget intimt forhold til den egentlige ordbog; om flere af dem gælder, at de i større eller mindre udstrækning har karakter af selvstændige faglige afhandlinger, der vel er affødt af arbejdet med ordbogen, men ikke direkte tjener til at vejlede dens bruger. Hvis man nærmer sig SDU med henblik på at afprøve, hvordan en bruger bliver hjulpet til rette, og hvad han kan regne med at få at vide, er det da nok bedre at følge opbygningen af en ordbogsartikel led for led og ved behov inddrage oplysninger fra udenværkerne. Det vil ske her.

Den fornuftige bruger, der første gang skal prøve kræfter med SDU, vil naturligvis begynde med at orientere sig i den kortfattede nøgle på forpermens inderside. Her finder han en instruktiv, klart kommenteret oversigt over en ordbogsartikels opbygning, en opregning af lydskrifttegn (meget overkommelig, i alt 29 bogstaver + 6 tegn for stød, tryk m.m.) og en udlægning af tre centrale forkortelser, *D* = særlig distinkt form, *H* = højsprog og *L* = lavsprog, samt et vink om, at sammensætninger o.l. også skal søges under de enkelte led. Det ser omgængeligt ud. En grundig læser vil dog nok få en anelse om, at sagen ikke er så enkel endda. Hvis han ikke er fonetisk skolet, vil han sandsynligvis blive noget mystificeret af, at *ager* og *rager* bruges til at eksemplificere udtaler med [q], hvorefter de genbruges, *ager* til at illustrere udtale med [j] og *rager* til at vise udtale med [w]; og skulle hans blik falde på bagpermens inderside, vil han der finde et væsentligt større og delvis afvigende lydskriftinventar. De nævnte forhold vil ikke forvirre den fonetisk trænede, men skulle han tilhøre en ældre trosretning, vil han nok føle sig sparket over skinnebenet ved at se en *a*-stavelse udstyret med bitryk.

Hvis de to brugerkategorier ikke lader sig forknytte, men skrider videre til brugervejledningen, vil de her finde klar og kontant oplysning om SDU's genstand og sigte, om ordbogsartiklens udformning og om antallet af opslagsord. De noterer sig, at årstallet 1930 er et magisk tal: de to udtaleformer, der er fast inventar i en ordbogsartikel, den særlig distinkte form og den hovedform, der anføres som den almindelige i flydende tale, er udtalerne hos de fleste højsprogtalende københavnere, der er født i 1930. Om opslagsordene oplyses

det, at deres antal er ca. 45.000, men at de dækker udtalen af over 100.000 ord, idet man er berettiget til af artiklerne at danne sammensatte og afledte ord (herunder, fremgår det af eksemplerne, samannelser som *lyshåret*, af SDU i øvrigt benævnt flerordsafledninger, se fx s. 34). Rustede med denne viden kan brugerne nu give sig i lag med ordbogsartiklerne. De kan ganske vist forberede sig yderligere ved at gennemarbejde de udenværker, der står før ordbogsdelen, men de er – som det så sandt siges (s. 11) om afsnittet Ordbogens principper – ikke nødvendige for forståelsen, ja, det kan ligefrem befrygtes, at ubefæstede sjæle, der hengiver sig til dem, aldrig kommer længere.

ORDSTOF. Brugervejledningen siger ikke noget nærmere om udvælgelsen af ordstoffet, men brugeren vil hurtigt bemærke, at SDU medtager et stort antal navne: personnavne, stednavne, varenavne, også navne på fiktive personer fra skønlitteratur o.l. Principperne for ordudvælgelsen fremgår af s. 20ff: SDU medtager alle ord fra Retskrivningsordbog 1955 (RO 55) og 1979-udgaven af Nudansk Ordbog (NDO) og supplerer med Gyldendals Fremmedordbog 1971 samt en række andre værker; inden for navnestoffet medtages bl.a. de 750 almindeligste efternavne i Danmark, de 1500 fornavne i »Hvad skal barnet hedde?« og ca. 2000 danske sognnavne, af udenlandske stednavne sådanne, som en idealgymnasiast må antages at kende; osv. Alt i alt mener redaktionen, næppe med urette, at SDU dækker almenordforrådet og den højere dannelses ordforråd.

Påstanden om, at SDU har medtaget alle ord i RO 55 og NDO, må tages med det forbehold, at redaktionen har frasorteret flere tusind ord, som den anser for »ikke-eksisterende«. Dens ret til udstedelse af dødsattest for en række af de ord, der nævnes s. 22, må imidlertid afhænge af, om den her tænker på idealgymnasiastens ordforråd eller på ordforrådet i årgang 1930, der har stillet ordbogens hovedinformant til rådighed. Det tør antages, at 1930-folket vil ikke genkende til og ved behov i sit aktive ordforråd selv betjene sig af en række af de »ikke-eksisterende« ord; fx er *ypperpræstelig* (med tryk på tredjesidste stavelse) vistnok stadig fuldt gangbart hos teologer og i de af dem påvirkede kredse, og *drukkendidrik* er virkelig fortsat en meget nærliggende betegnelse for medlemmerne af et talstærkt befolkningslement. For resten er en hel del af de ord, som har fundet nåde for redaktionen's øjne, sikkert nærmere til at opnå prædikatet »ikke-eksisterende«, fx *dælling* 'bødkerens arbejdsblok', *flikker* 'person, som flikker (fx sko)' og *slideligt*.

Talrige ord har redaktørerne grebet i flugten, især talesprogsord, fx interjektioner og slang, der ikke er medtaget i ordbogens hovedkilder. De har således beredt plads for interjektionerne *bvadr*, *farvelski* og *jubi*, adj. *hovskisnovsken* (eller *-ski*) og adj. *yt*, og det er da fornøjeligt nok; men til tider er de gået længere, end deres egne principper vel egentlig tilsiger (reglerne for behandling af sammensætninger burde nok udelukke medtagelse af *centerølhenter*, der i øvrigt hverken er så almindeligt eller så vittigt som det ikke medtagne *centerbagstopper*), og til andre tider fremkalder de ved medtagelse af et ord brugerforventninger om dækning af et område, der alligevel ikke inddrages konsekvent (*krakkemut* med den ganske utilstrækkelige ordidentificerende parentes

»(fremmedarbejderbarn)« lader ane, at SDU føler sig forpligtet over for diverse meget udbredte og stærkt racediskriminerende betegnelser for fremmedarbejdere, hvilket ikke er tilfældet).

Det sker, at man savner et ord. Som regel er forklaringen den, at det pågældende ord ikke er medtaget i SDU's hovedkilder og altså heller ikke grebet i flugten, hvad man ikke kan bebrejde redaktionen; den tvivl, man jo godt kan nære m.h.t. udtalen af *chador* og *kebab*, fjernes således ikke af SDU. Og lige så lidt som nogen anden ordbogsredaktion har SDU's redaktører haft profetiske gaver; de kan hjælpe, når det gælder udtalen af *Gorbatjov* og *Thatcher*, men *Jeltsin* og *Major* har de selvfølgelig ikke kunnet forudse.

OPSLAGSORD. Om stavemåden af opslagsordene finder man på s. 26 den noget kryptiske oplysning, at den følger dansk skrifttradition. Oplysningen konkretiseres til, at ord, der findes i Retskrivningsordbogen 1986 (RO 86), staves som i denne, for så vidt RO 86's stavemåde er i overensstemmelse med traditionen. Konkretiseringen giver anledning til to betragtninger, dels den, at forsinkelsen af SDU's udgivelse om ikke andet har haft den positive virkning, at redaktionen, hvis den ønskede det, kunne nå at ajourføre ortografien, og dels den, at samme redaktion har tiltaget sig ret til en vilkårlighed, som principielt ikke er brugervenlig. Den sidste betragtning viser sig dog at have beskeden vægt: man skal åbenbart lede længe for at finde tilfælde, hvor afvigelser fra RO 86 for alvor generer brugeren. At fx (ende-, fod-)balde kun staves som her anført og ikke tillige opføres under *balle*, der tillades af RO 86, men ikke af RO 55, eller at SDU vælger at bevare den i RO 55 givne valgfrihed mellem *marchal* og *mar-skal* og bringer den egentlige artikel under den første (af RO 86 slettede) form, volder jo ikke nævneværdige problemer; og at redaktionen ikke har villet befatte sig med friske initiativer som *majonæse* og *rostbøf*, vil heller ikke forvirre ret mange. Inkonskvent er det at gøre de folkeetymologiske omtydninger *an-masende* og *nedstirre* til opslagsord, eftersom de ikke har noget som helst forhold til den påberåbte skrifttradition; men da de eneste former, der stemmer med denne tradition, *anmassende* og *nidstirre*, også findes som opslagsord, kan den bruger, som kender sagens rette sammenhæng, nok klare sig. I glimt aner man, at SDU's skrifttradition har lange rødder bagud, hinsides de autoriserede retskrivningsordbøger, fx når en stavemåde som *sergeant* lader sig til syne (ganske vist under lidt uærbødige omstændigheder, rent ud sagt under opslagsordet *skide* adj.: *en skide sergeant*); men på alfabetisk plads finder man godt nok opslagsformen *sergent*.

Rækkefølgen af homonymer ligger i dansk leksikografisk tradition nogenlunde fast; en almindelig praksis fremgår af Ordbog over det danske Sprog (ODS) I, s. xxix: substantiver, adjektiver ... verber, adverbier ... osv. Den praksis har SDU's redaktion ikke kunnet akkviescere ved. I stedet vil den lade grundord komme før afledninger og ubeslægtede homonymer anføre i skønnet frekvensrækkefølge (s. 26), og det får mildt distraherende konsekvenser for brugeren: *blære*, *klæde* og *ynde* fremlægges i rækkefølgen substantiv-verbum, *blænde*, *klø* og *slå* i rækkefølgen verbum-substantiv; ved *sand* og *ydre* kommer adjektiv før substantiv, ved *dyr* omvendt; *bane* registreres i rækkefølgen sub-

stantiv ('vej'), verbum, substantiv ('død'), *smøge* sådan cirka omvendt, nemlig verbum ('krænge'), substantiv ('gyde'), verbum ('ryge'); og *ret* flintrer rundt mellem ordklasserne: 1. substantiv ('lov'), 2. adjektiv, 3. substantiv ('side'), 4. substantiv ('mad'), 5. adverbium. Da artikler i en udtaleordbog er forholdsvis korte, betales prisen for dette fortænkte system måske ikke først og fremmest af brugeren, der trods alt vil have temmelig let ved at finde frem til, hvad han søger; men redaktionen må i bestræbelserne for at nå til et plausibelt skøn over etymologi og frekventativ vægt have nedlagt megen energi, der kunne have været brugt til noget bedre.

I kølvandet af homonymiproblemet løber redaktionen naturligvis også ind i spørgsmålet om, hvornår der skal regnes med et og hvornår med flere ord: homonymi eller polysemi? Også her kan det konstateres, at der mere er tale om et teoretisk problem for redaktionen end et praktisk problem for brugeren. Formentlig som et ekko af redaktionelle diskussioner kan man på s. 23 finde en erklæring om, at fx *forevige* må regnes for to ord, 1. 'fotograferer' og 2. 'gøre evig', men i selve ordbogen behandles ordet meget fornuftigt som ét ord, om end med problematiserende bemærkninger i artiklens slutning. En tilsvarende pragmatisk løsning er ikke fundet m.h.t. plantenavnet *mælde*, der fx i ODS, NDO, RO 55 og RO 86 regnes for ét ord (idet ODS tillige medtager den dialektale sideform *mæld*). SDU finder det fornødent at operere med dels et *mæld*, *mælde*, dels et derfra forskelligt *mælde*; begrundelsen herfor er en betydningsdistinktion, der gerne kan være rigtig (skønt den ikke finder støtte i Ordbog over Danmarks Plantenavne), men som turde være uinteressant under udtalesynsvinkel.

Til de her berørte problemer hører endnu, at det kan være nødvendigt at udstyre homonymer med (ikke udtømmende) betydningsdefinitioner, men) stikord til identifikation. Det behov imødekommer SDU uden at vise tegn på skrupler over, at de anvendte stikord er opsigtsvækkende uensbenævnte; til identifikation af de mange *så*'er bruges således bl.a. »(gradsadv.)«, »(således)«, »(i forsikringer)«, »(denne)«, »(følgekonj.)«, »(nu sker det!)«, »(slut!)« og »(græd ikke mere)«.

Identificerende parenteser kan også komme på tale, når der ikke foreligger homonymi, simpelt hen til orientering for brugeren, især ved navnestoffet. Når lejligheden en sjælden gang byder sig, kan de blive helt muntre: »*Balle-Lars* (misdæder)«, »*Bukefalos* (græsk hest)«, »*Rikki-tikki-tavi* (kiplingsk desmerdyr)«.

Et problem m.h.t. alfabetiseringen er det, at spøgende omdannelser som *rasmuspære* (i stedet for *atmosfære*), *madam Græskar* (*Madagaskar*) og *rokkefår* (*roquefort*) alene opføres under grundordet, uden henvisning fra alfabetisk plads. Af en eller anden grund har *melodunte* dog fået sin egen artikel og tillige en henvisning under *melodi* (måske fordi NDO også har ofret en selvstændig artikel på *melodunte*, hvad RO 55 og RO 86 ikke har gjort). I øvrigt går SDU temmelig langt i medtagelse af sådanne, normalt moderat festlige og ikke meget udbredte omdannelser; det ville ikke have været nogen stor undladelsesynd, hvis omdannelser som *Buksehud* og *Krudtchefen* (for *Buxtehude* og *Khrusjtjov*) ikke var blevet nævnt.

UDTALE. Den anvendte lydskrift er Danias, modificeret på samme måde som i Brink og Lund: Dansk Rigmål (1975). Som noget meget værdifuldt skal det nævnes, at der er indtalt et lydemonstrationsbånd med eksempler på de enkelte tegns lydværdi; det kan rekvireres gennem forlaget.

I afsnittet om lydskrifttegnenes definition gives en artikulatorisk beskrivelse og en oversættelse til IPA's lydskrift af hvert tegn, og det er, som det skal være; men afsnittet er så drabelig lærd, at det kun kan læses af fagfolk og måske dårlig nok af dem. Redaktionen kunne gerne have imødekommet folk, der ikke er fonetikere af faget, men som – måske endda på professionens vegne – gerne vil have oplysning om dansk udtale, ved at stille en tilgængelig lydskrifttavle til rådighed. Den kunne fx have været indarbejdet i den korte brugervejledning, og den kunne (som i tilløbet på forpermens inderside) have opereret med eksempler i stedet for artikulationsbeskrivelser og IPA-paralleller. SDU ville ikke have sat noget af sin videnskabelige værdi over styr af den grund, og det nævnte afsnit kunne naturligvis være blevet stående, bl.a. til opbyggelse for fagfolk, der kan finde glæde ved at pløje sig igennem beskrivelser af fx (ustemte) palataliserede alveolære klusiler, hvorom det sluttelig oplyses, at de »aldrig« eller »næsten aldrig« eller »normalt ikke« noteres i ordbogsartiklerne.

På trods af den bristende vejledning er der håb om, at de flittige brugere – uanset faglige forudsætninger – ret hurtigt opnår tilstrækkelig fortrolighed med den lydskrift, som anvendes i artiklerne, og evt. også lærer sig betydningen af de hyppigst genkommende af nummerhenvisningernes numre. Men selv stamkunderne vil tiere end nødvendigt løbe ind i meget sofistikerede notationer, som de ikke uden videre kan klare, og – hvad værre er – som de kan have besvær med at få ordentligt belyst i udenværkerne. Fx vil de finde udtalen af *ch* i *Aachen* og *Brecht* angivet med henholdsvis [r] og [j] med en lille ring under. Fagfolk forstår nok meningen, om end de ville have været bedre stillet, hvis SDU her havde holdt sig til de tegn, som faktisk bruges i Danias lydskrift, [x] og [χ]. Ikke-fagfolk vil undre sig højlig over, at der her skulle være tale om [r] og [j]-lyd, og det kan man ikke fortænke dem i. Hvis de i forsøget på at finde en forklaring går systematisk til værks, kan de i afsnittet om lydskrifttegnenes definition på s. 88 finde en redegørelse for betydningen af den lille cirkel, og hvis de kan skrælle diverse oplysninger af, som ikke er relevante for deres problem, kan de finde ind til kernen: ustemthed; de kan også på s. 83 under *j* og *r* finde lidt af interesse, men det står med lille skrift, og mens eksempelordet *Metternich* nok kan tyde på, at de er på sporet m.h.t. *Brecht*, er eksempelordet *kvart* ikke tilsvarende beroligende i relation til *Aachen*. En oplysende bemærkning om notationen med ustemt *j* i tyske fremmedord står at læse i § 45 (s. 1601), men den kan de ikke finde ad systematisk vej. Hvis de tilfældigt dumper ned på s. 92, kan de læse, at bl.a. det ustemte *r* behandles i numrene 15, 16, 22 og 23 og i § 52, men det passer ikke; derimod står der noget om det ustemte *r* i nr. 20 og 21, men ikke noget, der kaster lys over *Aachen*.

I en af variantudtalerne af *halvfemsindstyvendel* lydskrives den til *-sinds-*svarende sekvens med et indledende og et afsluttende [s] og derimellem et stavelsesbærende nasaleret [z], hvorom det oplyses, at det på grund af nasaliteten har »ringe eller ingen friktionsstøj«; hvad [z] betegner (vel: stemt [s]), fremgår

hverken her eller på rette sted, nemlig s. 88 (hvorimod der på s. 88 gøres rede for et par ekstrakorte *s*- og *sj*-lyd, som ikke noteres i ordbogsartiklerne). Heller ikke betydningen af et *t*, der står på hovedet, er medtaget i afsnittet om lydskrifttegnenes definition; men her gives forklaringen i den artikel, hvor det er brugt, *tsk tsk* interj., så det er til at bære.

Visse notationer vil, skønt de godt nok kan findes forklaret i udenværkerne, henvende sig til de meget indforståede. Der er ikke sket nogen større skade ved, at det gælder interj. *mm 2* »(det må du ikke)«, som transskriberes med et gentaget nasalret [ə] med hovedtryk og efterfulgt af sprængansats. Lidt mere beklageligt er det, at oversigtsartikler som *-rig* og *-ring* er meget svært tilgængelige. Mange brugere vil utvivlsomt også have vanskeligt ved at forbinde noget fornuftigt med de med stavelsesbærende kontoider tungt lastede notationer i opregningen af de mange variantudtaler; men i D-formerne er antallet af den slags ikke så stort, og så kan de jo holde sig til dem.

Efter disse betragtninger, der sikkert vil forekomme mere kværuletiske og pedantiske, end de egentlig er, er turen omsider kommet til det helt centrale, for det store flertal af brugerne det eneste, der for alvor betyder noget: oplysningerne om, hvordan ordene udtales.

Lad det være sagt straks: på dette vitale punkt honorerer SDU meget høje krav; det er næsten ikke til at forestille sig, at det skulle være muligt at præstere noget alt i alt mere pålideligt.

Det betaler sig ikke at indlade sig på at diskutere enkelte tilfælde, hvor man kan være uenig med redaktionen. Derimod kan det være på sin plads at markere et generelt forbehold, der dog kun bygger på fornemmelse, ikke på systematisk undersøgelse. Som for længst omtalt hævdes SDU's normalinformant, for så vidt angår de distinkte former og hovedformerne i flydende tale, at være en højsprogtalende københavner, der er født i 1930; man kan få det indtryk, at han må være noget yngre, snarest fra 1940-45. Men det forringer jo ikke bogens brugsværdi, tværtimod, dens udsagn om gældende rigsmål kan derved bevare sin aktualitet så meget længere.

Udtalcoplysningerne øser af mange kilder; den vigtigste er Dansk Rigsmål, men redaktionen har også gennemtrawlet en mængde ældre og nyere ordbøger o.l., den har kontrolleret proprietærene i hjemlige og udenlandske håndbøger, og – ikke mindst – den har selv gjort iagttagelser og anstillet undersøgelser (se nærmere s. 15f). Herefter tør den indestå for, at der ligger empirisk iagttagelse bag hvert eneste udsagn: samtlige udtaler i SDU er hørt, ingen udspekuleret (s. 17).

Rækkevidden af denne stolte erklæring bliver ikke mindst imponerende, når den ses i sammenhæng med den mangfoldighed af variantudtaler, som SDU påtager sig at registrere og karakterisere: foruden den distinkte form og en eller flere hovedformer (i rækkefølge efter frekvens) især sådanne former, som er betinget af alder, sted eller social placering, og vel at mærke således, at der til mange af de anførte former er knyttet en eller flere (ikke ganske sjældent hele fem) nummerhenvisninger, der åbner for yderligere et antal variationsmuligheder. SDU's blivende værdi ligger i denne særdeles omfattende deskription.

Imidlertid er det overvejende sandsynligt, at størsteparten af dens brugere

kun vil søge oplysning om, hvad der i dag kan anses for rigsmål, og det kan man også få god besked om ved at se på den distinkte form og – men hvor mange når så langt? – hovedformen. Redaktionen forudser, at mange vil modtage oplysningerne om, hvad de faktisk siger, med nogen vantro (s. 14); det er der ingen tvivl om, og den oplevelse kan være sund.

De brugere, som når lidt længere end til D-formen, vil ikke kunne undgå at bemærke, at der i et betydeligt antal tilfælde ikke gives anden udtaleoplysning end to identiske former med et meget velbegrundet lighedstegn imellem, den første D-formen, den anden hovedformen. En optælling af et lille antal sider viste, at godt 60 % af artiklerne var af denne art. Så højt er gennemsnittet nok ikke i almindelighed, men det er ikke utænkeligt, at ca. halvdelen af SDU's artikler reelt kun giver oplysning om én udtale. Det ville have været muligt i sådanne tilfælde at betjene sig af en enklere fremlæggelsesform, hvorved der kunne have været sparet arbejde, papir og trykssvætte.

Det er let at få øje på andre besparelsesmuligheder. Fx måtte det være muligt at forenkle i tilfælde, hvor forskellen mellem en D-form og den eneste anførte hovedform alene består i, at den sidste kan undergå den slags almindelige, regelmæssige ændringer, som nummerhenvisningerne gør rede for, som fx at D's ['ty'v] udskiftes med ['tyw'] og D's ['ke'ð] med ['keð'], eller at der gennemføres *a*-assimilation.

Ved ikke at inkludere sig på besparelser som de skitserede sikrer redaktionen sig mulighed for visse hårfine distinktioner. Et eksempel: Om homonymerne *helle* 1. interjektion, 2. substantiv (fristed), 3. substantiv (refuge) og 4. verbum (sammenføje) oplyses det ved nummerhenvisning, at de alle har mulighed for *a*-assimilation; men idet *helle* 2. (fristed) noteres med identisk distinkt form og hovedform, ['hælə], hvorimod hovedformen i de andre noteres med stavelse-bærende [l] i stedet for den distinkte forms [ə], tilkendegives det åbenbart, at der efter redaktionens opfattelse er større sandsynlighed for *a*-assimilation i de sidst nævnte hovedformer end i hovedformen af *helle* 2. Måske har redaktionen ret; men pointen er nu spinkel.

De artikler, der i særlig grad vil blive følt som karakteristiske for SDU, er sikkert ikke de netop omtalte, ganske korte, men derimod de artikler, hvor en lang række variantudtaler anføres og bestemmes som mere eller mindre distinkte, mere eller mindre almindelige, tilhørende højsprog eller lavsprog, især forekommende i visse aldersklasser eller i visse dele af landet osv. osv., idet der samtidig med nummerhenvisninger peges på yderligere et antal variantmuligheder. Af tekniske grunde kan pragtstykker af denne art desværre ikke godt citeres her; den interesserede kan imidlertid let finde eksempler, forslagsvis *Berlingske, cirkulær, Fredericia, mistænkeliggøre, rawlplug* og *stededore*.

Selv om der må afstås fra sammenhængende citater, er det svært helt at overvinde fristelsen til at pege på lidt af alt det, man sådan kan sidde og finde i SDU af nyttig forbrugeroplysning og fornøjelige kuriosa i en underholdende blanding.

Man kan fx finde hele 8 danske udtaler af *Balfour* (hvoraf ingen stemmer med de 3 anførte engelske). Der er også forskellige mulige udtaler af *Rimskij-Korsakov*, og det oplyses, hvilke der står russisk nærmest. Om *Gorbatjov* må

man nøjes med at få at vide, at den af de mange opregnede muligheder, der virker mest besnærende, slet ikke står russisk nærmest. Om *Bartok* oplyses, at af de to muligheder står udtalen med hovedtryk på første stavelse nærmest ved ungarsk; ved *Lehár*, der vist har det på samme måde, anføres derimod kun formen med tryk på sidste stavelse, og den er da også ubetinget dominerende, men den med ungarsk formentlig bedst stemmende kan nu høres. M.h.t. det danske navnestof bemærker man med tilfredshed, at Wadskiær noteres rigtigt, med ['vas-], men undrer sig over, at *Suhm* kun anføres med udlæsningsudtalen ['su'm], ikke med den genuine form ['sám'], der dog lever i fagkredse.

Og man kan få at vide, at alumnerne på Elers' Kollegium indtil for nylig kaldte deres værelser for ['róm'], og at der på Det kgl. Teater har levet – og måske stadig lever – en tradition for i Genboerne at udtale *mahognibord* med ['ho'njə-], og at Jehovas Vidner oftest udtaler *Harmagedon* med hovedtryk på næstsidste stavelse; og meget, meget mere.

SDU er en righoldig bog.

BØJNING. Regelmæssig bøjning angives kun i tilknytning til opslagsordet: *kamel ... -en -er, fremme ... -ede*; derimod medtages og lydskrives alle uregelmæssige bøjningsformer. Det er et fornuftigt, økonomisk princip, og i de fleste tilfælde gives der på denne måde tilstrækkelig oplysning.

En bestemt finesse kan dog drive brugeren ud på en opdagelsesrejse, der ender i de afsluttende Bøjningsregler. Kun her (og det har han faktisk allerede fået et vink om på forpermens inderside) kan han finde oplysning om betydningen af en apostrof i parentes efter en regelmæssig bøjningsendelse: *øl ... -len⁽¹⁾ -ler⁽²⁾*. Meningen er, at der er stødtilkomst i de pågældende bøjningsformer. Signalet er næsten for diskret (og man skal da holde tungen lige i munden i tilfælde som *gin ... -'en⁽¹⁾*, hvor den sidste apostrof tager sigte på udtalen, den første på ortografien, i øvrigt i modstrid med RO 86). Det ville nok have været en lettelse for brugeren, hvis formerne med stødtilkomst var medtaget og lydskrevet i artiklen. Ved enkelte lejligheder er redaktionen selv nået til denne erkendelse; fx lydskrives bestemt form singularis af *bær, kar, smør, bud, møg* og *møl* og bestemt form både i singularis og pluralis af *par, skud* og *trin*. Vistnok hyppigere bruges kun apostrof-signalet, fx i *føl, kul, spil, tal, bid, kid, spid, flåd, lod*, (et) *brud, behov, drog, rov, skrog*. Ved *fjed* medtages ingen oplysning om stødtilkomst overhovedet. Til gengæld er *tøj* markeret efter begge systemer: stødtilkomst i pluralis angives ved apostrof, mens den stødbærende bestemte form singularis lydskrives. Det kan være lidt svært at få øje på principerne; og det må siges, at den fremstilling, der gives i Bøjningsregler, og den (vakkende) praksis, der er fulgt i selve ordbogen, ikke rigtig arbejder hånd i hånd.

Tilfældet er ikke enestående. Fx fremgår det af reglerne s. 1652f, at præteritumsendelsen *-te* udtales [də] eller, i mindre distinkt tale, [d], og i overensstemmelse hermed anføres begge muligheder – med den mindre distinkte først – under *føre, høre* og *køre*; men under *lære* og *røre* nævnes kun muligheden [də], og at [d] også kan komme på tale, fremgår alene af nummerhenvisningerne. Hvorfor forskellig behandling?

Imperativ af verber på kort vokal efterfulgt af oprindelig ustemt [r] er jo traditionelt stødløse, men kan i yngre sprog få stød, jf. s. 1647, hvor typen repræsenteres af *mærk* og *snork*. På alfabetisk plads behandles de to ord forskelligt: under *mærke* medtages imperativen, både med den ældre og med den yngre form, men under *snorke* siges der intet om imperativ. Linierne bliver ikke meget klarere, hvis et større materiale inddrages. Imperativ med dobbeltmulighed medtages under *sparke* og *styrte*; men hovedreglen synes at være, at den ikke anføres, se fx *dyrke*, *styrke*, *dirke*, *knirke*, *lirke*, *myrde*, *korte*, *starte* og *sværte*.

På visse områder lades brugeren helt i stikken. Der ofres mange ord på de såkaldt sprogstridige imperativer s. 1647-49, men hverken her eller på alfabetisk plads får brugeren at vide, hvad han da skal gøre, hvis han partout vil danne imperativer til fx *dundre*, *entre*, *hindre*, *juble*, *klatre* eller *åbne*. Et andet forhold, der erfaringsmæssigt kan volde kvaler, er bestemt form pluralis af engelske substantiver, der i ubestemt form pluralis kan (og evt. kun kan) få bøjningsendelsen -s. Forholdet tangeres på s. 1645, men af gode grunde ikke således, at der deraf kan udledes faste regler. Det er med andre ord et forhold, der i hvert enkelt tilfælde må behandles på alfabetisk plads; det sker da også ved *check*, men fx ikke ved *chip* 'integreret kredsløb', *gag*, *jeep* og *show*.

Til gengæld giver bøjningsreglerne grundig vejledning m.h.t. dannelse af bestemt form pluralis af neutrale substantiver, der ikke får tilføjet nogen endelse i ubestemt form pluralis, fx *sus*. Forholdet er ganske uproblematisk, i al fald så længe man ikke har læst udredningen på s. 1644. Den bør citeres: »Man kan altså danne bestemt form pluralis ved først at danne den bestemte form singularis på *n* som disse ord ville have haft hvis de havde været fælleskønsord; denne form dannes på grundlag af ubestemt pluralis. Derefter tilføjes *ɹ̥ə*«. På en eller anden måde minder denne opskrift om den bekendte historie om tossen, der klarede regnestykket 4×10 ved at sige 3×13 og lægge 1 til.

I det hele må afsnittet Bøjningsregler i denne sammenhæng nærmest karakteriseres som skønne, spildte kræfter. Der skal da nok være en og anden hengiven ørefonetiker, som kan have en – selvsagt legitim – faglig interesse i fx at få fastslået, at bestemt form singularis af *skuffe* ender på stavelsesbærende stemt labiodental nasal, såkaldt »overbids-*m*«, der imidlertid er mindre distinkt og oftest fortrænges af stavelsesbærende *n* (s. 1636). Men hovedparten af brugerne kan ikke hente megen vejledning her. De ville have været bedre tjent med en redegørelse, der ikke var så utrolig detaljeret og navnlig så snævert fonetisk orienteret, men i stedet opererede med fonematiske betragtninger; den ville kunne give dem et overblik, som i øvrigt mindede kraftigt om noget, de var fortrolige med i forvejen.

m.m. Artiklerne kan rumme slutkommentarer af meget blandet art. Redaktionen forsikrer, at sådanne slutkommentarer, hvor vidtløftige de end kan være, aldrig rummer ikke-fonetiske oplysninger for deres egen skyld, »men kun som nødvendigt supplement til artiklen« (s. 31). Det skal man ikke tro for meget på. Rigtig nok findes der adskillige eksempler på, at slutkommentaren kaster værdifuldt sidelys ind over udtaleangivelsen, se fx *fremmedordbog*. Men oplysninger om, hvor en *esepige* hørte hjemme, og hvad hun beskæftigede sig med, eller

hvad TASS står for, kan ikke betegnes som nødvendige supplementer til udtaleangivelser – uanset hvor morsomme, oplysende og spændende de så i øvrigt kan være.

Ikke mindst i disse slutkommentarer har man anledning til at bemærke, at redaktørerne lægger vægt på at forklare sig i et læseligt sprog, fx uden anvendelse af mange forkortelser, der erfaringsmæssigt godt kan gøre livet surt for en bruger. Det skal de på sin vis roses for, men desværre kan deres menneskekærlige holdning undertiden føre til en snakkesalighed, som ikke er nogen dyd, og prioriteringen af det ligefremme over for det stramt disciplinerede kan resultere i delvis svært forståelig jappesyntaks, se fx den nederste del af højre spalte på s. 335. I øvrigt er forkortelser ikke nødvendigvis mindre læselige end det fuldt udskrevne, hvis der i virkeligheden er tale om komprimeret formelsprog, således som det bl.a. er tilfældet under *centrum*, hvor det om pluralis *centra* hedder »(findes meget sjældent hos H)«; meningen er ikke, som man let kunne tro, at formen er sjælden hos højsprogtalende (underforstået: hvorimod den er almindelig hos andre), men at formen kun findes hos højsprogtalende og også blandt dem er sjælden, hvilket kunne have været sagt klart ved fx »kun H, sj.«. Visse ideligt gentagne karakteristikker ligefrem skriger efter at blive afløst af forkortelser; på s. 700f bruges således *meget distinkt* 3 gange, *mere distinkt* 10 gange, og – da det jo drejer sig om dansk – *mindre distinkt* 35 gange, og det tyder på et behov for forkortelser. I anden sammenhæng distancerer redaktionen sig fra en tradition, der er bestemt af »ordbogsøkonomi« (s. 27); men en ordbogsøkonomi, der dels giver pladsbesparelse, dels gør det lettere hurtigt at danne sig et overblik, er nu ikke entydigt af det onde. –

Om bogens udstyr er kun godt at sige: godt opslag, sympatisk papir, klart tryk, velgennemtænkt brug af typografiske virkemidler. At det har kunnet lade sig gøre at fremstille de virtuosnumre af komplekse lydskrifttegn, der især findes i udenværkerne, er dybt imponerende; se fx § 5 (s. 1591): nasaleret, lukket, tilbagetrukket α med større læberunding end normalt, eller § 19 (s. 1593): et mikroskopisk *i* stablet oven på et stavelses- og stødbærende δ ; eller nyd transskriptionen af *Tøjhusmuseet* i § 21 (s. 1594) – kræs for de indviede! En let forvirrende ejendommelighed er, at der aldrig bruges punktum efter et lydtegn, selv om det afslutter en sætning eller en periode. Da komma og semikolon anvendes i normal udstrækning, også efter lydtegn, skyldes punktløsheden næppe tekniske vanskeligheder, men snarere ønsket om at undgå en mulig misforståelse, nemlig den, at der markeres halvlængde. En endnu ikke afsluttet optælling tyder på, at der på denne konto mangler ca. 1 million punktummer, 9 af dem fx i Nr. 12 (s. 1577).

Korrekturlæsningen har været fremragende. Der er så forsvindende få fejl i teksten, at det ville være uartigt at nævne eksempler.

Folkene bag SDU er knagende dygtige, ingen tvivl om det; og de har øvet en bedrift, som de fortjener varm tak for. Der er i SDU nedlagt megen lærdom og omfattende viden og en overvældende fylde af iagttagelser. Det vil ikke være nogen overraskelse, hvis værket i disse henseender viser sig at være uden side-stykke inden for den samlede bestand af udtaleordbøger.

Den kritik, som ikke desto mindre nu og da er kommet til udtryk i det foregående, sætter ikke spørgsmålstegn ved redaktørernes fonetiske kompetence og deres kendskab til dansk udtale, men går udelukkende på det forhold, at deres leksikografiske professionalisme lader lidt tilbage at ønske. De påviste svagheder er ikke fatale, men nok en smule ærgerlige, fordi de kan påføre brugeren unødigt ekstra besvær eller i værste fald forholde ham nogle oplysninger, som han kunne forvente at få.

Poul Lindegård Hjorth

Bergstrøm-Nielsen, Henning; Henrik Lange og Henry Verner Larsen. Redaktionelle medarbejdere: Anton Andresen, Peter Jürgensen og Hans-Otto Rosenbohm: Dansk-tysk ordbog, 1. udg., 1. opl., Munksgaards forlag, 1991 København, 1237 s., 695,- kr.

Egentlig har der altid været aktuelt behov for en stor dansk-tysk ordbog. Den, der var kommet ud over de »røde ordbøgers« stadiet og opdagede, at der fandtes mere end een gengivelse for mange danske ord, kunne hidtil kun gribe til en tysk-tysk ordbog som f.eks. *Wahrig* eller *Duden*. Ofte opdagede man her, at den fremmedsprogede ordbog dog krævede for store forudsætninger, og at man derfor alligevel ikke kunne finde det rigtige ord. De forskellige danske specialordbøger som Gubbas *juridiske ordbøger*, Fryds *regnskabsordbog* eller Poulsens *handelsordbog* er for specielle til den alment interesserede tyskkyndiges behov. En nyudkommet stor dansk-tysk ordbog ønsker at afhjælpe denne mangel.

Ordbogen har en meget bred målgruppe; lige fra den, der har et vist grundkendskab til tysk, til den, der med et mere omfattende kendskab til sproget ønsker at gøre sig forståelig på tysk (sml. forordet s. 7).

Ifølge ordbogens selvforståelse er objektet det danske standardsprog:

dvs. det sprog, der i skrift og tale på forskellige stilmiveauer regnes for det normative, for det sprog, der bruges og forstås af de allerfleste danskere. Hertil hører i en vis udstrækning tillige ikke blot ord og udtryk fra velkendte fagområder [scil.], men også nye ord, danske såvel som fremmede [scil.] (sml. vejledning s. 1216).

Det er en glimrende definition, men lad os i det følgende se, om den praktiseres i redaktionens valg af ordstof. Væsentligt for en anmeldelse må være at vurdere, om ordbogen gengiver et tysk sprog, der ækvivalerer med det nævnte danske standardsprog.

Ordbogen er resultatet af et mangeårigt initiativ, der har sine rødder i J. J. Siegler's *Dansk-tysk ordbog*, 1953 København. En stor medarbejderstab med rig erfaring inden for tyskundervisning på flere niveauer og sprogforskning i Danmark har stået bag. Derudover er der flere tyske native speakere blandt redaktørerne. Herunder også flere med dansk og tysk pædagogisk baggrund.

En så ambitiøst konciperet dansk-tysk ordbog må derfor primært tage hensyn til de brugere, der ikke selv kan bedømme den fremmedsproglige gengivelse. Derfor må ordbogen være tilforladelig og overordentlig præcis og tillige være baseret på et enkelt og overskueligt ordningssystem.

Tre aspekter gør en sådan stor aktuel beskrivelse af det danske sprog i forhold til et andet nutidssprog interessant for læserne.

For det første skal fremhæves bogens metode. Udover ordbogens 100.000 opslagsord og op imod 53.000 udtryk og vendinger indeholder ordbogen en kortfattet såvel som en udførlig brugervejledning; en grundig behandling af de vigtigste tyske retskrivningsregler; en liste over stærkt bøjede og uregelmæssige svage verber og et stikordsregister. Sidstnævnte er en nyttig vejviser til de forskellige vejvisere i den store ordbog. De praktiske henvisninger til hoved- og underafsnit letter brugen.

Det siger sig selv at ordbogen er baseret på computerlister. Hvordan skulle man ellers i vore dage kunne fremstille en så omfattende fortegnelse på så relativt kort tid.

Heldigvis er computerteknikken efterhånden så fuldkommen, at den forstyrrende teknik forsvinder bag det tiltalende tryk. Derfor er bogen læsevenlig.

I den kortfattede brugervejledning (s. 8-13) gives en række praktiske vink til ordbogens brug. Disse giver meget knap god besked om ordbogens praktiske brug. For mange brugere er denne indledning tilstrækkelig, idet man hurtigt kan finde sig tilrette med ordbogens system.

Den udførlige brugervejledning i slutningen af bogen (s. 1216-1219) giver nyttige forklaringer af ordningsprincippet med mange eksempler. Ordbogens forbillende i systematisk henseende er Blinkenberg/Højbyes standardværk: *Dansk-fransk Ordbog*. Den foreliggende ordbog indeholder et stort antal opslagsord. De ca. 63.000 hovedopslagsord forklares ved yderligere underopslagsord, der består af 38.000 sammensætninger og afledninger. Dertil kommer 53.000 udtryk og vendinger. Som man ser, indeholder ordbogen et righoldigt udvalg af sproget. Man kan nemt vænne sig til ordningsprincippet, fordi opslagsordene fremhæves grafisk. De tryktekniske fremhævelser gør den daglige brug nemmere, idet hovedopslagsord trykkes fedt. De forskellige bibetydninger antydes med kursiv, sml.: »bortvise (nægte adgang) abweisen; (udelukke) verweisen; [scil.] (fra universitetet, også) relegieren; (sport) verweisen.«

Herefter anføres så de gængse udtryk fra adskillige fagsprog, der har fundet optagelse i »standardsproget« (sml. s. 1216) og nye ord. For den daglige brug er det overordentligt nyttigt, at det relevante fagsprog er markeret lige bagefter, samt at produktive nyskabelser også er taget med. Neologismer er taget med i begrænset omfang. D.v.s. at ord og betegnelser fra det aktuelle avissprog ikke har fundet optagelse i ordbogen. Det er fornuftigt, for mange af disse ad hoc skabelser går jo i glemmebogen allerede sæsonen efter (sml. de løbende lister i *Nyt fra Sprognævnet* og *Hvem Hvad Hvor*).

Den der er interesseret i udtalen af tyske ord bliver heller ikke ladt i stikken, for den kortfattede brugervejledning indeholder en række udtaleregler (s. 8) og en udførlig dansk/tysk kontrastiv beskrivelse af bogstavværdien (s. 10-13). Brugeren kan her starte fra den velkendte danske lyd (såfremt den eksisterer) eller

gå ud fra den lyd, man kender på tysk. Her er det vigtigt at fremhæve, at ordbogen går frem efter praktiske hensyn og fremfører 6-10 eksempler pr. lyd. Denne vejledning er vel tilegnet den knapt så avancerede sproglev.

Ydermere er det positivt at påpege, at ordbogen indeholder en længere udredning af tysk udtale og betoning (s. 1220-1225). Denne er vel beregnet for den avancerede bruger eller for sprogmanden, derfor indeholder den adskillige fagord fra fonetikken – der dog forklares hen ad vejen. Man kunne måske her kritisere, at ordbogens vejledning udjævner og forenkler det, der i virkeligheden er mere kompliceret i de to sprogs udtale. Der angives for eksempel således kun en tysk udtale af bogstavet a og af bogstavet r, fordi dette modsvares »de gængse tyske udtaleordbøger« (s. 1220, ordbogens fremhævninger). Hvad ordbogen her forklarer, er så absolut minimum, og man kunne ønske sig yderligere differentiering. På den anden side er den praktiske anvendelighed i højsædet, og det må anses for tilstrækkeligt for »normale« brugere. Den, der vil vide mere, kan jo ty til faglitteratur.

Det andet aspekt, der her skal undersøges nærmere, er dansk i kontakt med tysk. Det bør ses i nær kontakt med det tredje aspekt, der består i den kendsgerning, at det udvalgte danske ordforråd i en så stor ny fremmedsprogsordbog må anses for interessant også for den danske leksikografi. Ganske vist er vi ude af den sprogperiode, hvori tysk var det væsentligste långivende sprog i dansk sproghistorie (sml. Riber Petersen: *Nye ord i dansk*, 1984 København, s. 616). Men kontaktlingvistisk set giver ordbogen rigt materiale til en sammenligning af moderne dansk med det moderne tyske standardsprog. Dog halter denne sammenligning, idet vi på den ene side har en næsten dækkende gengivelse af moderne standarddansk, for ordbogens redaktion har excerperet adskillige danske centrale ordbøger såsom: *Retskrivningsordbogen* 1986, *Nudansk ordbog* og Riber Petersens nyordsfortegnelse, og man kan derfor ikke klandre ordbogens forfattere for ikke at have været aktuelle og ikke orienteret efter rigssprogsnormen. Man finder derfor adskillige ord, der ellers ikke er kendt på tysk, såsom: kronesækning, ø-lejr og hybridnet. Disse ords udelukkende danske betydning markeres med: (DK) og gengives adækvat med omskrivninger. På tysk derimod eksisterer en overvægt af nord- og vesttyske idiom. Ikke fordi redaktionen har excerperet få tyske ordbøger. Nej, tværtimod har man anvendt de væsentligste og mest anerkendte tyske sprogbeskrivelser såvel som nye og ældre ordbøger, leksika og specialordbøger.

Ordbogens styrke er ikke kun dens store omfang af opslagsord alene. Hertil kommer, at ordbogen har en fortrinlig præcis gengivelse af danske talemåder og fraser på samtidstysk. Til de bedste eksempler herpå hører ganske afgjort ordfelterne kaffe, øl og te. Her forefindes på dansk adskillige udtryk og vendinger, der ikke kan gengives direkte på tysk. Her forefinder man ækvivalente gengivelser på standardtysk. Her hører ordfelterne for træffe og ramme også til de bedste.

Det kan dog mærkes, at redaktionen har lagt vægten på at gengive det vesttyske kultur- og sprogsystem, idet østtyske eller østrigske og svejtsiske idiom og betegnelser kun optræder meget sporadisk (sml. f.eks. dreng). Dette udvalg er gjort bevidst: »Derimod findes dialektord [scil.] kun undtagelsesvist som op-

slagsord« (sml. s. 1216). Denne prioritering er kritisabel, for nok er Vesttyskland Danmarks nabo, men dermed er ikke sagt, at »ordbogens brugere« kun må forventes at komme i kontakt med vesttyske idiommer – også på standardtysk: »Ordbogens informationer tager sigte på det, *brugeren* forventes at finde, [scil.]« (vejl. s. 1216). Lokalidiomerne fører i Tyskland ikke en så hensygnende – eller rettere uddøende – tilværelse som i Danmark. Derfor er det berettiget i en vis grad at tage hensyn til dem.

De østrigske og svejtsiske idiommer har deres berettigelse p.gr.a. status som nationalsprog. Her burde fremtidige oplag nok tage særlige hensyn. På den anden side kan man begå sig med ordbogen i de tysksprogede områder og bare en rimelig hensyntagen til de nævnte idiommer ville nok sprænge bogens rammer.

Men ordbogen burde nok tage flere sydtyske idiommer med, f.eks. er den sydtyske bekræftelse »freilich« ikke taget med under »naturligvis« eller »sikkert«. Man har heller ikke taget »die (!) Maß« som betegnelse for »en bajer/fadøl/øl« med. Også søger man forgæves efter »Smankerl« som sydtysk idiom for »lækerbisknen«.

Angående de såkaldte »DDR-ord« (forordet s. 7) må man nok, som den aktuelle stemning i det forhenværende DDR er, regne med, at man dér af hensyn til den egne identitet ikke kan og vil ryste 40 års sprogudvikling og kulturkontakt med Østeuropa af sig. Selvfølgelig kan man regne med, at hovedparten af arbejder- og bondestatens parti-kinesisk hurtigt dør ud (sml. Kaderoffizier, Parteihochschule, Arbeiterbrigade o.s.v.), fordi ingen vil bruge disse »Wörter des Unmenschen«. Men betegnelser fra privatsfæren er den del af østtysk identitet, som man i Østtyskland ikke vil opgive. Her tænker jeg på ord som:

Lecki: slikkepind = vesttysk: Lolli, ordbog: ÷, Dauerlutscher +.

Broiler: grillstegt kylling = vesttysk: Brathänchen, ordbog: +.

Datscha: kolonihavehus = vesttysk: Schrebergarten/Kleingarten, ordbog: +.

Ossi: østtysker, ordbog: +, desuden forefindes modordet: »Wessi«. Begge ord ser ud til at blive og er ikke kun aktuelle ord fra tiden omkring DDR's opløsning (sml. min artikel i Weekendavisen »Er DDR det, det var?« fra 7.12.1990). Derimod kan man nok regne med, at »DDR-ord« som »Plaste«, vesttysk: »Plastic« og »Traktorist«, vesttysk: »Traktorfahrer / Treckerfahrer« (begge: ordbog +) i takt med den teknologiske hensygnen af østtyske produkter vil dø ud.

Hvad angår det kulturelle indhold (såkaldt »Landeskunde«), kan det siges om et så centralt delspprog af standardsproget som det juridiske fagsprog, at dette dækkes i fyldestgørende udstrækning.

Den, der vil vide, hvordan domstole og dommernes domæne ser ud på tysk, har tilforladelige lemmata. Men området anke / kære er ikke korrekt gengivet, idet der ikke tages hensyn til den tredelte jurisdiktion (Amtsgericht / Landgericht – Oberlandesgericht – Bundesgerichtshof). Henvisninger til specialdomstolene ville nok sprænge rammerne. Derimod er de forvaltningstekniske udtryk ikke særligt præcise. Den, der vil vide, hvad et amt og en amtsborgmester hedder, og hvad man kalder en anke eller en kære af en forvaltningsafgørelse på tysk, er ikke godt kørende, idet disse ords gengivelser ikke er dækkende for betegnelserne i Forbundsrepublikkens delstater. Det kan ikke anses for væren-

de tilstrækkeligt kun at gengive disse med betegnelser fra de nordtyske forbundslande. Det drejer sig her ikke om et ønske om intensiv beskæftigelse med disse specialområder, men bare om et ønske om tilforladelig behandling af de ord, der findes i standardsproget. Da man i Tyskland fører flere processer end i Danmark, er det klart, at det juridiske fagsprog i en vis grad hører til standardsproget.

Angående titler har ordbogens redaktion gjort sig stor umage med at gengive danske titler på tysk. Her har medarbejderstabens danske og tyske sammensætning utvivlsomt været til stor hjælp. Titlerne gengives korrekt, og de titler og embeder, som er uoversættelige, fordi skole- og forvaltningssystemet er anderledes, bliver omskrevet til noget, som en evt. tysk læser virkelig kan forestille sig noget ved, sml. hertil f.eks. skolenavn, skolecentral, adjunkt, fuldmægtig.

Ordbogen har nu i adskillige uger været min daglige følgesvend, og jeg har ofte konsulteret den for at se, om den lever op til sit selvsatte mål som den store dansk-tyske ordbog over standardsprogene. Kun sjældent er jeg blevet ladt i stikken af ordbogen. Jeg kan derfor konkludere, at den dækker moderne dansk standardsprog omfattende og præcist. Det omfattede tyske standardsprog er korrekt og dækker selv avancerede brugeres behov.

De få anførte lemmata, der kunne diskuteres, gengiver i regelen daglig tale eller slang, sml. f.eks. lexemerne for drikke, snakke. Ikke fordi de anførte gengivelser er forkerte, men fordi det ofte ikke er nok at anføre een gengivelse i de såkaldte underopslagsord. Forskellen imellem de regionale idiommer i Tyskland er større end i Danmark, og der findes en større gruppe af regionale betegnelser i standardsproget. Kommende oplag bør nok tage hensyn til dette aspekt og ikke kun til de såkaldte »DDR-ord«.

Positivt er ikke kun bogens volumen, der omfatter alle udtryk fra *Retskrivningsordbogen* 1986 og dertil adskillige andre. Dertil kommer, at bogen præcist gengiver et stort antal af dansk standardsprogs fraser og stående udtryk. Dette er rosværdigt ikke blot på grund af det hidtil usete store omfang i een ordbog, men også på grund af præcisionen. Dette aspekt er mere omfattende bearbejdet end i andre nordisk-tyske ordbøger, som f.eks. Hustad: *Stor norsk-tysk ordbok*, 1984 Oslo etc.

Sammenfattende kan siges, at ordbogen er et omfattende, præcist og ordentligt værk, der er let at bruge i dagligdagen, men også en tilforladelig rådgiver i sværere sproglige situationer. Man kunne ønske sig, at der fandtes en tysk-dansk pendant til den store dansk-tyske ordbog på et lignende højt niveau. Den kunne dække et behov hos tysk-danske oversættere og hos det stigende antal dansk-studerende i det tysksprogede område.

Lars H. Eriksen

Henning Bergenholtz: FREKVENSORDBOG baseret på danske romaner, ugeblade og aviser 1987-1988, Handelshøjskolen i Århus, 1989, ISBN 87-983296-1-8, to bind: 1589 sider plus 26 upaginerede sider; Henning Bergenholtz: Dansk Frekvensordbog Baseret på danske romaner, ugeblade og aviser 1987-1990, G. E. C. Gads Forlag, København 1992, XX s. + 1445 s. 995 kr.

Ved Handelshøjskolen i Århus er der i de senere år blevet opbygget korpora af danske tekster under ledelse af Henning Bergenholtz. Der er indsamlet én million løbende ord fra hvert af årene 1987-1990, fordelt med halvdelen på nyudgivne roman- og novelletekster, en fjerdedel på avistekster og en fjerdedel på ugebladstekster. Det er disse korpora, der danner materialet for de to frekvensordbøger, som skal omtales her. Som det fremgår af bøgernes titler bygger *Frekvensordbog* 1989 (herefter HB89) på halvdelen af materialet, tekstprøver på to millioner ord fra 1987 og 1988, og *Dansk Frekvensordbog* 1992 (herefter HB92) på hele materialet, tekstprøver på godt fire millioner ord fra årene 1987, 1988, 1989 og 1990. I indledningen til HB92 redegøres der for udvælgelsen af materiale. Her fremhæves det, at man ikke kan sammensætte korpora, der er repræsentative for et helt sprog. Bergenholtz foretrækker i stedet at opbygge, hvad han med henvisning til tyske korpusovervejelser kalder et »eksemplarisk korpus«. I andre ordhyppighedsundersøgelser (Maegaard og Ruus 1981a, 1981b og 1986) har man arbejdet med repræsentative udsnit af forskellige slags dansk sprog. Fra de fem tekstarter romaner, børnebøger, aviser, ugeblade og fagblade er udtaget 1000 tekstprøver à 250 ord dvs. 250.000 ord pr. tekststart. Når man udarbejder ordlister på basis af repræsentative udsnit, kan man statistisk beregne, hvor stor en sandsynlighed der er for, at ord med et bestemt forekomsttal vil optræde på andre ordlister fremstillet på basis af et andet materiale udtaget og behandlet efter de samme principper. Man får hermed et mål for ords hyppighed i tekstarten generelt, ikke kun i det undersøgte materiale. Når man arbejder med et eksemplarisk korpus, må de beregnede forekomsttal opfattes som mål for hyppigheden i den samling tekster, der er udvalgt som gode eksempler på det undersøgte sprog. I Bergenholtz' korpus indgår roman- og novelletekster med dobbelt så stor vægt som avistekster og ugebladstekster, og det fremhæves, at roman- og novelleteksterne er udvalgt fra nyudgivne bøger af danske forfattere i de pågældende år; begge disse faktorer skulle bidrage til at give tekster, der er gode eksempler på dansk sprog. For at det også skal være muligt at udføre tekstlingvistiske undersøgelser i korpus lader Bergenholtz de enkelte tekstprøver bestå af så vidt muligt sammenhængende tekst, gerne et kapitel, på ca. 5000 ord. Der bliver altså 800 tekstprøver: 400 fra roman- og novelletekster og 200 tekstprøver fra hver af tekstarterne aviser og ugeblade. Den store tekstprøvestørrelse har den effekt, at ret pæne forekomsttal for enkeltord kan stamme fra kun én tekst. For de 200 tekstprøver fra aviser og ugeblade har det dog ikke været muligt at finde så lange sammenhængende enkeltudsnit. Det kan man se af specifikationen af de 100 avis- og ugebladsprøver fra 1987 og 1988, som anføres bagest i HB89. Tekstprøverne fra disse tekstarter er altså sammensat af flere mindre tekster, hvad der giver mu-

lighed for omtale af flere forskellige emner og dermed for registreringen af flere forskellige ord.

Korpusmaterialet er gjort maskinlæsbart dels ved optisk registrering, dels ved indtastning. Opdeling af tekstprøverne i ord og optælling af forekomster er foretaget med edb. Da der ikke findes generelle metoder til at få computere til at forstå tekster og dermed genkende ord i deres forskellige funktioner, vil tallene for alle flertydige ord i ordoptællinger foretaget med edb gælde for samtlige ordets funktioner, f.eks. dækker tallene for ordet *arbejder* (195 i aviser, 204 i blade og 111 i bøger (HB92 s. 56)) sikkert både over forekomster af verbet, *hun arbejder*, et substantiv i singularis, *en arbejder*, og et substantiv i pluralis, *en række arbejder*.

For at minimere disse homografproblemer har Bergenholtz valgt en ret typografianær orddefinition. Den eneste rensning, der er foretaget af de tegnstrengene, der opstår, når en tekst deles ved ordmellemlinjer, er fjernelse af tegn i begyndelsen og slutningen af ordet; undtaget er dog forkortelser, som beholder deres punktum. Tilsvarende bevares en streg i slutningen af et ord, når den er forkortelse for et udeladt andetled f.eks. *økonomi-* fra *økonomi-* og *budgetminister*; i disse tilfælde virker den anvendte algoritme dog ikke altid tilfredsstillende, hvad ord som *byggeog*, *lønog* og *industriog* bevidner. Der foretages altså ingen normalisering af store og små bogstaver. Denne strategi redder navne som *Sten*, *Anker* og *Lise* fra at blive slået sammen med de appellativer, som de falder sammen med, hvis de skrives med lille, men strategien har den store ulempe, at masser af ord optræder i to eller tre ortografiske former med hvert sit forekomsttal og en del ord med endnu flere ortografiske varianter: f.eks. *DOBBELTMORAL 2*, *Dobbeltmoral 2*, *dobbeltmoral 11*, *HVILKEN 1*, *Hvilken 66*, *hvilken 286*, *LAND 1*, *Land 28*, *land 659*, *land- 3*, *MILL 1*, *MILL. 1*, *Mill 1*, *mill 5*, *mill. 245*, og utallige andre.

Når en ordbog bærer titlen frekvensordbog, forventer man at finde de hyppige ord i de undersøgte data opført i ordbogen på en måde, så man let kan finde rundt i dem. I Bergenholtz' to ordbøger opfyldes denne forventning kun delvis. Man finder i slutningen af de to bøger de godt 5000 hyppigste ord opstillet på ranglister ordnet efter faldende forekomsttal med angivelse af ordenes relative frekvens, dvs. oplysning om, hvor stor en procentdel af data det enkelte ord dækker. For at undersøge, om et ord er med på en rangliste, har man brug for en alfabetisk nøgle. Hvis man sammenligner de to ranglister ved at undersøge, hvor ordene *omkring*, *mine* og *børn* fra HB92 optræder i ranglisten i HB89, må man slå op i den alfabetiske del af HB89 og der finde, at de har forekomsttallene 1027 (*omkring*), 1065 (*mine*) og 945 (*børn*). Når man dernæst søger disse forekomsttal i ranglisten i HB89, finder man, at de svarer til følgende relative frekvenser *omkring*: 0,050, *mine*: 0,052 og *børn*: 0,046. I HB92 har alle tre ord en relativ frekvens på 0,050. Der er altså pæn overensstemmelse mellem listerne på dette punkt.

Ved brugen af den alfabetiske liste konstaterer man, at mens ranglisterne fylder henholdsvis 37 s. (HB92) og 28 s. (HB89), optager den alfabetiske del af ordbogen 1406 s. i HB92 og 1555 s. i HB89. Forfatteren har nemlig valgt at bringe alle ord i materialet med deres forekomsttal uden hensyn til, om dette er stort eller lille.

Når man optæller ordforekomster i en tekstsamling, optræder omkring halvdelen af ordene kun én gang. Det er klart, at ord, der kun forekommer én eller nogle få gange i en datasamling på flere millioner løbende ord, ikke er hyppige i denne tekstsamling og derfor ikke hører hjemme i en frekvensordbog. Bergenholtz' begrundelse for at medtage alle ordformer synes at være, at har man registreret et ord én gang, ved man, at det faktisk findes (HB92, s. XVI). Hvis denne påstand skulle holde, måtte man have ønsket sig en væsentlig bedre korrekturlæsning. I den stikprøve på ca. otte sider, som jeg har gennemgået, har jeg registreret mere end én åbenlys trykfejl pr. side, og det drejer sig om trykfejl af en type, som næppe kan tilskrives tekstforfatterens staveukyndighed f.eks. *øjenenvipper* for *øjenvipper*, *Østeuorpa* for *Østeuropa*, *øvelsei* for *øvelse i*.

Trykningen af alle ord uden hensyn til hyppighed og den anvendte orddefinition, der som vist ovenfor øger ordantallet betragteligt, gør den alfabetiske del af ordbøgerne meget uoverskuelig. De højfrekvente ord drukner i de lavfrekvente.

Mens ranglisterne i de to ordbøger indeholder den samme type oplysninger, gives der noget forskelligartede taloplysninger i den alfabetiske del i de to bøger. I HB89, der bygger på ca. 2 mill. løbende ord, anføres for hvert fundet ord dels dets samlede forekomsttal i alle de tre tekstarter: aviser, ugeblade og romaner, dels anføres i seks kolonner ordets forekomsttal i de tre tekstarter i hvert af de to år 1987 og 1988. I HB92, der bygger på godt 4 mill. løbende ord, anføres for hvert ord dets samlede forekomsttal i hele materialet, desuden anføres i tre kolonner ordets samlede forekomsttal i de tre tekstarter.

Når man vil bedømme, hvor almindeligt et ord er, må man dels se på størrelsen af ordets forekomsttal, dels se på dets spredning dvs. på, hvor mange forskellige tekster ordet forekommer i. Her har taloplysningerne i HB89 et klart fortrin for oplysningerne i HB92. I HB89 kan man studere ordenes spredning både på tekstarter og på år. Ydermere giver kolonnerne for ugeblade og aviser for hvert af årene 1987 og 1988 forekomstoplysninger, der er baseret på en datamængde af samme størrelse som den tilsvarende tekststart hos Mægaard og Ruus. Det gør det muligt at sammenligne de absolutte tal direkte fra de to undersøgelser. For de forskelle man registrerer mellem resultaterne i de to undersøgelser, må man så overveje, hvilke der skyldes, at tekstprøverne er udtaget efter noget forskellige principper, og hvilke der rent faktisk afspejler tidsforskellen i tekstmaterialet. Materialet til HB89 er mellem 13 og 18 år yngre end Mægaard og Ruus'. I HB92 kan man kun studere spredning på de tre tekstarter, ikke på de forskellige år, og materialets omfang i de enkelte tekstarter tillader ikke sammenligning med Mægaard og Ruus' undersøgelser.

Som nævnt er HB92 baseret på dobbelt så store tekstmængder som HB89. For at få en mere konkret forestilling om, hvad denne dataøgning betyder, har jeg foretaget to stikprøvesammenligninger, én for de hyppigste ord og én for de mindre hyppige ord. For de to ranglister har jeg sammenlignet ordinventar og rækkefølge for de hyppigste 200 ord. Det er en almindelig erfaring, at inventaret blandt de hyppigste ord er næsten ens for forskellige almensproglige skriftsprogsgenrer, mens ordenes rækkefølge varierer afhængigt af tekstarten. De

hyppigste ord fra Bergenholtz' optællinger svarer meget pænt til andre optællingers, man kan f.eks. sammenligne med toppen af ranglisterne fra Maegaard og Ruus (Ruus 1991, s. 164). Man må dog bemærke, at Bergenholtz' orddefinition gør, at mange af ordene optræder i to ortografiske varianter; i ranglisten i HB89 er godt 5 % af ordene ortografiske varianter.

Når man sammenligner de to HB-ranglister viser det sig, at ordenes rækkefølge er næsten den samme i de to lister, forskellen ligger kun i antal forekomster, som er ca. fordoblet i HB92. Det ser altså ikke ud til, at man får nye eller andre oplysninger om de meget hyppige ord ved at fordoble materialet.

For at belyse de mindre hyppige ord har jeg udført en anden stikprøveundersøgelse. Jeg har gennemgået et helt bogstav i den alfabetiske del af de to ordbøger og registreret tilvæksten i HB92 i forhold til HB89. Jeg har valgt et af de mindre bogstaver, nemlig ø, der er repræsenteret af 600 ord i HB89 og af 976 ord i HB92. Det er en forøgelse på godt 50 %, hvad der svarer pænt til forholdet mellem det totale antal forskellige ord i de to bøger, nemlig 116.569 ord i HB89 og 182.860 i HB92. Af de i HB92 tilkomne 376 ord har ca. 77 % forekomsttallet 1, og kun 5 % forekommer over 3 gange. Blandt de lavfrekvente ord er ca. 25 % ortografiske varianter af allerede registrerede ord dvs. skrivemåder med en anden fordeling af små og store bogstaver eller bindestreger, ca. 30 % er bøjningsformer af allerede registrerede ord. De 5 % ord med et forekomsttal på over 3 fordeler sig på proprier f.eks. *Ørsholt*, *Østlolland*, på ortografiske varianter af allerede registrerede ord f.eks. *østrig*, *Øverste*, på bøjningsformer af allerede registrerede ord f.eks. *ørkenens* til *ørken*, *ølkasser* til *ølkasserne*, desuden finder vi to ord på grænsen til proprier: *Østblokken* og *Østlandene* og et enkelt nyt appellativ: *øko-mærkning*. Hvis man er interesseret i frekvente appellativer, giver denne stikprøveundersøgelse altså kun håb om et enkelt nyt pr. 600 ord ved at gå fra HB89 til HB92 med det fordoblede datagrundlag.

HB89 giver de mest differentierede taloplysninger, og disse oplysninger bygger for aviser og ugeblades vedkommende på datamængder, der er sammenlignelige med Maegaard og Ruus' optællinger baseret på tekstprøver fra 1970-74. For sprogbrugere med interesse for danske ordfrekvenser generelt er den tryk-tekneteknisk mere primitive *Frekvensordbog* fra 1989 derfor at foretrække frem for *Dansk Frekvensordbog* 1992.

Litteratur

Bente Maegaard og Hanne Ruus 1981a: *Hyppige Ord i Danske Børnebøger*, Gyldendal; 13 ark.

Bente Maegaard og Hanne Ruus 1981b: *Hyppige Ord i Danske Romaner*, Gyldendal; 15 ark.

Bente Maegaard og Hanne Ruus 1986: *Hyppige Ord i Danske Aviser, Ugeblade og Fagblade*, Gyldendal; bd. 1-2, 491 pp. og 301 pp.

Hanne Ruus 1991: Fælles danske ord, i *Auditorium X, Dansk før, nu – og i fremtiden?*, red. af Erik Hansen, Inge Lise Petersen, Ib Poulsen, Forlaget Amanda, s. 158-180.

Hanne Ruus

Frans Gregersen: Sociolingvistikens (u)mulighed. Videnskabshistoriske studier i Ferdinand de Saussures og Louis Hjelmslevs strukturalistiske sprogteorier, bind 1 og 2 (364 + 316 sider). Tiderne Skifter 1991.

Frans Gregersens disputats er opdelt i fire dele, første del om Ferdinand de Saussure, anden del om Louis Hjelmslev, tredje del om Hjelmslev og hans kreds og endelig fjerde del om sociolingvistikens (u)mulighed. Den faglige debat har koncentreret sig om de tre første dele, og ud fra et kvantitativt synspunkt er det rimeligt, da fjerde del blot udgør 40 sider ud af værkets 680 sider.

Diskussionen med første officielle opponenter Even Hovdhaugen inddrog dog også de sidste 40 sider. FG understregede, at han har opsøgt strukturalismen, fordi det for ham at se er et nødvendigt opgør, for at sociolingvistikken kan udvikle sig som et fuldgyldigt alternativ.

Selve værket modificerer denne påstand. Analysen af Hjelmslev og hans indsats har et omfang og en intensitet, der må bygge på et primært engagement. Den roste Hjelmslev-analyse hviler i sig selv, men det reducerer ikke fjerde del om sociolingvistikken (u)mulighed til et appendiks.

FG's brug af metaforer vil kunne få selv en Lakoff til at blegne. Værkets indhold og form har en række gammel-akademiske dyder, men på metaforplanet har FG tilladt sig den luksus at være sig selv – på afstand af enhver tradition. Optakten til det sociolingvistiske er metaforisk: »Jeg har for nemheds skyld betjent mig af betegnelsen sociolingvistik for at pege på det paradigme der ligger tættest på mine forestillinger om hvilken sprogvidenskab man bedriver i paradiset. Og hvad er så det for en størrelse?« (bind 2, p. 253).

Alvoren i fjerde del består i, at det handler om paradiset lingvistik. FG tror på, at der vil opstå en ny (socio)lingvistik efter opgøret med strukturalismen, og at den nye lingvistik vil bære et præg fra strukturalismen. Det var derfor konsekvent, at FG tog klart afstand, da Jacob Mey i sin opposition totalt afviste muligheden for en sociolingvistik, der tager sit udgangspunkt i Saussure/Hjelmslev. FG har tillid til, at en ny sociolingvistik kan hente impulser fra parole/langue.

Hovdhaugen fremholdt, at FG har en opfattelse af sociolingvistikken, som alene bygger på Labov. Hovdhaugen hævdede, at diskussionen ville få mere bredde, hvis FG havde trukket på den mindre ortodokse sociolingvistik, og han fremhævede pidgin-forskningen og Uriel Weinreich.

På et eller andet niveau har Hovdhaugen ret, men FG har dog sikret sig ved en meget åben definition af den (paradisiske?) sociolingvistik: »En sprogviden-

skab der på basis af empiriske undersøgelser af tale og skriftsprog fra nutiden studerer hvorledes sprogstrukturer såvel hos den enkelte som hos grupper er opbygget ved sprogbrug i interaktion og forandrer sig over tid. Denne sprogvidenskab studerer samtidig hvordan sprog gøres til genstand for diskurs og normering i dagligdagen og i institutionelle sammenhænge« (bind 2, p. 254). Umiddelbart efter nævnes talesprogsforskning, pragmatik, makrosociolingvistik samt variationslingvistikken. Læseren må give FG ret i, at »denne integrative utopi indeholder alt godt fra havet«.

Intet i den aktuelle situation tyder dog på, at den (socio)lingvistiske fornyelse vil komme i form af en udvidelse i den faglige bredde eller gennem afledte discipliner. Derfor er forslaget om en strukturalistisk fundering vigtigt.

Et angelsaksisk bud på en ny sociolingvistik er kommet inden for de sidste år. Denne nyfortolkning er forblevet rimelig upåagtet, fordi den er opstået i forbindelse med undervisningen på undergraduate niveau. Bedre gemt kan den ikke være. Lærebogen: *An Introduction to Language and Society* af Martin Montgomery er kommet i fem oplag af stigende størrelse, siden den udkom i 1986. Undervisningshistorisk er det et sociolingvistisk gennembrud i England, fordi en stribe fag (psykologi, sociologi, antropologi, pædagogik ...) har lagt sociolingvistik ind i deres grundstudium, fordi de ud fra denne lærebog kan se disciplinens relevans.

Bogen rummer en ny generations sunde afstand til klassikerne. FG vil sympatisere med Montgomerys gennemgang af Bernstein, for den ligner FG's og hans jævnaldrendes opgør. Hovdhaugens ønske om en reduktion af indflydelsen fra Labov er gennemført. Hele sociolingvistikken er sat ind i et kommunikationsperspektiv, og enhver lingvist vil være fuld af alternativer og korrekativer. Det seneste bud på en paradisiske sociolingvistik skal givetvis lutes.

I den danske faglige verden støtter Peter Bøgh Andersen, Århus universitet, FG's ønske om inddragelse af Hjelmlev i fornyelsen. Selv om Bøgh Andersens disputats: *A Theory of Computer Semiotics*. 1990, ved sin titel synes at ligge langt fra sociolingvistikens (u)mulighed, er der lighedspunkter. De to forskere har samme teori-perspektiv, som hos FG formuleres: »En teori skal gøre interessant empiri mulig« (bind 2, p. 252). Hos Bøgh bygges analysen op på det, han kalder et glossematisk feltarbejde, ligesom han baserer sin analyse på glossematiske begreber. Uanset evidente forskelle er der et fællesskab mellem dem i troen på, at den hjelmlevske erfaring har aktuel værdi.

Jørgen Rischel foreslog i sin opposition, at Sociolingvistikens (u)mulighed skulle oversættes til engelsk. Uanset hvor langt denne plan er kommet, vil det være naturligt, at FG fremlægger sin utopi i et internationalt tidsskrift. Det er et vigtigt debatindlæg, som ikke bør isoleres af det danske sprog.

Mogens Baumann Larsen

Peder Skyum-Nielsen: Fyndord. Studier i kortformernes retorik. 2 Bind, ialt 827 sider (disp.). Hans Reitzels Forlag, Kbh. 1992.

Ideen er rigtig og tidspunktet velvalgt til en kombination af sprogbrugsanalytiske og retoriske synspunkter og metoder i studiet af de korte former, deres forekomst og funktion i ældre og nyere tid. Peder Skyum-Nielsens afhandling om fynd beskæftiger sig med stort og småt, med fiktion og non-fiktion, med nutid og fortid, med detailstudier og strejftog hen over større litteratur- og retorikhistoriske landskaber. Det er på én gang en pedantisk og dristig bog, en stimulerende og trættende bog, en bog, der viser disputatsgenrens berettigelse og dens aktuelle placering mellem den videnskabelige flidspræmie og det højeste faglige forum for fremsættelse og afprøvelse af nye teser.

I afsnittet 'Systematisk metateori' sættes afhandlingen i videnskabsteoretisk perspektiv med særlig tilknytning til K. B. Madsens systematologi. Afsnittet er ment som et teoretisk afsæt, men det fremstår noget uformidlet i helheden, selv om det i kapitel 1 forsøges knyttet til almene retoriske problemstillinger og det foreliggende arbejdes materiale og metode, og selv om kapitel 8 genoptager de systematologiske overvejelser. Resultatet virker mere som et velment forsøg på at gennemføre et metodisk skoleridt end som overvejelser af betydning for det foreliggende arbejde om kortformer og fynd.

Fynd er på en gang et aktuelt og et tidløst, klassisk emne. Tidens tekst- og informationstilbud er så overvældende, at man må vælge fra for at blive klogere, men kan holde sig pseudoorienteret om tidens spørgsmål ved at følge udvekslingen af korte, sammentrængte fremstillinger, fx i dagbladenes citatrubrikker – og gennem udvekslingen af fyndord mellem politikere, erhvervsledere, organisationsfolk mv. PS-N berører emnet mod slutningen af fremstillingen, uden dog at gøre den aktuelle brug af kortformer til et hovedtema. Emnet kalder da også på en historisk belysning: Til alle tider har fremstillingsmæssig bredde og profileret knaphed eksisteret side om side, til alle tider har fyndudtryk kunnet være forløsende, afklarende – og forenklerende. Der eksisterer både flot og farlig fynd.

At Peder Skyum-Nielsen har fortjent anerkendelse for et omhyggeligt, grundigt og veldokumenteret arbejde, derom kan der ikke herske tvivl. Om arbejdet rummer en tese i egentlig forstand, kan derimod diskuteres.

Tesen hævder, at det kan lade sig gøre at afgrænse kortformer og fortælle noget nyt om dem: 'Det lader sig gøre at udskille, systematisere og beskrive de korteste selvstændige tekstformer – og derved at nå til ny viden om disses (og også længere teksters) brugsmuligheder i en lang række meddelelsessituationer'. Måske er det en endnu større kunst på så mange hundrede sider at undgå at nå frem til ny viden.

Det er derimod klogt i afgrænsningen af kortformer at holde sig til de verbalsproglige, selv om de ofte er stærkt knyttet til paraverbale og nonverbale udtryk, og selv om de verbale kan miste deres effekt, hvis de undsiges af de øvrige. PS-N holder sig altså til verbal fynd, idet det dog må noteres, at *kortformer* i første definition, i afsnit 1.2, slet ikke har fynd som definatorisk træk: 'en kort verbalsproglig størrelse der kan bruges som selvstændig ytring eller replik'.

Definitionen er meget rummelig og omfatter alt fra det slatne 'tak for sidst' eller 'det går nok altsammen' til det udtryksfulde 'med lov skal land bygges', det tvetydige 'vand er godt, det må man lade' og det resignerede eller eftertænsomme 'tja'.

Det er ikke præcist nok til videnskabelig brug, og selv om fyndbegrebet senere indlejres i fremstillingen, er det utilfredsstillende, at det ikke er med i de tunge, indledende afsnit.

Teseformuleringen peger dermed frem mod en helt gennemgående svaghed ved afhandlingen: Snart samler interessen sig om fyndstørrelser, snart om kortformer i almindelighed. Ofte tabes pointen: i et greb at gøre rede for opbygningen og effekten af de udtryk, der kombinerer kortform og fynd.

Tesens anvendelse af ordet 'brugsmuligheder' kan måske siges at omfatte begrebet fynd som et blandt flere momenter, men det er, genren taget i betragtning, urimeligt uspecificeret og slet ikke i pagt med afhandlingens karakter. Brugsmuligheder peger mere i retning af kommunikations- og effektanalyse end af det, der er afhandlingens krop: den strukturelle analyse, der fører til opstilling og udfyldelse af kortformernes periodiske system.

Forfatteren taler side 31 om afhandlingens »overordnede, modelproducerende sigte«; den rummer da også en fintmasket inddeling af kortformer. Men selve kortformsbegrebet forbliver længe uklart afgrænset, idet det omfatter ord og udtryk, der hverken i sprogsbrugstraditionen eller i den konkrete situation er bragt på formel. Ord med stor indholdsmæssig »vægtfylde« udnævnes således til kortformer. At kalde 'dogme, sandhed, påstand, tema, stikord' mv. for kortformer, tør kaldes problematisk, ligesom de side 159 anførte navne 'Gro, Lykke, Pil, Sejr' nok repræsenterer summen af en række intense overvejelser hos navngiverne, men ikke resulterer i, hvad man med nogen rimelighed kan kalde kortformer i retorisk forstand. Man bør skelne mellem ordenes indbyggede egenskaber og de egenskaber, de i en situation kan tilføre det sproglige samspil, således at den retoriske analyse samler sig om ord/udtryk, der er bragt eller i situationen bringes på formel og tilfører det samlede sproglige udtryk en retorisk intensitet, der rækker ud over det pågældende ord eller udtryks egen betydning.

Derved ville man definatorisk kunne afgrænse sig fra emner som nøglebegreber, kraftudtryk og interjektioner, der så at sige har indbygget tyngde. Den, der siger *hurra* eller udbringer et nifoldigt leve ved en rund fødselsdag, følger traditioner og bruger kortformer, men påkalder sig ikke særlig retorisk interesse. Der anføres et godt eksempel (side 158), der viser, at forfatteren selv er på sporet: Telefonen ringer, og der siges 'hallo'. 'Hallo' er ikke noget fyndudtryk. Men siger man midt i en endeløs sagsfremlæggelse 'hallo, er du der?', kan udtrykket siges at få tilført fynd. Man spiller på en opmærksomhedsmarkør, der generigtigt hører hjemme i en anden kontekst og derfor gør opmærksom på sig selv, når den overføres på et nyt domæne.

PS-N er side 164 inde på det meget spændende forhold, at kortformer kan afgå ved døden. Her kommer det situationsbetingede, herunder kortformernes bundethed til tid og person, mere magtfuldt ind, og fremstillingen kommer på et trygt retorisk spor. Klicheer er tidligere i fremstillingen omfattet af kortformsbegrebet, og slang er på vej til at blive det på side 166. 'Stærk tobak' og

'bred ymer' kaldes forhenværende kortformer – fordi de to udtryk stort set har mistet deres ekspressive kraft. Igen: Det kommer vel an på, hvem der bruger dem. Hvis professor Billeskov Jansen sagde 'fedt, manner' eller 'dybt godnat', ville udtrykkene i de fleste situationer have funktion som retoriske kortformer. Emnet er på ingen måde overset; som et vigtigt moment i definitionen tales der om »(11) ... en opmærksomhedsvirkning«, men det drukner i fremstillingen, der ofte blot registrerer forekomster. Man ønsker i en fremstilling som den foreliggende svar på spørgsmål som 'Hvornår optræder kortformer, hvad er det, der kalder på dem? Hvornår strander en kortform, og hvornår slår den igen?' Det tangeres flere steder, men spørgsmålet fortjente sit eget kapitel i en retorisk afhandling! Hvordan forklare, at en gang nonsens som 'sig Jolly til din cola' kan placere sig så stærkt i ellers tænksomme menneskers bevidsthed?

Med et lån fra typografien kan man hævde, at forfatteren ikke i tilstrækkelig grad skelner mellem brødskrift og kursiv. Hans emne er de kursiverede kortformer, der henter deres prægnans på baggrund af brødskriftens eksistens. Det ville have været en gevinst for afhandlingen, om den mere klart havde samlet sig om de kortformer, der var bærere af fynd.

Kursiv-effekten kan opnås på mange forskellige måder, fx ved brug af allusion, syntaktiske virkemidler, rytmiske virkemidler, allitteration og (andre) rim etc. For de længere kortformers vedkommende også gennem visse udtryks obligatorisk metaforiske betydning. Ordsprog kan være et eksempel.

Det havde været gavnligt med en afklarende analyse af forholdet mellem det almindelige konstruktionsberedskab af faste udtryk og den signifikante brug – af særlig retorisk interesse. En sådan analyse ligger forud for en systematisk typologi, hvis en sådan skal løfte sig over de rent kvantitative inddelingskriterier, der her har fået tildelt overordnet status og i nogen grad har sløret afhandlingens retorikvidenskabelige pointe.

Først på side 144 leverer PS-N en strammere, stipulativ kortformsdefinition (her i den såkaldte versudgave) efter at have konstateret, at traditionen ikke har lagt sig fast på en bestemt betydning, og at ordet således er åbent for nye afgrænsninger. Herefter skulle der være lagt op til en mere restriktiv omgang med kortformstermen, idet momenterne under B og C viser, at der her er tale om »den kursiverede«, retorisk interessante kortform, ikke blot om faste udtryk af interesse for lingvisten eller filologen.

A. »Ved en 'kortform' forstås i denne fremstilling:

- (1) *en verbal ytring* – af
- (2) *maksimalt tre perioders længde* –, der optræder som
- (3a) *selvstændig tekst (replik)*, eller
- (3b) *tydeligt indlejret* i en anden tekst (replik). Ytringen kendetegnes ved en høj grad af
- (4) *udtryksmæssig stilisering*; og ved en høj grad af
- (5) *intentionel væsentlighed*
- (6) *i kommunikationssituationen*.

B. Ytringen har – i kraft af

- (7) særlige udsigelsesomstændigheder, og
- (8) iterativ brug –
- (9) en bekendthed, og status som 'supertegn'.

C. På den baggrund lader ytringen sig – som kortform –

- (10) variere (eventuelt i flere trin). Variationen udløser
- (11) en opmærksomhedsvirkning, af
- (12) kortere eller længere varighed.

Definitionen er ikke tekstintern, heller ikke definitionstrækkene samlet under A. Både afsender- og modtagerforhold er inddraget, med hovedvægt på afsenderen, når der i A 5 tales om 'intentionel væsentlighed', der vel ligefrem kunne kaldes et førsprogligt moment, og med hovedvægt på modtageren, når der tales om 'bekendthed', en størrelse, de kommunikerende parter gerne skulle være enige om.

Forfatterens påstand: at de leddelte ytringer under A og B selv er kortformer – viser, at han ikke har taget konsekvensen af sin egen stramning af begrebet. Selv en hidsig markedsføring ville ikke kunne gøre momenterne 1 til 12 til kortformer i retorisk forstand.

Som overgrænse for kortformernes længde vælges tre perioder, og PS-N noterer sig, at en del vitser dermed kommer med. Men vitser er kortformer af en lidt anden karakter end de øvrige. De lever deres eget liv i et lukket kredsløb, de behøver ikke at pointere noget som helst uden for sig selv, de optræder ofte som perler på en snor og ikke indlejret initialt, medialt eller finalt i et forløb.

På side 151 omtales 'skilteprøven', der kan bruges ved afgørelse af, om et udtryk er en kortform. Spørgsmålet er, hvor stærkt dette definitionstræk er. Det kan vel diskuteres, om en filmtitel som 'Danser med ulve', og bogtitler som 'Men i lyset hende' og 'Men jeg så ham dø' er kortformer med fynd.

Moment 10 siger, at udtrykket lader sig variere (eventuelt i flere trin). Det er ganske rigtigt et karakteristisk træk, men som definitorisk egenskab af anden karat. Alle faste udtryk og dannelser lader sig variere og omkalfatre.

Afgrænsningen af retorikbegrebet er diskutabel. Først med fedt (afsnit 1.2.): 'læren om den hensigtsbestemte sprogbrug i skrift og i tale', siden tilføjes i ordinar – med optakten »Eller om man vil«: 'som den hensigtsbestemte fremstillings filosofi, som læren om menneskets forhold til sig selv, omverdenen og mulige livsmål gennem navnlig den verbale sprogbrug.' Det er noget ganske andet end det, som det nonchalant sidestilles med.

Gennemgangen baseres kun delvis på kortformernes 'retoriske egenskaber', idet der ofte ses mere på sproglige karakteristika end på de effekter, der opnås. Det retoriske og pragmatiske kernestof, der ligger bag de tre indlejringstyper initial, medial og final kunne med fordel have været nærmere udforsket. Stoffet afhandles på side 152-154, og det er overordentlig interessant at beskæftige sig med. Det står i afsnit 3.2 'Uddybning af definitionen', men det fortjente en mere markant placering.

Samme afsnit rummer også andet retorisk centralstof, som afhandles kurso-risk. Parallellitet og gentagelse indplaceres under moment 4 'udtryksmæssig stilisering' i underpunktet J: andre figurer. Det er en alt for nøjsom placering.

Man får naturligvis ikke alt; her får man mere system og struktur end forløb og effekt. Hvor langt afhandlingen egentlig når i realiseringen af det vigtige mål: at præstere ny viden om kortformernes brugsmuligheder (jf. tesen), det er nok en overvejelse værd.

I sin gennemgang af kortformernes periodiske system anfører PS-N en række størrelser af vidt forskellig begrebslig karakter. Det drejer sig om kortformsbetegnelser med fokus på brugen. Der kan fx være tale om *genreangivelse*: gravskrift, limerick etc., om *skjult virkemiddel*: allusion, om *afsenderintention*: vit-tighed, om *metrisk beskaffenhed*: halvvers, om *orddannelsesstruktur*: akronym, om *semantisk tyngde*: hovedord osv.

Rækkefølgen i det enkelte rum er ikke tilfældig. Der er tale om »faldende litteraritet«. Men systemhedernes egentlige status og kombinationsmuligheder er ikke indlysende klart oplyst, selv om forfatteren ikke skåner sig, når det drejer sig om terminologiske overvejelser.

Resultatet er blevet en blanding af genrebeskrivelse og indholds-karakteristik – altsammen relateret til kortformernes status som enkeltord, sætningsemne etc. og deres transparens/opacitet. Om det sidste spørgsmål, 'opaciteten', skal det anføres, at den metasproglige bevidsthed om materialets karakter og beskaffenhed ikke er nogen konstant størrelse. Den varierer fra individ til individ og fra situation til situation. Det er ofte kunsternes, specielt lyrikeres styrke, at de kan gøre det transparente opakt. Ordene kender vi, men vi oplever dem ikke i deres udtrykskraft, når de blot går rundt i cowboytøj. Forholdet mellem opacitet og transparens skifter fra individ til individ, fra situationen til situation. Der er ikke tale om konstante egenskaber hos ord og udtryk.

Kvantitet, genre, indholds-karakter og sproglig materialebeskaffenhed søges sammenholdt i ét greb. På den baggrund er det ikke mærkeligt, at forfatteren undertiden må gå på kompromis under udfyldelsen af rummene, i de kapitler, der skal levere krop, kød og blod til skelettet.

Det periodiske system har som system sine begrænsninger. Det kan tage magten fra forfatteren og livet ud af fremstillingen – i perioder. Og det virker ganske unødvendigt, når forfatteren vier et afsnit til et forhastet forsøg på at etablere et *tekstformernes* periodiske system – med så mange indbyggede problemer og så mange forenkende generaliseringer, at det ikke burde være ind-draget i en fremstilling, hvis hovedanliggende netop er kortformer.

Ved opstillingen af det periodiske system prøver PS-N at bringe orden i kaos. Man kan stille det helt overordnede spørgsmål: Hvad vil forfatteren opnå her-med? Tilsyneladende er bestræbelsen affødt af et ønske om at etablere sikrere rammer for fremtidig forskning. Det er et smukt formål, der peger indad, til gavn for det videre arbejde med retorik, pragmatik, sprogbrugsanalyse, stilistik, litteratur osv.

Faren ved PS-Ns realisering af projektet er, at fagfolk inden for alle områ-derne vil føle sig klemte på terminologien og næppe vil kunne godtage et meget

diskutabelt og meget fintmasket klassifikationssystem, der påtvinger dem at tage pejling af grammatisk/strukturelle forhold som ytringstype og periodelængde, retorisk/semantisk/sprogpsykologisk/stilistisk kontroversielle begreber som opacitet ctr. transparens, og diskutabile vurderinger af forskellige genrers litteraritetsgrad, undertiden deres gennemsnitlige litteraritetsgrad.

Alt i alt må opstillingen af kortformer i et periodisk system kaldes inspirerende, men næppe afklarende, tankevækkende og -skærpende, men ikke umiddelbart egnet til genbrug. Ud over den forskningsinterne anvendelse af det periodiske system kunne man forestille sig en mere udadventt anvendelse, fx en pædagogisk. Selve interessen for kortformer har disputatsen allerede stimuleret, men som det foreligger, kan det periodiske system næppe med særlig fordel tænkes anvendt i undervisningen med sine langt mere end 100 felter i de 25 ruder.

Ekscerpterne er overvejende hentet i skriftsproget. Sådant bliver det let. Her er spredningen stor, fra systematiske samlinger af ord og ordsprog: ODS og Dansk Sprognævns kartoteker, aforismesamlinger osv. til udvalg af skønlitteratur og såkaldte helligtekster. Heldigvis er også sang- og salmebøger repræsenteret. Og forfatteren tillader sig gudskelov at gå selektivt til værks. Der er hentet meget stof hos Billeskov Jansen, en af husguderne, Paul V. Rubow, Niels Birger Wamberg og Torben Brostrøm. PS-N har bl.a. ekscerperet et udvalg af klassisk dansk litteratur, ligesom han har foretaget sonderinger i udenlandsk digtning. Resultatet af det tidskrævende arbejde er forholdsvis magert. Afhandlingen rummer hverken uventede eksempler eller nye synspunkter på den litterære anvendelse af kortformer. Der er botaniseret i tekster af bl.a. Holberg og H. C. Andersen, men en mere dybtgående redegørelse for kortformernes funktion i de udvalgte tekster eller for det, der udløser dem, savnes. De pågældende afsnit er læseværdige, men fører hverken afhandlingen eller forskningen videre. Fundene i udenlandsk, oversat litteratur er i sagens natur endnu mere plukvise.

Kapitel 4-8 rummer eksempler på, hvordan kortformerne kan indplaceres i skemaet. Fremstillingen rummer ikke nogen komplet udfyldning, men standser ved periodelaget. Forfatteren begynder systematisk ved I A, og bevæger sig rundt i forskellige brugssammenhænge, i genrer, perioder, i danske og udenlandske tekster. Læseren befinder sig godt under disse gennemgange og sætter pris på selskabet med den belæste og musiske cicerone, der naturligvis har sine præferencer, og som bevæger sig lidt for meget i siksakkurs mellem metaplanet og eksemplifikationen. På side 238 meddeles et længere citat fra Dickens. Det bringes af hensyn til ordet 'latterbrøl'. Latterbrøl kaldes en kortform. Men citatet bringer ikke noget latterbrøl, kun ordet latterbrøl. Det oplyses, at udråbsord eller interjektioner (side 225) undertiden kan bruges som kortformer, men der gives ikke en afklarende redegørelse for, hvornår og hvornår ikke.

Det er karakteristisk for kapitlerne, at de snart rummer definitiviske diskussioner, citater fra ordbøger og leksika, snart skriftsteder, der blot anfører navnet på noget, der kan opfattes som en kortform, snart eksemplifikationer af en

kortform. Man spørger undertiden sig selv, om det er forfatteren, læseren eller begge parter, der er ved at løbe vild i junglen. Færre citater og grundigere kommentarer til dem havde været en fordel.

Om 'eder' siges det, at det er kortformer af allerlaveste kaste, at de undertiden bruges mekanisk og repetitivt; men det er ikke ganske klart, om dette sidste kan bringe dem ud af kortformskategorien, og der pendles frit mellem den højtidelige ed og dagligdagens brug af 'sgu' og 'for helvede'. Eden som kraftudtryk er ellers interessant i en sammenhæng som den foreliggende. Den er et rent eksempel på en bestræbelse på fynd og konkurrerer med mere udtryksfulde fyndstørrelser. Måske kan eden betragtes som – for nu at sige det forenklet – sømandens erstatning for Rubow og Billeskov Jansens elaborerede repertoire af avancerede udtryksmuligheder inden for kortformernes verden.

I kapitel 5 siges 'vending' på en lidt betænkelig måde 'gennemsnitlig' at tilhøre *sætningsemnelaget*. Det er en broget mængde, man møder på disse sider, fra allusioner og halvvers, til talemåder og nederlagsråb. Når det mere er ordene end udfoldelsen af fyndstørrelserne og effekten af dem, der lejlighedsvis er i fokus, bliver også indplacering efter kvantitative kriterier mere vilkårlig.

Gennemsnitsbetragtninger er ikke altid særlig interessante. Det anføres, at 'slående bemærkninger' i en Bodil Wamberg tekst om Agnes Henningsen på side 434 er på 1,44 periode – i gennemsnit. Hvad havde det gjort, om genrebetegnelser som 'undersættelser, suk, ledestjerne' og 'slående bemærkning' snart blev udfoldet på sætningsemneniveau, snart på periodeniveau? Er skemaet vigtigere end virkeligheden, kortet vigtigere end landskabet?

»Om denne bog kan det siges, at den rummer meget nyt og meget godt. Men det gode er ikke nyt, og det nye er ikke godt.« Det er naturligvis ikke Peder Skyum-Nielsens fyndordsafhandling, der på denne måde skal karakteriseres – med en final indlejring af et fyndudtryk (der tilskrives flere forskellige). Præstationen aftvinger respekt, værket er klart disponeret, gennemarbejdet, relevant og interessant.

Når den mistrøstige anmelder alligevel citeres, skyldes det, at det nye – opstillingen af kortformernes periodiske system, nok bringer forskningen videre frem, men på den anden side har måttet ledsages af mange kritiske bemærkninger. De har til gengæld – og det er noget af det gode – kun kunnet fremsættes, fordi arbejdet har en dyd, man ikke kan prise tilstrækkeligt. Det er præget af stor viden, omfattende læsning og metodisk eksplicitet; der fejes ikke noget ind under gulvtæppet. Ludvig F. A. Wimmers motto »Uklarhed er uvidenhedens skalkeskjul« rammer ikke afhandlingen om fyndord. Den er præget af eksplicit og relevant viden, og den er et smukt eksempel på et stykke humanistisk forskning, hvis brugsværdi og slidstyrke nok skal vise sig at ligge ud over det sædvanlige. Skyum-Nielsen er under sit arbejde med det taksonomiske system, om man vil: med fyndematikken, mere en Nouredin end en Aladdin. Men gehøret for sprog, litteratur og retoriske virkemidler kan man ikke bare slide sig til. Her er der – i egentlig forstand – tale om begavelse.

Jørn Lund

Lis Weise og Birte Hjorth Pedersen: Fornavnebogen. 12500 Navne på danske statsborgere i 150 år. C. A. Reitzels Forlag 1989.

Lis Weise og Birte Hjorth Pedersen: Danske Fornavne. C. A. Reitzels Forlag 1990.

Det er sjældent der ligefrem er rift om de faglige bøger jeg har liggende på mit skrivebord, men disse to bøger har virket som en magnet på resten af familien. Mine børn og deres kammerater har slået op og spurgt ud om systematikken i bøgerne og været voldsomt optaget af hvilke af deres egne og kammeraternes navne der var almindelige og hvilke der var sjældne, og de har gjort sig store anstrengelser for at finde på navne som ikke var med i værket. Der er altså trods det telefonbogsagtige både i format, farve og opstilling tale om et værk med appel til andre end filologer.

Fornavnebogens hovedindhold er en 700 sider lang alfabetisk navneliste, men derudover rummer den en kort indledning der redgør for bogens materiale, for hvad navnelisten kan fortælle og hvilke oplysninger der gives i den alfabetiske listes kolonner, og endelig en kort litteraturliste. For kort efter anmelderens smag, jeg synes godt forfatterne kunne have hjulpet alle os der ikke er inde i faglitteraturen med et par henvisninger til fortsatte studier, når nu nysgerrigheden er vakt. Om ikke andet kunne man vel have nået at få Eva Villarsen Meldgaards Studier i københavnske fornavn 1650-1950 med, så man via dennes litteraturliste kunne komme videre.

Som titlen angiver er bogen et katalog over fornavn båret af danske statsborgere gennem halvandet hundrede år, og det er lavet på grundlag af CPR-registret. Det oplyses hvor ofte det enkelte navn forekommer, samt i hvilke områder (landet er opdelt i 9 områder, hvortil kommer Grønland, Færøerne og udenlandsk fødested foruden ukendte og illegale nummerkoder) og på hvilket tidspunkt navnet er mest populært.

Ved et fornavn forstås et navn der har mindst én forekomst som første navn i en persons fulde navn. Ved denne definition skulle navne der typologisk må betragtes som efternavne undgås. Samtidig udelukkes imidlertid en række fornavn, der kun findes som andet eller tredje navn, men som i visse tilfælde kan være ret hyppige i denne stilling, det gælder især kvindenavne på -ine afledt af mandnavne. Dette pladskriterium er endda skærpet således at navnet ikke medtages hvis der kun er én eller to forekomster som første navn men hundredvis af forekomster som andet eller tredje navn.

Trods dette skrappe kriterium findes der navne på listen der umiddelbart opfattes som efternavne, fx. Ankjær, Appel, Lindhardt, Meyer, Schiønning, Snerdorf (de fleste med flere grafiske varianter). Det drejer sig næsten udelukkende om drengenavne, og de er hyppigst i de ældste perioder, og synes også at have en skæv geografisk fordeling, med de fleste forekomster i Vendsyssel og Sønderjylland og lidt udløbere til Sydfyn og sydfynske øer.

De enkelte navne afgrænses af stavemåden: et navn er i strengeste forstand identisk med en bestemt stavemåde, Kristian, Kristjan og Christian er altså registreret som tre forskellige navne, og Svend-Aage og Svendaage er hver for sig ét navn ved siden af Svend og Aage, mens sammenstillingen Svend Aage ikke er registreret som selvstændigt navn.

Der medtages kun navne der forekommer mindst 5 gange i materialet, så trods listens omfang er det ikke vanskeligt at komme i tanker om faktisk forekommende navne på danskere som ikke er med. Det gælder fx navnene Alouda og Cikonía som min svigermors søstre var blevet udstyret med af deres ornitologiinteresserede far (svigermor slap nådigere, hun hed Sylvia), og heller ikke pigenavnene Chlaura, Edelbo, Gørsimi og Suste eller drengenavnene Hjerre og Joi optræder i bogen, skønt jeg er bekendt med danskere med disse navne i den omhandlede periode. Derfor bliver man også nysgerrig efter at vide hvor mange navne der er udeladt pga. det kombinerede krav om mindst 5 forekomster hvoraf en del skal være som første navn. Navneforrådet i Danmark er åbenbart betydeligt større end de medtagne 12.500.

Listen er opstillet strengt alfabetisk og computeren *kan* selvfølgelig alfabetet, jeg har i hvert fald ikke grebet den i nogen alfabetiseringsfejl, dog har jeg undret mig over at aa i navne der med sikkerhed udtales som å ikke som forordnet i Retskrivningsordbogen følger efter å, men optræder under a. Navneformen følges af en oplysning om det er et mands- eller kvindenavn, og hvis det optræder som begge dele opføres de hver for sig, som fx Eli der optræder 2419 gange som mandsnavn og 1861 gange som kvindenavn. Der angives det absolutte antal forekomster, og den procentvise fordeling på de to almindeligste pladser i navnekæden. I langt de fleste tilfælde er der selvfølgelig tale om første og anden plads, men kvindenavnet Fine optræder dog i 61 % af de 55 forekomster som nummer 3, og i 21 % af tilfældene på fjerdepladsen, mens mandsnavnet Esekias er hyppigst på fjerdepladsen, med tredjepladsen som næsthypigste position.

Næste kolonne angiver den procentvise fordeling på de to stærkeste områder og sidste kolonne den procentvise fordeling på de to stærkeste perioder, idet alt før 1899 er regnet for én periode, mens resten er opdelt i tiårsperioder. Såvel opdelingen i tidsperioder som forkortelserne for de geografiske områder er gengivet på omslagets indersider, så man nemt kan checke at LoF betyder Lolland-Falster. Mærkeligt nok er den vanskeligst gennemskuelige af samtlige geografiske forkortelser, nemlig GFA, der står for Grønland, Færøerne og Andre lande, ikke medtaget på denne liste, og det samme gælder den asterisk der angiver at navnet er registreret under ukendte og illegale nummerkoder.

Frekvensforholdene kunne synes problematiske idet befolkningstallet har varieret meget i de forskellige områder og tidsperioder, men det er klaret ved at værdierne er vægtet efter personantallet i hvert område og hver periode. De procenttal der optræder i tabellerne er således ikke de umiddelbare procentandele, men de vægtede, så et typisk bornholmsk navn har lige så let ved at komme på førstepladsen som et navn der er yndet i det mere folkerige københavnske område.

Bogens erklærede formål er at fremlægge danske fornavne i en overskuelig form og det lykkes i det store og hele. Der er dog en enkelt svaghed ved bogens anlæg som jeg vil knytte et par bemærkninger til. Argumentet for at hævde princippet én skriveform ét navn er at »den enkelte variant er knyttet til den enkelte person og opfattes af hende/ham som hendes/hans navn« (s. IV). Hvis man i stedet havde taget udgangspunkt i vores opfattelse af *andres* navne, ville

resultatet være blevet anderledes. Når det drejer sig om andre går den almindelige danskers opfattelse af navneidentitet i mindre grad på stavemåde end på udtale. Vi træffer mænd der præsenterer sig som fran's, kæ'l eller jakåb, og kvinder med navnene nana, lili eller tora, og vi ser måske nok et skriftbillede for os når vi hører navnet, men ingen siger at det er det rigtige. For mig melder der sig følgende stavemåde af disse navne: Frans, Kjeld, Jacob, Nanna, Lily og Tora, men for flere af disse navnes vedkommende er det en anden stavemåde der er den hyppigste. Der er i den omhandlede periode 968 Frans'er men 1204 der hedder Frands og ialt 2771 med formerne Frants, Frantz og Franz. Det går bedre med Jacob, for denne form bruges af 17.022, mens 14.782 staver navnet med k, og Kjeld er faktisk også den almindeligste form af dette navn med 13.861 forekomster, mod 7171 Keld'er, og 857 fordelt på Kel, Kell, Kjel og Kjell. Det går ikke bedre med pigenavnene: der er 15.198 der hedder Lilly og kun 1074 med formen Lily (og dertil kommer alle dem der hedder Lilli og Lili), og der er kun 342 der hedder Tora men hele 6234 der staves Thora. Kun med stavemåden Nanna er der statistisk stor sandsynlighed for at jeg rammer personens »rigtige« navn, idet der er 4786 Nanna'er men kun 448 Nana'er.

Med dette vil jeg sige at navneidentiteten normalt er knyttet mere til lyd billedet end til skriftbilledet. Jeg er bestemt ikke i tvivl om hvilket navn disse mennesker har, men jeg er usikker på hvordan det staves, og må jævnlig kontrollere det hvis jeg skal skrive til dem – for jeg ved jo udmærket fra mig selv, at det er en kilde til irritation når ens navn staves forkert. Samtidig er det vanskeligt at blive en sikker staver af personnavne på grund af den store grafiske variation af helt enslydende navne.

At alle disse navne med to eller flere stavemåder som Birte og Birthe, Cathrine, Katrine og Kathrine, Dorde, Dorte og Dorthe, Finn og Find, Gunnar, Gunner og Gunder, Lilian og Lillian, Nina og Ninna, Vilfred og Wilfred, Aage og Åge almindeligvis opfattes som samme navn, viser sig også ved opkaldelse, hvor stavemåden langtfra altid overholdes. En af de personer som mange efter sigende blev opkaldt efter i forrige århundrede da man begyndte at opkalde efter sine idoler, var Grundtvigs medkæmper Jacob Christian Lindberg. Jeg har kendskab til tre der opkaldes efter ham, men kun i det ene tilfælde med uændret stavning. Det er Cornelius Appels søn der bliver døbt Jacob Christian Lindberg Appel, mens Jens Lassen Knudsens ældste søn får navnet Jakob Christian Lindberg Knudsen, og Lindbergs egen sønnesøn kommer til at hedde Jakob Kristian Lindberg.

Computeren ville selvfølgelig ikke kunne klare sorteringen hvis navnene skulle defineres ud fra udtalen, men med kendskab til danske udtaleregler skulle det kunne lade sig gøre at fastslå hvornår der er tale om samme eller ikke samme navn. Der vil være enkelte tvivlstilfælde fx Paul : Poul, Paula : Poula som forskellige kronologiske og sociale grupper behandler forskelligt, ligesom man kan diskutere om former som Geogine og Magrete der afspejler en ikke-generel lydudvikling bør slås sammen med Georgine og Margret(h)e.

Princippet ville også skabe vanskeligheder med de navne(former) af fremmed oprindelse som ikke er tilpasset dansk ortografisk tradition. Det gælder en ungarsk form som Zsuzsanna for Susanna, polske former som Jozef, Krystyna,

Zofia, hvor de tilsvarende danske er Josef, Kristina, Sofia, færøske former som Jegvan, Jogvan, Jøgvan, og grønlandske navne på -guaq, der også optræder med dansktilpasset stavemåde, fx Ilanguak ved siden af Ilanguaq. Dertil kommer navne med rod i tyrkisk, arabisk eller urdu, som med de sidste 20-30 års indvandring er blevet talrigere blandt danskere. Men selv om disse grupper blev holdt uden for en eventuel variantsammenføring ville den betyde bedre overblik over situationen.

Mens Fornavnnebogen skildrer mangfoldigheden i dansk navngivning, er *Danske Fornavne* koncentreret om de mest populære navne. Bøgerne bygger på det samme materiale men den sidstnævnte bringer områdeopdelte top-ti-liste over henholdsvis mands- og kvindenavne i hver periode, i form af en tabel med navnene opstillet efter faldende antal forekomster i absolutte tal samt hvert enkelt navns procentandel af det samlede antal forekomster. Denne fordeling afbildes også på lagkagediagrammer. Endelig bringes en oversigt over hvordan samtlige navne på top-ti-listerne fordeler sig på tidsperioderne. Dette kapitel rummer også opgørelser over hvor længe navnene holder sig på top-ti-listerne, hvor stor en andel af den totale navnebestand top-ti-navnene udgør, samt hvor mange nye navne der er kommet på hitlisten i de enkelte områder og perioder. Stabiliteten udtrykkes ved at udregne hvor stor en procentdel af de populære navne der har været med på hitlisten i 50 år eller mere. Den valgte metode giver markante forskelle på mands- og kvindenavnens stabilitet, med kvindenavnene som de mindst stabile, og store forskelle mellem de enkelte områder, med København som det mest foranderlige (der er dog fejl i to af procentudregningerne: det er 2.08 % af kvindenavnene i København og på Lolland-Falster der har været med i 5 perioder eller mere, ikke 1 %) og Vest- og Sønderjylland som de mest stabile områder. Hvis man i stedet for at sætte en fast grænse ved 50 år foretager en indeksering ser billedet lidt anderledes ud: bornholmske kvindenavne holder sig gennemgående i kortest tid, sønderjyske mandsnavne i længst tid. Heller ikke forholdet mellem mands- og kvindenavne ser ud på samme måde alle steder: på Fyn er det kvindenavnene der gennemsnitligt er mest stabile. Bortset fra de sønderjyske mandsnavne der klarer 3.55 periode i snit, holder et navn sig på listen mellem 2 og 3 perioder. Det svarer ganske godt til den almindelige fornemmelse af at mange navne er typiske for en bestemt generation.

Det næste kapitel svarer på spørgsmål vedrørende den geografiske variation: i hvor høj grad er det de samme navne der er populære over hele landet i en bestemt periode, og i hvor høj grad er der navne der kun er populære i én bestemt del af landet? I dette kapitel har udgiverne åbenbart heller ikke selv været tilfredse med deres egen navnedefinition, idet det (s. 138) hedder at antallet af leksikalske navne ikke er særlig stort og bliver endnu mindre »når der tages hensyn til grafiske varianter og etymologisk identiske navne« – og det gøres der så idelig på de næste sider hvor der pludselig skelnes mellem navne med og uden varianter.

Varianterne er af tre slags (eller fire – det står ikke helt klart) som introduceres s. 139:

1. »grafiske varianter« fx. Carl : Karl, Christian : Kristian.

2. »forskellige lydudviklinger af samme grundform«. Eksemplet er her Peter : Peder, og det synes mig ikke ganske velvalgt, idet forholdet mellem udtale og skrift af dette navn ikke er så simpelt: der er mange hvis navn staves Peder men både af dem selv og andre udtales med klusilt d dvs. som Peter. (Det samme gælder som bekendt det tilsvarende efternavn, anmelderen vil således meget have sig frabedt at få sit efternavn udtalt med blødt d og uden stød, til gengæld er det ikke sjældent at træffe sjællændere der kalder sig Ped'ersen med stød på det bløde d, selv om deres navn staves med et t.)

3. x »er en udvikling af« y fx. er Anders en udvikling af Andreas.

4. x »har dannet grundlag for« y, z osv. fx. Johannes har dannet grundlag for Hans, Jens, Hansen (brugt som fornavn i Sønderjylland).

Det står mig ikke helt klart hvor mange grupper der regnes med, og 2-4 sammenfattes jævnlige til »etymologisk identiske navne«. Det rimeligste ville vel være at regne med tre slags varianter:

1. navne med ortografisk variation men samme udtale: Aase : Åse, Christian : Kristian, Grete : Grethe, Jacob : Jakob, Leila : Laila, Finn : Find, Nanna : Nana, Lillian : Lilian, Frans : Frands, Ivar : Iver, Stefan : Stephan, Hanna : Hannah osv. osv. der er mængder af eksempler.

2. navne med lydlig variation der i den almindelige sprogbrugers bevidsthed regnes for samhørende fx. Birgitta : Birgitte, Elisabeth : Lisbeth, Karen : Karin(a), Anna : Anne : Ane : Ann.

3. navne med meget forskellig form men samme etymologi, der imidlertid sjældent erkendes af den almindelige sprogbruger fx. Birgitte : Berete : Birthe, Elisabeth : Else, Johannes : John : Jan : Jens : Hasse : Henning, Katrine : Käthe.

Grænsen mellem 2 og 3 er ikke altid selvklar, men det udelukker ikke at man kunne ønske den almindelige sprogbrugers kompetence inddraget i bestemmelsen af navneidentiteten.

Efter redegørelsen for den geografiske fordeling følger en række periodeopdelte top-ti-liste for hele landet med angivelse af de populære navnes andel af navnebestanden i hver enkelt periode, samt oversigt over de enkelte perioders nye navne på hitlisterne.

Tendensen er tydelig: top-ti navnenes andel af det samlede navneforbrug bliver stadig mindre, navngivningen bliver med andre ord mere og mere varieret. En anden tydelig tendens er at nye navne først dukker op i København og derfra breder sig til det ganske land, kun Sønderjylland stritter lidt imod, eller er selv ekspansionscentrum for et andet navn.

Den kronologiske kortlægning fortsætter med en grafisk fremstilling af de tre almindeligste mands- og kvindenavne indlagt på kort. En klar og pædagogisk måde at præsentere stoffet på.

Listerne summeres til slut op i to 150 års hitlister for henholdsvis mands- og kvindenavne ordnet efter faldende antal, samt en kort redegørelse for hvor navnene kommer fra og hvad de betyder. Der skelnes her mellem nordiske og kristne navne, og de sidste følges gennem de sprog der bragte dem til Danmark. Det vises at de nordiske navne udgør en syvendedel af de frekvente kvindenavne, og at størstedelen af de ikke-nordiske kvindenavne er helgenindenav-

ne, i nogle tilfælde dog kortformer der er blevet almindelige i sen tid på indirekte måde. Det kan undre lidt at det hebraiske Susanne ikke regnes med til de bibelske navne, skønt Daniels bog kun hører til apokryferne er det dog formentlig derfra navnet har bredt sig. Susanne i badet er et uhyre populært motiv i billedkunsten helt fra renæssancen. Blandt mandnavnene har de nordiske navne holdt sig bedre end blandt kvindenavnene, ca. en tredjedel af de højfrekvente navne er nordiske, mens ca. halvdelen er kristne, fordelt nogenlunde ligeligt på helgener, apostle og andre bibelske figurer, mens den sidste sjattedel er selvstændige dannelser i de forskellige sprog hvorfra de er indlånt. Det er navne som Flemming (»Flamlænder«) og Kaj (plattysk og frisisk navn af ukendt oprindelse).

Også en kort sammenligning med lignende frekvensundersøgelser i nogle nabolande er der blevet plads til, før bogen slutter med top-ti lister over navne på forskellige pladser i navnekæden, hvoraf det fremgår at de fleste danskere i den omhandlede periode har to fornavne, og at de almindeligste navne hyppigst findes blandt de almindelige nummer to navne, det gælder både Christian og Marie. Mens både første og andet navn hos mændene hører til det kendte og prøvede navneforråd, er der en tendens til at nummer et-navn hos kvinder i større udstrækning vælges blandt nyere navne, mens der er en tendens til arkaisering i nummer to-navnene.

Begge bøger fremtræder i A4-format i en beskeden ydre form, Danske Fornavne er dog noget klarere i trykket end Fornavnebogen. Indholdsoversigten er udførlig, så det er nemt at finde frem til den relevante tabel i Danske Fornavne, der også er forsynet med et navneindeks, og Fornavnebogen består jo i det store og hele af alfabetiske lister, så man skal blot kunne alfabetet for at finde vej. Jeg har ikke fundet mange fejl, man kan dog mere sig lidt over at der bringes en hel sides tabeller over navnet Chrestian. Det må da vist være en smutter. Ligesom den manglende angivelse af antallet af nordiske navne s. 59. Men det er petitesseer.

Alvorligere er som sagt skriftfikseringen, der gør det vanskeligt at få et mere samlet overblik over forekomsten af et bestemt navn dvs. en bestemt lydform uanset stavemåden. Vi har jo dog alle lært vores navn ikke som skrift men som lyd, vi blev som små kaldt ved navn, ikke tilskrevet.

Én stavemåde – ét navn-princippet fører til at man i mange tilfælde selv må lave mellemregninger hvis man vil have overblik over et navns hyppighed, og sådan som udgaven er tilrettelagt er det kun nogle af mellemregningerne man kan foretage. Man kan godt opsøge alle ortografiske varianter og finde frem til det totale forekomststal, men brugeren kan ikke selv regne ud om summen af stavemåder måske kunne føre til andre top-ti lister for enkeltområder og perioder. Når der til én og samme udtale svarer følgende ortografiske former: Mai-Brit, Mai-Brith, Mai-Britt, Maibrit, Maibrith, Maibritt, Maj-Brit, Maj-Brith, Maj-Britt, Majbrit, Majbrith, Majbritt, May-Brit, May-Brith, May-Britt, Maybrit, Maybrith, Maybritt (plus sammenstillingen af alle de samme stavemåder) og de fleste af dem topper samtidig nemlig i 60'erne, så ville summen af disse varianter jo kunne tænkes at få en plads på hitlisten i en enkelt periode. Til gengæld kan princippet så give et godt billede af, hvor mange ortografiske vari-

anter vi bruger – og har besvær med at huske – i navnestoffet. Majbrit-eksemplet er ekstremt, oftest er der jo kun tale om to mulige staveformer, men så snart navnet består af to rødder vokser variantantallet. Gunhild findes fx. i formerne Gundhild, Gunhil, Gunhill, Gunnhild, Thorkil kan også staves Torkil, Torkild og Thorkild. Det er vanskeligt at blive en sikker staver af personnavne i Danmark, selv uden at tage hensyn til de mere eksotiske navne.

Ud over en sammenføring af de grafiske varianter kunne jeg ønske en udkørsel der viste hvordan navne kunne kombineres. Vi er jo mange der hedder Inge Lise, Hanne Louise, Karen Margrethe, Jens Anker, Karl Erik, Nils Holger, ikke nødvendigvis over for alle, men i tilstrækkelig mange sammenhænge til at det, i lige så stor udstrækning som hvis der var tale om en sammenskrivning eller det blev skrevet med bindestreg, opleves som vores egentlige navn. Og det kan også gælde sjældnere kombinationer som Clara Elisabeth, Erik Aksel, Poul Jens og Svend Tage, der alle er navne på nulevende danskere som jeg kender under disse navne.

At registrere sammenstillinger som nye enheder ville formentlig vanskeligt kunne lade sig gøre uden at sprænge rammerne for en trykt publikation, men det betyder jo ikke at det er en uinteressant registreringsopgave, og heller ikke uoverkommelig når computeren nu er med i billedet. Hermed er også angivet at ovenstående ikke er ment som en indvending over for det foreliggende værk, men en påpejning af hvad der også kunne være interessant, når vi nu har disse herlige maskiner til at arbejde for os.

Bogens erklærede formål er at fremlægge danske fornavne i en overskuelig form. Det lykkes ikke helt fordi de grafiske varianter ikke føres sammen, og der ikke gives de nødvendige råd så man selv kan foretage beregningerne. For det ser besnærende ud at »de herved frembragte lister og tabeller er arbejdsredskaber, der kan anvendes som de er, men de kan også være grundlaget for en sikker besvarelse af spørgsmål til et nutidigt fornavnestof. Vi ... har på ingen måde udtømt stoffet, som må kunne være grundlag for endnu en række forskningsopgaver« (s. 10), men da det kun i begrænset omfang er rådata der lægges frem, begrænses de fremtidige forskningsopgaver en hel del. Lidt groft sagt: det er kun de spørgsmål udgiverne allerede har haft i tankerne vi kan få svar på.

Navngivningsskikke er et godt kulturhistorisk barometer, det gælder også de oplysninger der præsenteres i de foreliggende bøger. De viser klart at det danske samfund er præget af stor stabilitet; først omkring 1960 er der for alvor gået skred i navngivningen, man lader hånt om traditionerne, fra det tidspunkt bliver mere end halvdelen af top-ti navnene skiftet ud i hver periode. For kvindenavnene vedkommende var det begyndt noget tidligere, men i 60erne når det altså til mændene, heller ikke de der skal føre slægten videre ifølge traditionel patriarkalsk tankegang behøver nu at føre navnene videre.

Inge Lise Pedersen

Auditorium X. 252 s. Kr. 168.000. Amanda 1991

Dominerende på omslaget til denne bog er et stort sort X; ser man lidt nøjere efter, opdager man, at det mystiske X er et romersk 10-tal, og ovenover står et ikke ofte i bogverdenen set fremmedord med svage røde bogstaver, nemlig AUDITORIUM.

Hvad i alverden mon den bog handler om? Klogere bliver man ved at kigge bag på bogen. Af omslagets bagside fremgår, at bogen besvarer en række spørgsmål om det danske sprog. Det var dog interessant! Men hvorfor er det ikke antydet på omslagets forside, som jo da er den man først får øje på? Læser man titelbladet inde i bogen, viser det sig, at bogen egentlig hedder *Auditorium X. Dansk før, nu – og i fremtiden*; og endvidere oplyses det, at det er en antologi om moderne sprogforskning; ordet *antologi* forekommer lidt mærkeligt brugt her, man kan lave en antologi af afhandlinger om dansk sprog – og det er jo det bogen er – men ikke en antologi om sprogforskning; *moderne* sprogforskning er også misvisende, for bogen handler *ikke* om nye teorier inden for sprogforskning i almindelighed. Men lad gå med det. Udgifterne har bare gjort sig selv en bjørnetjeneste ved ikke på omslagets forside at tage undertitlen med. – Men stadigvæk har vi ikke fået en forklaring på Auditorium X, selv om nogle måske nu kan regne ud, at auditorium er et universitetsauditorium. Forklaringen kommer først i forordet: Bogen er en samling af artikler, der for de flestes vedkommende er bearbejdede af offentlige forelæsninger holdt i auditorium X på Københavns Universitet i foråret 1990, oven i købet for overfyldte auditorier. Der var måske nogle af disse mange tilhørere, der kunne tænke sig at købe bogen – hvis de altså kunne finde frem til den ved at se på omslagets forside.

Bogen med det mystiske X er i høj grad læseværdig, og den har bud til alle, der interesserer sig for dansk som sprog og for status over udforskningen af det på dennes nuværende stade. Den historiske optakt (ved Poul Lindegård Hjorth) og fremtidsvisionerne til sidst (ved Frans Gregersen) omslutter afhandlinger om rigtigt og forkert dansk (ved Erik Hansen), om dagligsproget – lokalsprog eller klassesprog (ved Inge Lise Pedersen), om sprogets takt og tone (ved John E. Andersen), om dansk som fremmed- og andetsprog (ved Karen Lund), om sproget i radio og fjernsyn (ved Ib Poulsen), om maskinoversættelse (ved Ole Togeby), om computerregistrerede fælles danske ord (ved Hanne Ruus), om udforskningen af talesproget (ved Erik Møller) og om sprog og politik (ved Klaus Kjøller). Bogen præsenterer altså en bred vifte af emner, og hver afhandling slutter med en kort litteraturliste, hvor man kan se de navne og titler som der er henvist til. Afhandlingerne er stort set velskrevne og forholdsvis let tilgængelige, men forfatterne er jo også allesammen pædagoger, der på en eller anden måde må have gjort sig klart, hvem de henvender sig til.

En kort karakteristik af de enkelte afhandlinger kunne være følgende – og dette ikke for at nedgøre eller ophøje forfatterne, men for at udæske bogens læsere, der jo eventuelt kunne have en anden mening –:

Poul Lindegård Hjorths afhandling om *den historiske baggrund* er dels af sproghistorisk karakter og dels lægger den elegant op til senere afhandlinger i

bogen ved at trække nogle paralleller mellem gammelt og nyt (landskabslove og radioavis, takt og tone i breve ud fra tiltaleordene i brevene, og rigtig og forkert retstavning i historisk belysning); afhandlingen falder derved ligesom lidt fra hinanden, men den har som indgangstekst den vigtige mission at pege fremad.

Med *Rigtigt og forkert dansk* har Erik Hansen påtaget sig sin sædvanlige svære opgave at få folk til at forstå noget fornuftigt ved rigtigt og forkert dansk; det kunne jo være, at sproget havde ændret sig siden man selv gik i skole, for det har det; det kunne også være, at noget af det nye egentlig var ganske godt og logisk og rammende og ikke i strid med sprogbrugen i øvrigt, og hvorfor så ikke betragte det som godt nok sprog? Jeg synes, hans slutningssalut med respekt for det gode sprog og dets iboende muligheder og foragt for skrumpent sprog i forskellige former fortjener at læses en ekstra gang.

Inge Lise Pedersen giver i sin afhandling et vue over, hvordan lokalsproget (dialekter og regionalprog) op igennem tiderne (fra 1600-tallet og fremefter) har været vurderet ud fra det såkaldt dannede talesprogs synsvinkel. Hun stiller i afhandlingens titel det spørgsmål, om *dagligsproget* er et *lokalsprog* eller et *klassemprog*. Det er vist egentlig, omend i forskellig grad til forskellig tid, begge dele, men hendes fremhævelse af dagligsproget som klassemprog rummer et perspektiv, som maner til forsigtighed med hensyn til mere eller mindre faste sprogholdninger over for det udefra, for ens sprog har relation til ens personlighed. De fleste mennesker er sprogligt så smidige, at de i nogen grad indretter sig efter, hvem de taler med, og også efter hvilken status det sprog har, som de gerne vil tale, men måske ikke altid magter i de forskellige talesituationer, de kommer ud for. Det er godt og praktisk at have en rigsmålsnorm, som man kan efterligne i skrift og tale, men jeg synes, man af Inge Lise Pedersens afhandling kan uddrage den devise, at alle former for dansk med deres dialektale og lokale varianter kan være lige værdige socialt set, hvis de kan fungere som tydeligt og letforståeligt meddelelsesmiddel mennesker imellem, og er man sprogligt i stand til at skifte sprogekode, afhængigt af hvem man taler med, som børn kan det, må det betragtes som yderligere en sproglig rigdom.

John E. Andersens instruktive afhandling om *Sprogets takt og tone* handler også i høj grad om forskellig sprogbrug afhængigt af, hvem der taler og hvem der tales til. Den er pædagogisk fin, og den åbner nogle overraskende perspektiver ind i samtalsproget som sproghandlinger, samtidig med at den citerer takt og tone-regler med hensyn til at tale/snakke (ja også Emma Gads Takt og Tone fra 1918). Der gives illustrative eksempler på, hvordan folk taler i forskellige situationer for at opnå dette eller hint, og også på, hvordan folk taler for egentlig ikke at komme til at sige noget, altså ineffektiv tale, hvad der jo egentlig er i modstrid med det, der burde være sprogets funktion, nemlig effektiv meningsudveksling. Endelig er det nødvendigt med takt og tone i sproghandlinger, hvis man vil undgå at krænke sin samtalepartner eller selv tabe ansigt, for i enhver form for alvorlig samtale, småsnak eller tale i det hele taget blotlægger man noget af sig selv. Den afhandling er velskrevet og god at blive klog af.

Karen Lund beskæftiger sig i sin afhandling med undervisning i *dansk som*

fremmed- og andetsprog, og det fremgår tydeligt af hendes eksempler, hvor vanskeligt det danske sprog må være for folk, der taler ubeslægtede og helt anderledes opbyggede sprog. Der er tydeligt meget at gøre endnu med hensyn til at få opbygget en effektiv danskundervisning for fremmedsprogede. Undervejs i læsningen af artiklen ønsker man, at vi havde et basic-dansk, som man i første omgang kunne lære fra sig og så vente lidt med de intrikate spidsfindigheder. En særlig spidsfindighed, som jeg vil mene er ukorrekt dansk, anfører forfatteren med eksemplet: Det lyder ikke særlig spændende, hva? (s. 118), hvortil hun venter svaret *nej*, men får svaret *ja* af sine fremmedsprogede elever. Det hedder ikke i den forbindelse *hva?*, men *vel?* og *så* er svaret *nej*; men om eleverne har ladet sig vildlede af *hva?* til at svare *ja*, skal jeg ikke kunne afgøre.

Sproget i radio og fjernsyn er i Ib Poulsens foredrag belyst med nogle få, men velvalgte eksempler, som tydeligt demonstrerer radioens krav om forståelighed ved at sproget er lettilgængeligt og anskueligt, og fjernsynets krav om samspillet mellem billedet som det dominerende og teksten som gribende ind i eller bag om det som billederne fortæller, sådan at teksten skaber sammenhæng og perspektiv, indlysende regler som det kan være gavnligt elementært at få slået fast.

Ole Tøgebys afhandling *Semantik, forståelse og maskiner* viser, hvor svært det er at få oversættelsesmaskinen til at forstå almindeligt menneskesprog ud over det allersimpleste, fordi ord i sig selv kan have op til mange forskellige betydninger og fordi de i sammenstilling med andre ord etablerer særlige betydninger; semantik er noget meget indviklet noget at udmønte i bestanddele, som skal gøres til informationer, som en maskine kan kapere. Alligevel forsøger man øjensynligt at fodre en oversættelsescomputer med viden nok til at kunne foretage en oversættelse fra og til forskellige sprog, hvorefter mennesker kan pynte på oversættelsen og få den til at tage sig ud som menneskesprog. Ole Tøgeby benytter hele vejen igennem i sin instruktive afhandling én bestemt tekst på otte linjer om Holger Drachmann til at illustrere oversættelsesvanskelighederne, og de er ikke få. Her bare én linje: »Vi veed dog bedst, hvor stor De er« (skrev Drachmanns skræddere til ham i anledning af et digterjubilæum); det er ordspillet på *stor* der er historiens pointe, og det kan maskinen ikke lære.

Datamaskinen er også hovedpersonen i den følgende afhandling om *fælles danske ord* (af Hanne Ruus). Denne maskine er nemlig betingelsen for, at man overhovedet kan undersøge, hvilke ord der er de hyppigst forekommende i hvilke tekster, men hvad man får ud af maskinen afhænger af hvilke tekster man putter ind i den, og det gøres der da også omhyggeligt rede for. Det er svært at summere resultaterne op, bortset fra at de såkaldte småord er de hyppigst forekommende ord i dansk. Antallet af fælles danske ord opgøres (s. 178) til ca. 1600 ordbogsord, hvad jeg tror er for lidt, men jeg har ikke lyst til at tage kampen op med computeren.

En afhandling, der ikke har været holdt som foredrag, er Erik Møllers om talesproget (*Lad talesproget komme til orde!*), nok den af afhandlingerne, som der er mest fremtidsperspektiv i. Her rides nogle linjer op for en udforskning af talesproget i lighed med den, der er blevet skriftsproget til del, men helt på

talesprogets præmisser med hensyn til fx syntaks, logisk opbygning, talesprogets funktion i samtaler, intonation, gestik i forbindelse med tale, samtaleroller (lytte-talc-funktion) m.m. Meningen er bl.a., at yderligere udforskning skal dokumentere det her antydede, nemlig at talesproget fungerer efter sine egne, endnu ikke kortlagte regler, og at fx en samtale mellem to eller flere fungerer efter bestemte strukturer, hvis den skal være en *samtale* og ikke blot forskellige enetaler, der stritter ud i luften og støder an mod hinanden. Det er et emne med et vidt perspektiv, men nok svært at håndtere og egentlig først muliggjort af båndoptageren som hjælpemiddel til at skaffe sig materiale (måske i for overvældende grad!).

Sprog og politik er titlen på Klaus Kjølbers afhandling, den næstsidste i bundtet. Den handler mere om politik end om sprog; politikersprog, som jeg ud fra titlen havde sat næsen op efter at få noget at vide om, eksisterer ikke, derimod nok en særlig sprogbrug, som politikerne er mestre i, nemlig at sige almindeligheder på en bestemt måde, således at så mange som muligt kan gå ind for dem, eller på en sådan måde, at alle muligheder står åbne. Det første gælder fx bl.a. partiprogrammer, det sidste gælder fx svar på journalisters påtrængende spørgsmål.

Den sidste afhandling er Frans Gregersens om *Dansk i 90'erne*, som han kalder et oplæg til diskussion. Den er skrevet på en meget underfundig og listelig måde, og man skal faktisk være meget oppe på tærerne med hensyn til viden om det danske sprogs udvikling også i de unge generationer for at forstå ham til bunds. Men han får sagt noget om betydningsudvikling, om lydudviklingen og om engelske ords og udtryks indtrængen i dansk, det sidste måske resulterende i *domænespecifik bilingvisme* eller – som et sidste skridt – almindelig tosprogethed (dansk-engelsk). Der efterlyses desuden en dansk kultur- og sprogpolitik i lys af det truende Fællesuropa. En retskrivningsreform i dansk i retning af en mindre fast norm afvises af computerhensyn, for computeren er for dum til at forstå stavfejl!

Men læs selv! Alle afhandlingerne!

Marie Bjerrum

Dansk Identitetshistorie, bd. 1, Fædreland og modersmål 1536-1789, red. Ole Feldbæk, Reitzels Forlag, 1991.

»Nationalfølelsen og nationalismen har på godt og ondt hørt til de stærkeste drivkræfter i de seneste to hundrede års historie. Tanker og følelser om national identitet begyndte i sidste halvdel af 1700-tallet at blive et anliggende for voksende samfundsgrupper«. Med disse ord indleder værkets redaktør, Ole Feldbæk dette storværk, hvis første bind kom i 1991. De næste bind vil følge hurtigt efter.

Mange begivenheder i 1992 har bekræftet, at emnet stadig er endda særdeles aktuelt – i udlandet og i Danmark. Uanset hvor dybt dagens nationale begej-

string stikker netop her hos os, er der sandelig brug for refleksion over fænomenet nationalisme. Selvom dagspresse og tidsskrifter løbende bidrager, bringer dette værk væsentlige synspunkter og materiale til eftertanke. Velkendt og nyt stof, oftest både veloplagt og læservenligt fremlagt; men også en række principielle redegørelser om værkets afgrænsning og kildematerialets karakter. En præsentation af værkets første bind må med rimelighed hæfte sig ved principperne. Ved fremstilling og vurdering heraf, vil det oftest være muligt at bygge videre på de forbehold og begrænsninger, som redaktøren og de enkelte forfattere selv peger på.

»Hvad ved vi om dansk identitet og om dens historiske baggrund?« spørger redaktøren Ole Feldbæk s. 14 og svarer selv: »Skal svaret være kort, må det blive, at der reelt ikke foreligger nogen forskning i dansk identitetshistorie«.

Dette svar må han dog straks modificere ved henvisning til en række danmarkshistoriske værker. Man kan jo med ikke ubetydelig ret hævde, også med støtte i red.'s egne modifikationer, at de fleste danmarkshistoriske værker – set i bakspejlet – dybest set har haft »dansk identitet« som emne. De vil billedlig talt skildre folkets livsforløb, være en national biografi. Redaktøren erkender da også indirekte (s. 11), at betegnelsen »identitet«, brugt om et kollektiv, nok er nyt, men at andre mulige benævnelser for værkets genstand klinger mere velkendte jf. det indledende citat ovf. Dermed er også påstanden om den manglende forskning alvorligt problematiseret. Det er yderligere rimeligt, som det sker s. 14, at nævne en række specialiserede danmarkshistorier vedr. fx. sprog og litteratur, musik, bildende kunst osv. osv. Netop i sådanne værker findes relevante udtryk for national identitet behandlet.¹ Men Feldbæk kan alligevel problematisere værdien af tidligere forskning: »For de fleste af værkerne vil dette i praksis sige, at den nuværende danske stats grænser umiddelbart tages for givne, og at det danske opfattes som noget selvfølgeligt. En problematiserende eller kritisk holdning til den nationale afgrænsning og den nationale synsvinkel og selvforståelse, som her kommer til udtryk, møder man sjældent«.

Her falder to afgørende ord: »selvforståelse« og »kritisk«. Det er selvforståelsen,² danskeres egne udtalelser, der er emne og kildegrundlag for denne nationalbiografi, folket skal ses indefra. Altså en national *selv*biografi. Er det da nyt, må man spørge? Nej, for så vidt som de ovennævnte generelle og specialiserede danmarkshistorier typisk er skrevet af danskere og anskuet fra et dansk perspektiv. Ja, fordi man i nærværende værk ikke systematisk lægger vægt på at relatere til og supplere med udlændinges opfattelser og vurderinger af danskerne og deres selvforståelse. Som en af forfatterne, H. Ilsøe, ellers har gjort en del ud af i sin udforskning af beretninger fra udlændinges rejser i Danmark (jf. fx. i dette værk hans afsnit om Molesworth s. 78-83).

Hvad vi her står med, skulle vi da kunne kalde en fremstilling af selvforståelsen gennem tiderne i den danske nation, sammenskrevet af forskere, der er medlemmer af selvsamme nation, på grundlag af individuelle udsagn fra en række afdøde medlemmer af samme nation. Dansk identitet fra et dansk perspektiv, men nok i vore egne jævnføringer mellem os selv og arvefjenderne: først svenskerne, så tyskerne.

Redaktørens markerede distance til de nævnte danmarkshistoriske oversigtsværker skaber en forventning om, at det særlige ved det foreliggende værk skulle være en mere kritisk og diskuterende approach, med en tematisering af definitioner og kildegrundlag,³ kort sagt erkendelsesmuligheder. Hvad kan vi overhovedet få noget at vide om? Hvem har tænkt og følt hvad? Og hvor pålideligt og repræsentativt er det?

Det må man vel kunne vente, skønt redaktionen s. 20 erkender: »På et tidligt tidspunkt i Forskningsgruppens arbejde stod det da også klart, at en fælles og operationel terminologi næppe var mulig. I erkendelse af at studiet af dansk identitetshistorie endnu befinder sig på et indledende stade, har de fleste af afhandlingernes forfattere vejet tilbage for at lægge sig fast på en bestemt terminologi, og i stedet koncentreret kræfterne om at identificere fænomener, faser og forløb henover den lange undersøgelsesperiode«. Sandheden af dette udsagn passer smukt med, at der stort set ikke refereres til Lorenz Rerups korte, men indholdsrige afsnit og de der præsenterede teorier og skoler (s. 21-26) *Hovedtræk af nationalismeforskningen. En kommenteret bibliografi*.

Men er det overhovedet et sådant kritisk diskuterende værk, vi står overfor? Det skorter naturligvis ikke på alskens forbehold og udtalelser om vanskelighederne (Ilsø s. 27-28, Feldbæk s. 20, s. 219-230), men de er ofte generelle, indledende og afsluttende og ofte ikke medtænkt ved formuleringen af de enkelte konstaterende udsagn, hvor læseren – hvis han ikke er på vagt – let forledes til at generalisere til befolkningens brede lag, hvis selvforståelse vi ret beset ved utroligt lidt om, jf. Ole Feldbæks redegørelse herfor s. 219-222.⁴ Men han må have en indsigt, andre ikke har adgang til, når han kort efter udtaler om landbefolkningen: »Talen om, at de var borgere i staten og samfundet, stred mod den standsopfattelse, de levede efter, og ord som Danmark og fædreland sagde dem intet«. Den slags skråsikre bemærkninger hører generæssigt ikke hjemme i en videnskabelig afhandling, men i et oversigtsværk. Redaktøren Ole Feldbæk har inden for det sidste tiår publiceret to oversigtsbind over 1700-tallet, dels i Danmarks Historie bd. 4 (1730-1814), 1982, dels i Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 9 (1700-1800), 1990. I begge disse standardværker foretrækker han, hvad han kalder en »absolut fremstillingsform, således at forstå at fremstillingen giver udtryk for forfatterens fortolkning og opfattelse. En redegørelse for fremstillingens grundlag og for andre opfattelser og synspunkter er givet i litteraturoversigten efter hvert hovedafsnit«. Sådan vil Ole Feldbæk skrive. Jf. s. 20: »For forfatterne har ambitionen været at fremlægge en række undersøgelser, som andre forskere vil være nødt til at forholde sig til. Enten ved at acceptere resultaterne og bygge videre på dem, eller ved at revidere eller afvise dem på grundlag af ny mere overbevisende forskning. Kun ad den vej kan der tilvejebringes et bæredygtigt grundlag for at skrive en sammenfattende *Dansk Identitetshistorie*«. Take it or leave it. Efter anmelderens mening er det ikke den bedste position at skrive fra, når man ønsker at indtage en »problematiserende eller kritisk holdning til den nationale afgrænsning og den nationale synsvinkel og selvforståelse«.

Men er det så alligevel et oversigtsværk, vi står overfor? Tre sider før (s. 17, i bogens første kapitels tredje afsnit) skriver samme Ole Feldbæk om Forsk-

ningsgruppen for dansk Identitetshistorie: »Forskningsituationen, således som den er fremstillet ovenfor, måtte udelukke en forskningsbaseret helhedsfremstilling af dansk identitetshistorie. Derimod ville det – omend tidsrammen var snæver – være realistisk at stile mod udarbejdelsen af en snes forskningsbaserede afhandlinger indenfor emnet«. Man er lidt forvirret. Det eneste af bidragene, der formulerer en specifik problemstilling og så undersøger den, er Karin Krygers kunsthistoriske afhandling. De andre hver især udmærkede afsnit, har egentlig ikke denne afhandlingskarakter. Det gælder også det forudsatte vidensniveau hos læseren. Kun undtagelsesvis (især hos Winge) tages åbent hensyn til den vanskelighed, der kan ligge dels i læsernes forhåndsviden, og den evt. manglende bevidsthed om rigets multietniske sammensætning, om udskiftningen af arvefjender fra svenskere til tyskere, dels i deres forhåndsindstilling til den romantiske forståelse af folket og nationalismen.

Hvis man er så langt fra en afklaring, må man spørge: Hvorfor startede gruppen så ikke et tidsskrift, der over en periode debatterede forskningsproblematikken og foretog en kritisk vurdering af allerede foreliggende viden, blot i de mange allerede foreliggende oversigtsværker, der sammenlagt giver en vis dækning af emnet? Forklaringen findes i 3. afsnit: Det skulle gå stærkt. Initiativet til værket kom i 1988 fra det humanistiske fakultet ved KU, der for penge fra grundforskningsbevillingen i kalenderårene 1989 og 1990 med kort varsel og ofte kun for et semester frikøbte en række forskere, fortrinsvis fra de store fag dansk og historie ved KU, men supplerede sig med en række andre forskere fra hovedstadsområdet. Senere etableredes et vist samarbejde med forskere ved det humanistiske forskningscenter i Århus, hvor nogle forskere var i gang med samme emne.

Emnets afgrænsning

Det stilles i udsigt, at der vil blive givet en kritisk vurdering af »den nationale afgrænsning«. Det er dog ikke tilfældet for så vidt angår forsøg på indsamling af vidnesbyrd fra de tabte landsdele, især Skåne. Men det gås der elegant udenom.⁵ Ilsøe skriver: »Om danskerne som danskere ca. 1550-1700 gjaldt i hovedtræk, at langt den største del var født i landet, talte dansk og var medlemmer af den lutheranske statskirke med kongen som overhoved og dansk som kirkesprog«.

Det defineres ikke hvad *danskere* er, hvad *landet* er, hvad *dansk sprog* er. Det mest præcise er nok angivelsen af, at dansk er kirkesprog. Men dette præcisionsniveau giver straks problemer, hvis man tænker efter. I Slesvig stift var det ofte plattysk (DDSH II. s. 163), dog senere afløst af højtysk (DDSH II. s. 297f). Og kirkesproget i Skåne, Halland og Blekinge var ikke uden videre dansk i slutningen af perioden (1550-1700). Når man nu (s. 18) har bestemt sig til ikke at behandle »det sønderjyske spørgsmål« (jf. note 5), som kunne tjene til at profilere et begreb om danskhed overfor den tyske arvefjende, kunne netop afståelsen af Skåne nok have fortjent mere opmærksomhed, som en mulighed for at definere os overfor vor anden arvefjende, svensken.⁶ Indtil 1658 opfyldte befolkningen østensunds jo alle Ilsøe's kriterier som »danske«, jf. hans

indledning. Men svenskekongens folk gjorde en del for at befordre en bevidsthed om et tilhørsforhold til den svenske nation, i kirke og skole, og ved at lægge et jerntæppe ned gennem Øresund for at bryde de mange slægts- og familiebånd. Ilsøe gør meget lidt ud af dette fænomen, trækker væsentligst på Fabricius' undersøgelse, men kender tilsyneladende ikke Stig Örjan Ohlsson's disputats, der også (som Fabricius) drager interessante paralleller mellem den sproglige og nationale udvikling i Skåne og Sønderjylland. Den kronologiske afgrænsning forekommer lige så umotiveret. Når redaktionen alligevel ville gå bag om den tid, hvor det moderne nationale identitetsbegreb, if. international forskning, har mening (Feldbæks indl. s. 9f.), kunne man vel have ventet også et kapitel om middelalderen, ikke mindst om Saxo Grammaticus og relanceringen med pragttrykket i Paris 1514.⁷

Men nu begynder man altså det kronologiske forløb efter reformationen.⁸ Hvilke typer af kilder vil man så trække på? Redaktøren tager afstand fra en del s. 11: »Det har ikke skortet på meninger og udlægninger, og ofte har de rummet rammende iagttagelser og slående formuleringer. Som helhed har der dog været tale om debatindlæg og programmatiske rids; ofte har de taget deres udgangspunkt eller søgt bekræftelse i den danske sangskat; og grundlæggende har de haft et kort sigt og et aktuelt præg«.

Feldbæk ved jo godt (s. 11), at danskheden netop er det stiltiende forudsatte, det selvfølgelige, der kun kommenteres ved særlige lejligheder og da naturligvis altid positivt.⁹

En overskridelse af festtaleniveauet er vanskelig. Man fristes til at forestille sig en moderne ethnomethodologisk undersøgelse med overskriften: »on doing being an ordinary Dane« jf. Sacks berømte artikel.¹⁰ Den måtte selvfølgelig anstilles med levende danskere her og nu, men ville nok rejse en del problemer og synspunkter, som man så kunne prøve at finde symptomer på i ældre tider. Det kunne der nok være brug for. De udgrænsede områder tynder godt ud i bestanden af kilder.

Om de enkelte afhandlinger

Yderligere kommentarer til Harald Ilsøes afsnit:

De store oversættelsesarbejder fra 1500-tallets første halvdel gør Ilsøe hurtigt af (jf. den kronologiske afgrænsning ovf.), ligesom sprogforskningen. Peder Syvs indsats berøres derved, at det vurderes, om hans udnævnelse til kongelig filolog havde større betydning. Det skønner Ilsøe ikke. Muligvis med rette. Men Syv skrev dog en del. Vedel får mere plads, men reduceres på anden måde s. 40-41. Vedels refleksioner i *Om den danske krønike at beskrive* (1581) er enestående, men siger Ilsøe, de blev jo ikke trykt i samtiden; derfor var de uden betydning for andre. Ja, men da kildeforholdene udelukker (jf. Ilsøe s. 27), at vi kan få rimelig besked om identitetsfølelser i populationen i dens sociale dybde, er man faktisk henvist til at holde sig til de formulerede vidnesbyrd, der nu en gang foreligger, hvad enten de har været udbredt eller ej. Derefter kan man så skønne over, hvor repræsentative de har været.

En væsentlig del af Ilsøe's bidrag er en redegørelse for betydning af ordene

patria/fædreland/fæderneland. Hvor betyder det landsdel (niveau Sjælland), hvor Kongeriget Danmark (s. 33 Rigsrådsцитат fra 1588), hvor kongens riger (jf. citat fra Gunde Rosenkrans' s. 35)? Det er meget nyttigt og oplysende, bygger i nogen grad på Fridericia og Fabricius. Ordet *dansk* bruges som søgeord i Hundredvisebogen, men roden (dan-) gøres ikke til genstand for lignende undersøgelser, skønt netop denne rod er valgt til værkets titel. Det samme gælder lånedannelsen *modersmål*.¹¹ Ilsøe giver en god og sober oversigt over feltet, med mange gode ideer og ny eksempler fra specialforskningens skatkammer, som man kunne vente af denne kompetente bog- og kulturhistoriker. Men trods afhandlingens høje kvalitet, føler man sig nok lidt snydt for temact »modersmål«, som værkets undertitel lokker med. Da forholdet til tysk er ret afgørende, har han måske afventet publikation af materiale fra den næste forfatter.

Vibeke Winge: *Dansk og Tysk i 1700-tallet* (s. 89-110).

Dette bidrag bygger på forfatterens doktordisputats *Dänische Deutsche – deutsche Dänen, Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark 1300-1800*. Det instruktive lille afsnit her i første bind er nærmest at forstå som baggrundstof for indlæg i senere bind. Derfor bør man nok bære over med en række upræcise og generaliserende bemærkninger. Fx. s. 92 om sproget i militæret. Når det drejer sig om relationen dansk/tysk ville det have været interessant at bemærke, at Abrahamsson blev ansat ved Landkadetakademiet i 1771, som den første lærer i dette land med fagområdet: dansk sprog. Hans eget modersmål var tysk. Landkadetterne lærte fransk, men også tysk, hvis de – som det hedder – ikke havde lært det som børn. Derimod var der ganske rigtigt brug for danskundervisning. Om byen Fredericia hedder det s. 95: »Her herskede religionsfrihed, og byen blev derfor samlingssted for lutheranere, katolikker, reformerte, huguenotter og jøder«. Det virker som om det uheldige valg af ordet *samlingssted* har nødvendiggjort indføjeljen af ordet *lutheranere*. Selvfølgelig var der lutheranere. Men danske lutheranere søgte kun asyl i Fredericia, hvis de havde et udestående med lokalforvaltningen, hvor de kom fra, fx. om gæld. Om latinen skrives s. 97: »Den sproglige bevidstgørelse kan nok føres tilbage til reformationen, hvor latin mistede sin status som fælles sprog for de lærde og deres institutioner, lige meget om de til daglig talte dansk eller tysk«. Det stemmer ikke med, hvad folk ellers mener og skriver i dag om de lærdes sprog i den filippistiske skole. Reformatorerne var så lærde som nogen. Der blev i 1991 afholdt en nylatinkonference i København, hvor man ellers fik andet at høre. Om sprogundervisningen s. 98 og kritik af blandingsprog. Der gives morsomme eksempler og en henvisning til Harlequin Patriot (1772), hvor de mange sammenbrud i kommunikationen dog ikke blot skyldes sprogblandingen. s. 99 nævnes, at ordet *tysk* bruges synonymt med *fremmed* (sprog). Der refereres til Blichers Bindstouw 1842, men det angives, at der skulle findes rygdækning i ældre ordbøger. Det viser sig dog at være citater fra Bd. 7 af VSO (med ordet *tydsk*), der udkom i 1853 og henviser til Mølbecks *Dansk Dialect-Lexikon* fra 1841. Men ellers er der da naturligvis hold i de mange – oftest velkendte citater – om danskens lave prestige hos danskerne i forhold til fremmedsprog. I Wingses rigeholdige citatsamling er det ofte tysk, og ikke fransk, der står for skud. Alligevel

fastholder hun sin indledende pointe (s. 89). Vi projicerer tyskerhadet tilbage, hvor det ikke kunne findes »fordi man ikke tænkte nationalt«. ¹² Derimod trivedes et billede af tyskeren som snylter (s. 107), der »kun alt for godt (blev) bekræftet af Struensees person«. Winge konkluderer: »1700-tallet er det århundrede, hvor nationalfølelsen udvikles, men det er først i de sidste tre årtier, at de negative følelser rettes mod én ærkefjende«. Den tyske medborgers største fejl er, at han er fremmed, ikke at han er tysker. Således slutter Winge side 110. Hertil må bemærkes, at vi netop i de år var på vej til at skifte vor svenske arv-fjende ud med en tysk.

Ole Feldbæks bidrag: *Fædreland og indfødsret. 1700-tallets danske identitet.*

En bærende idé er påstanden om den tidlige manifestation af det nationale i netop Danmark. Det er også den afsluttende bemærkning hos Feldbæk s. 230: »I udviklingen af en national identitet gik Danmark sin egen – tidlige – vej«. Her tænkes næppe på samme forfatters indledende påstand, at der naturligvis fra gammel tid fandtes udtryk for dansk identitet hos (s. 112) »magtens mænd, og dem der tjente dem med sværdet eller pennen«, men på en særlig tidlig dansk udvikling i anden halvdel af 1700-tallet, der var bredere funderet. Ganske vist et komparativt synspunkt, hvor målestokken er den ældre internationale forskning, som man ikke uden videre bør bygge på s. 223: »Den ældre forskning, der foreligger, bygger generelt på den grundantagelse, at nationalismen først opstod under den franske revolution. Og den forskning, der interesserer sig for tidlige former for nationalidentitet, befinder sig endnu på et indledende stadium«. Alligevel slår Feldbæk fast s. 111: »På et tidspunkt, hvor den fremherskende holdning i Europa var, at alle mennesker var brødre, og at fædrelandet var, hvor man levede som en loyal undersåt og en nyttig borger, uanset hvor man var født, og hvilket sprog man talte, udstedte den danske enevoldskonge loven om indfødsretten«. Antagelig for at afvise evt. kritik fra kommende eller ukendt »nyere« europæisk forskning i »tidlig« national identitet anføres side 228: »Disse fem ¹³ forhold tilbyder tilsammen tilstrækkelige forudsætninger for en selvstændig dansk identitetsudvikling, og udenlandsk inspiration forekommer ikke nødvendig«. Hermed er sagt, at den danske udvikling var tidlig, og derfor var den også Danmarks egen. Eller at der overhovedet ikke findes en parallel i udlandet til netop den danske udvikling uanset kronologien. ¹⁴ Det afgørende for Feldbæk må jo være – ikke nok en gang at give en fremstilling af oplysningsdebatten, Struenseeepisoden, loven om indfødsretten ¹⁵ etc., men at redegøre for befolkningens selvforståelse, udtryk for følelse af national identitet, der går ud over, hvad man kunne vente udtrykt af »magtens mænd, og dem der tjente dem med sværdet eller pennen« (s. 112). Prøvestenen må være omfang og vægt af dels den opinion, der argumenterede for og med det nationale, dels den begejstring, som fulgte fra taknemlige borgere ved indfødsrettens indførelse. ¹⁶ Feldbæk gennemgår debatten blandt de danske oplysningskribenter. På den ene side især Tyge Rothe, der hos Feldbæk ikke som ofte i traditionen regnes for lidt sær. Han repræsenterer excellencernes internationale syn. På den anden det nationale: Hagerup, Suhm, Guldberg og Malling. Feldbæk taler om, at der var etableret en offentlighed, et købedygtigt

publikum for tryksager af forskellig art. Ja vel, i forhold til tidligere. Men den var meget lille, og skribenterne kunne når som helst sættes på plads, hvis de gik videre end regeringen ønskede, dels ved censur, dels ved manglende subvention, dels ved disciplinære foranstaltninger (mange var jo embedsmænd). Den spontane lokale begejstring over indfødsretten behandles og illustrative eksempler gennemgås med stor bravur. Ja, men var den ikke ofte organiseret af kongelige embedsmænd? s. 205: »Offentligheden modtog dog helt overvejende loven med glæde og begejstring, og den brede reaktion giver et godt indtryk af, hvem der i 1776 identificerede sig med staten og nationen«. Først refereres til de mange digte s. 205: »Enhver med poetisk åre skrev digte, der priste kongens gave til sit folk«. Feldbæk taler om en »poetisk vårfloam«. »Digtene er samlede i Luxdorps Samling« if. note 228.¹⁷ Dernæst refererer¹⁸ Feldbæk oplysninger om en række byfester med anledning af loven. Det er meget levende skildret, men igen afgøres kildesituationen ganske kort: »De lokale embedsmænd har selsagt vidst, at positive reaktioner ville være velsete på højeste sted. Men intet tyder på, at festlighederne har været dirigeret fra oven. Grundlæggende var der tale om spontane reaktioner på en lov, der opfyldte lang tids forventninger«. Man finder ikke mange argumenter for det spontane i agent Holck's referat, men heller ikke for det modsatte. De fleste fremtrædende personer var jo kongens embedsmænd. Som et særlig illustrativt eksempel citerer Feldbæk biskop Rottbølls tale i Viborg. Rottbøll var tidligere professor i Sorø og en ven af Suhm. Feldbæk understreger retorikken ved at indskyde sin formening om biskoppens tonefald ved de enkelte afsnit fx. s. 213: »tonen var skærende harmfuld« osv. Dygtigt formuleret af forfatteren, men unægtelig stilistisk tæt på et meget folkelig oversigtsværk, hvis modpol i den lidt tørre afhandlingsstil kan findes andetsteds i værket. Man savner en udførlig gennemgang af receptionen i de tysktalende dele af hertugdømmerne, og en kraftigere tematisering af, at loven jo også gjaldt for dem. Men receptionen af lov om indfødsretten bør fortsat diskuteres. Var loven en PR-fidus, dygtigt iscenesat også i receptionen, eller var der en folkelig baggrund. Hvis ja, hvor dybt stak den? Her kan nok vendes flere sten. Der er nok at forske i og reflektere over indtil videre! Den valgte genre, der adskiller kritik og forbehold fra den meget rutinerede og absolutte, men også levende og læseværdige fremstillingsform, er ikke den bedst egnede til diskussion af dette.

Karin Kryger: *Dansk identitet i nyklassicistisk kunst. Nationale tendenser og nationalt særpræg 1750-1800.* s. 231-418.

Næsten halvdelen af bindet fyldes af denne fine og fint illustrerede afhandling, der nok i sin titel burde have nævnt det Kunstakademi, der fylder så meget indholdsmæssigt og dertil strukturerer fremstillingen, også mere end det fremgår af indholdsfortegnelsen.

Når denne afhandling som videnskabelig prosa forekommer så vellykket, er det fordi den sejler i en stor bue uden om de skær, andre forfattere efter værkets plan må krydse imellem. Kryger skriver stort set kun om et afgrænset miljø, kunstnere omkring kunstakademiet, og om kunst med stort K, fremragende

værker af blivende værdi, uanset deres mulige popularitet eller mangel på samme hos menigmand. Og det var jo nok det sidste, man trods de store problemer havde ventet at få besked om i dette værk. K. Kryger ridser problemstillingen op således s. 231. Kunsten var international og som hyldet til enevoldskongen per definition patriotisk.¹⁹ Men var den også dansk/nordisk? Det er det, der skal undersøges. Def. (s. 233): »Ved den danske identitet forstås her en kunst, som enten har til hensigt eller spontant udtrykker en dansk/nordisk bevidsthed i motiver, form, stil eller indhold«. Især på indholdssiden er det svært. For er det nordiske ikke blot noget eksotisk, som man må kalde det, når schweizeren Füssli benytter den nordiske mytologi. Det er den problematik der skal tages stilling til, og kortene lægges godt frem på bordet. I slutkapitlet med overskriften *Dansk Kunst?* forsøges så et svar. Jo, der er nordiske motiver (410), der naturligvis i forhold til samtiden også var eksotiske. Det signifikante er, at der bliver flere og flere af dem. Som eksempel nævnes antallet af kunstværker med fædrelandshistorisk emne (s. 410-11), salonen 1769: 0, 1778: 1, 1794: 14 kunstværker. En anden popularitetsmåler omtales s. 411: »Erik Pauelsens illustrationer til *Store og gode Handlinger* nød, så vidt det lader sig måle, overordentlig stor popularitet ...«. Kryger foretager en væsentlig sammenligning med motiver fra den sene enevælde i Frankrig. Interessen for borgerportrættet i Frankrig før revolutionen sammenlignes med mindelunden ved Jægerspris. K. Kryger udtaler (s. 412): »Alligevel udtrykker begge udsmykninger en styrkelse af den borgerlige selvforståelse, da borgerens værd nu accepteres på højeste sted. Denne borgerlige selvforståelse synes at være en forudsætning for en national selvforståelse, idet borgeren ideologisk er et redskab for »staten«, dvs. almenvellet«. Et mere tilfældigt indicium på det »dansk«-nationale: Man glemte Holsten i 1788 ved Kronprinsens sejrindtog. Anmeldelser af kunstværker og kunstudstillinger (s. 413m) viser hen mod slutningen af århundredet et markant skift fra nedladende behandling af fædrelandshistoriske emner til begejstring.

Især landskabet, det nordiske, fik begejstret omtale, skønt landskabsmalere traditionelt stod langt nede på kunstnerens rangstige. Med indfødsrettens indførelse kunne man ikke længere indkalde udenlandske kunstnere. »Det var vigtigt, at man var dansk, og det var derfor naturligt, at man begyndte at revurdere, hvilke motiver der var værdige for den danske kunster at tage op«. Man accepterer genremalerier, ikke i nederlandsk, men i »national Coustume« og overvejer at udvikle en »dansk stil«. (s. 414-15:) »F. B. von Ramdohr definerer i 1792 den danske stil, som han ikke kan finde mange spor af, som den stil, der udspringer af den natur og de skikke, som kunstneren er opdraget med«. Kryger har en meget fin og præcis vurdering af Wiedewelt, hvis kunst vakte national begejstring i samtiden. Men den var netop i sin grund ikke nordisk, men antik, dog tilpasset, lokaliseret, så den netop passede til den danske konge og den danske borger. Derfor skal man ikke uden videre søge forløbere for den nationalromantiske kunst her. Den havde et andet ideologisk grundlag. Kryger slutter således (s. 418): »Kunsten vil aldrig kunne frigøre sig for udefra kommende påvirkninger, og skeptikere vil altid kunne påpege indflydelse på den danske kunst andre steder fra. Kunstens situation i de enkelte lande er imidlertid også en afgørende faktor, og det var den specielle situation²⁰ i Danmark,

som sidst i 1700-tallet frembragte en bevidst ... søgen efter national udtryksform«.

Flot skrevet og sikkert meget præcist. Men Kryger udtaler sig jo også mere om en elites udtryk, delvis om en elites reception af dette udtryk, og ikke om folkets selvfølelse og identitet.

Sammenfattende kan man sige om dette bind. Det er godt, det er skrevet, og det er godt skrevet. Det er et væsentligt bidrag til den fortsatte udforskning og debat om det folkelige identitetsbegreb og dansk folkelige identitet, selv om det nok giver sig ud for at være »nyere«, end det faktisk er blevet i forhold til foreliggende faglitteratur. Bindet præsenterer sig med mange genremarkører som første bind af netop et oversigtsværk, som det ikke kan blive, når middeldalderen og det sønderjyske spørgsmål lades ubehandlet. Derfor har man måttet præsentere værket som et antal »forskningsbaserede afhandlinger indenfor emnet« (s. 17). Men også set fra den kant er der nogen vaklen: de teoretiske og kildekritiske synspunkter gennemsyrrer ikke altid fremstillingen, men anføres ofte for sig (s. 9-25 og s. 219-230). Man er nok kommet lidt hurtigt fra start. Var det et must, er der tale om en imponerende præstation. Hurtigheden har haft sin pris, som denne anmelder har valgt at koncentrere sig om i stedet for at fremhæve guldkornene. Værket skal dog nok finde sin form. Man glæder sig til de kommende bind.

Noter

1. Er *danskhed* et nøgleord, må man konstatere, at hvad gælder netop bind 1, optræder ingen af kollegerne fra faget dansk/nordisk og naboinstitutter i indholdsfortegnelsen. Der er heller ikke bidrag fra andre professionelle litteratur-, teaterhistorikere. Så meget mere påfaldende som den nordiske tendens i de bildende kunster behandles indgående af en professionel. Nordiske fortællinger og dramaer har også sine kompetente dyrkere i forskningen. Den nordiske tendens styrkes jo yderligere af sproget, der den gang var en symbolsk handling, jf. universitetsundervisningen. Og hvorfor må redaktøren, hvis embede og produktion vedrører økonomiens og handelens historie, selv skrive om sproghistorien, ordbøgerne, grammatikkerne, purismen, oversættelserne, danskundervisningen? Man har åbenbart haft for travlt og har nøjedes med at dække det mest oplagte mere eller mindre en passant.
2. Det drejer sig om »at føle sig selv«, som Ole Feldbæk senere kalder et afsnit side 217.
3. Det er måske derfor man har ladet kildekritisk skolede historikere skrive store dele af dette værk, der handler om emner, der falder under og afhandles i de historiske discipliner af fag som dansk sprog og litteratur.
4. S. 219: »Svaret på spørgsmålet om, hvad det var for en dansk identitet, vi møder i 1776 – og svarene på de øvrige spørgsmål – må selvsagt gives med forbehold. Kilderne er få og vanskelige at tolke. Hvor meget generelt er der i de individuelle udsagn?«.

5. Forklaringen er sikkert den ramme, forf. har fået lagt. Den er fremlagt af red. s. 18: »Derimod er Sønderjylland og grænselandets identitetshistorie bevidst fravalgt, i lyset af den frodige og stærkt specialiserede forskning, der allerede pågår«. Dette kunne godt have været gentaget. Der alluderes vel til det kommende værk om »helstaten«, som skal komme i 1992. Er det så hemmeligt?
6. S. 12: »Tilsyncladende er det umuligt at definere sig selv og det kollektiv, man tilhører og opfatter sig som medlem af, i isolation. Opfattelsen af de andre – i sin aggressive form: fjendebilledet eller fjendeklicheen – er en fast bestanddel, som har medvirket til at give national identitet dens negative karakter«. Det er Hegels tanke, at man først forstår et begreb gennem dets negation.
7. Hullet dækkes nødtørftigt af redaktør Feldbæk i indledning til dennes afsnit om 1700-tallet – over én side (s. 111-112).
8. Ilsøe's titel angiver starttidspunktet 1550. På værkets titelblad står 1536.
9. Selv om det forholder sig således, at mange danskere ikke finder det rimeligt at være ærlige overfor skattevæsenet, eller overholde hastighedsbegrænsningerne, vil vi nok ikke bryde os om at se disse træk udpeget som dele af vor danske identitet.
10. Atkinson: *Social structures*; se yderligere værker som *Dagligliv i Danmark*, som Feldbæk af en eller anden grund ikke refererer til.
11. Jf. Ulf Telemans historiske undersøgelse af betydning og metaforikker omkring ord for »sprog« i svensk, *Nordisk Sprogsekretariats rapporter nr. 7*.
12. Gad vidst, om det er citat fra forskningsgruppens diskussioner, før redaktøren (s. 112) fastslog, at nationale udsagn havde man altid haft.
13. S. 227-228.
 - 1) Den danske embedsstands debat i den ny købedygtige offentlighed.
 - 2) Sækulariseringen, at »nationen« var blevet en ny religiøs genstand. Hvad resumeres egentlig her?
 - 3) »For det tredje stod fortalcrne for en dansk identitet ikke over for at skulle konstruere argumenter og begrundelser. Hovedkomponenterne til en nationalstat forelå: en stat med fælles sprog, fælles tro og fælles fortid«. Hertil må bemærkes, at det er en grov forenkling, der beror på at ordet *sprog* ikke bøjes i flertal på dansk.
 - 4) At hovedlandet (Danmark, i modsætning til Holsten) i staten blev betragtet som et kulturelt uland. Denne iagttagelse stemmer ikke med pkt. 3.
 - 5) »For det femte – og her møder vi den udløsende faktor – udviklede denne spænding mellem to kulturer sig til en konflikt: De unge borgerlige akademikere og embedsmænd så den fremmedsprogede og fremmedkulturelle overklasse som en barriere for deres egne ambitioner om karriere og status. I denne situation kunne de bruge dansk sprog og dansk kultur som våben ikke blot i kampen for deres håndgribelige egeninteresse, men også for, hvad de betragtede som deres ret. Og i denne kamp mod de fremmede var de i stand til at få den danske offentlighed på deres side«.
14. Feldbæk hævder – uden reference til international faglitteratur – at den er enestående s. 197: »Som national manifestation er loven om Indfødsretten

- enestående i 1700-tallets Europa. Der kan påvises eksempler på, at afgrænsede samfundsgrupper har opnået en nationalt betinget første- eller eneret til bestemte embeder, rettigheder eller erhvervsudøvelse. Men det er det eneste eksempel på, at eneret til samtlige embeder gives til dem, der er født i vedkommende stat – eller fordi de er født der«.
15. Feldbæk bruger loven om indfødsretten 1776 som et omdrejningspunkt. Hoffet s. 230 »kunne lade legitimeringen af den nationale identitet (dvs. indfødsretten) fremstå som en gave, før den blev fremtvunget som et krav«. Det er med styrke fremført af Cedergreen Bech, Stigel og Prange, at det var et PR-nummer uden praktisk indhold. Prange argumenterer for, at der faktisk blev ansat endnu flere tyskere efter 1776. Det relevante for nærværende værk, der handler om »national identitet« må være, om denne nationale selvfølelse var vokset op nedefra, om den var reel eller fremprovokeret/elsket af regeringen? Jf. *Ilsoes tørre bemærkning s. 28 om den forrige periode*: »Ingen institution var indrettet på at befordre bevidsthed hos danskerne om sig selv og deres fædreland«.
 16. Feldbæk formulerer det selv således s. 218: »Spørgsmålet er, hvorfor det danske borgerskab – ikke kun dets øvre, men også dets mellemste lag – reagerede så spontant begejstret over, at kongens indfødte undersåtter nu fik eneret til statens embeder? Så mange embeder var der trods alt ikke at besætte; og der var ikke mange af dem der festede for loven, som realistisk kunne forvente at se sig selv eller deres børn i embede. Svaret må være at indfødsretten i denne samfundsgruppe imødekom et stærkt følelsesmæssigt behov. Et behov for at få bekræftet den identitet, der i deres egen levetid havde udviklet sig med det fædreland, hvor de var født, hvis sprog de talte, og hvis fortid var deres fortid«.
 17. Dvs. *Samling af forskellige Skrifter og Aviser angaaende Indfødsretten, 1776, I-II*. De to små bind omfatter også temmelig megen prosa.
 18. Angiveligt (note 231) fra agent Holck's Monument ..., 1776.
 19. Jf. Krygers egen art. i festskr. til Hakon Lund. Det præciseres, at det naturligtvis gælder helstaten.
 20. Her tænker Kryger ikke blot på indfødsretten, der ganske enkelt udelukkede, at fremmede fik et professorat ved Kunstakademiet.

Niels Haastrup

Klaus P. Mortensen: Svanen og skyggen – historien om unge Andersen. G. E. C. Gad, Kbh. 1989. 204 s. ill. 198 kr.

Denne kloge, velskrevne og meget citérbare bogs emne fremgår af den meget knappe pressemeddelelse: »*Svanen og skyggen* er et forsøg på at fortælle historien om, hvordan almuedrengen Hans Christian Andersen klatrede fra samfundets bund til dets glimrende top – og om den pris han måtte betale.«

Forfatteren slipper altså for de trækninger, der lejlighedsvis anes på nykritikkens, marxisters og skrifteoretikerens ansigt, når deres metoder får biografiske

anstrøg i netop denne besværlige digters nærvær. Til gengæld slipper læseren ikke blot for skiftende årtiers terminologier, men også for gammeldags vulgærbiografisme. Men digter og værk forudsætter og definerer hinanden fra først til sidst.

Bogens undertitel udmøntes i afsnittene Opkomlingen, Digterspiren, Eventyrfortælleren, Svanen. Resten – Skyggen – dækker tiden efter c. 1845, der ikke er biografi-løs, men hvor biografien taber den røde tråd og bliver til selvbekræftende gentagelser; kun en håndfuld sene eventyr tolker den mørkelagte psyke, hvor tidligere også selvbiografiske dokumenter vidnede om Andersens selvforståelse (s. 153-55). Endnu i *Skyggen* er »den ironiske selvafløring ... ikke nihilistens, men den skuffede idealists« (176), mens *Loppen og Professoren* er »hermetisk lukket om sit nihilistiske vid« (191), og *Tante Tandpine* fjerner »de sidste sorte stumper af sin gamle myte om den uskyldigt lidende helt« (197). »Alt gaar i Bøtten« – selv om ordene kun findes i det første tryk af dette sidste eventyr (der som bekendt følger efter *Krøblingen* med den oprindelige titel *Eventyrbogen* ...).

Det meste af bogen er imidlertid forløbet, inden man når til vendepunktet i 1840'erne. De kendte biografiske dokumenter sættes i sammenhæng, hvorunder spaltning og selviscenesættelse fører til varig forkrøbling under latinskolens pres og til sjæleligt vægtløs selvbetragtning (52). Med Riborg-historien er digteren blevet til, men i *Levnedsbogen* bliver forelskelsen nærmest til en novelle, hvori – som vi ved – frierens halvhed gør udslaget. Pointen er, at Andersen ikke havde noget valg, selvkontrollen og digtningen var vigtigst (67), men dette kunne fortrænges og oplevelsen således poetisk udnyttes (70). Det blev til *Skyggebilleder*.

Videre analyseres forholdet til Edvard Collin som »en ond cirkel af selvforagt og følelsspersion« (80) – og *Levnedsbogen*, hvori »dannelsen« undsiges, fordi »det barnlige« er stedet for de medfødte værdier og evner (88); men samtidig er digteren blevet sprogløs og ansigtsløs, når det gælder hans inderste. Italiensrejsen og Agnete-chokket ender med *Improvisatoren*, og nu vedkender Andersen sig dobbeltheden som strategi: pro forma-borgeren, der lever sit egentlige liv andetsteds (115). Men polerne, dobbeltheden liv – kunst, blev det sværere og sværere at holde adskilt (117). Med *Havfruen* vælger han da at gøre sin kunst til sit liv, idet Klaus P. Mortensen læser eventyret som en historie om at stige op fra bunden og blive fremmed, hvor man kommer hen. Andersen forblev kuet og krænket, på vej et andet sted hen (138-39), men må indrette sit liv efter den myte, han har søgt og skabt, og hvis styring han tillægger Gud selv (146-47). Dog, omkostningerne voxer, ironien voxer, fortrængningsevnen synes digteren at mangle, og tilsidst er kun mytens sorte tandstumper tilbage.

Klaus P. Mortensen river sin læser med, hans opmærksomme fremadskriden er mere ubønhørlig og med sortere resultat end før set, selvom meget er velkendt og indlysende. Jeg har ikke i dagens anledning læst eller genlæst den tidligere psykologisk-biografiske litteratur, har ikke selv bidraget til den og er kommet på afstand af den. Imidlertid: Den seriøse Andersen-læser kommer ikke udenom denne dystre men loyale bog. Det er historien, og den, som ikke forstår den, kan tage aktier i enkens garveri.

Erik Dal

Replik

Udtalenormering i skolen – fiktion eller virkelighed? Kommentar til en anmeldelse

I Danske Studier 1991 (ss. 222-226) anmelder Hans Götzsche og Henrik Jørgensen min bog om *Udtalenormering i skolen*. Anmelderne mener at vise at »hele TK's regnestykke (kan) stilles ganske anderledes op og udmøntes i ganske andre facitter«.

Det jeg forsøger at 'udregne' i bogen, er hvordan *udtaleproblemet* (konflikten mellem forskellige udtalenormer) tackles i skolen. Jeg viser – på grundlag af en ideologikritisk læsning af et omfattende og mangeartet kildemateriale – hvordan skole- og sprogpolitikere, vejlednings- og lærebogsforfattere, forskere og pædagoger ... står i kø for at overse, bagatellisere eller ligefrem benægte at der findes pædagogiske problemer med rod i den sproglige norm- og variationsproblematik. Konklusionen er at skolen må fungere udtalenormerende så længe rigsmålstilegnelse ses som en selvfølgelig og uproblematisk målsætning.

G&J forsøger at regne efter ved at tage fat i (1) definitionen af dialekt og rigsmål, (2) forholdet mellem den ideologiske virkelighed og skolens praksis, (3) undervisningen i retstavning.

(1) Udtalenormer og udtalenormering

G&J skriver at bogens tema er »vilkårene for dialekter i den danske skole«, og fremhæver som »et af bogens problemer ... at der ikke nogetsteds gøres et forsøg på at definere hvad der egentlig ligger i begreberne rigsmål og dialekt«. I bogen argumenterer jeg eksplicit for at begrebsdefinitioner (forsøg på at afgrænse sproglige varieteter) ikke er af væsentlig betydning for en undersøgelse af udtalenormering: »... det væsentlige er selve det faktum at der eksisterer forskellige udtalenormer, og dermed et pædagogisk problem som skolen er nødt til at forholde sig til – om ikke i formuleret ideologi, så i hvert fald i den praktiske undervisning« (s. 14). Dette synspunkt kan muligvis diskuteres. Men det er ikke dét G&J gør. Nej, de tillægger bogen et 'klassisk' dialektbegreb, der omfatter »kun det snævert lokalprægede mål: sognets og herredets dialekt«.

Bogens første sætning lyder: »Denne bog handler om hvordan danskerne behandler deres udtalenormer i skolen« (s. 11). En af de sidste lyder: »Men i virkeligheden vil den sproglige normsituation altid være der som 'problem', et kompleks af socialpsykologiske gruppemodsætninger som folket til enhver tid og under varierende vilkår skaber og lever med som bedst det kan« (s. 280). Og sådan er det hele vejen igennem. Jeg har svært ved at forstå hvordan G&J kan

mene at bogen handler om de klassiske dialekters vilkår i skolen. Jeg kan kun forstå det som et udslag af at de *ikke er i stand til at se udtalenormering som et aktuelt problem*. De anfører da også at »problemstillingen i grunden (er) passé«; hvis man vil tale om at skolen normerer børnenes dialekt, »giver det kun mening, hvis man dermed mener klassisk dialekt«.

(2) Den ideologiske virkelighed og skolens praksis

G&J peger på at symptomallæsning som metode har sine problematiske sider. De fremfører at »man altid kan finde nogen der har skrevet noget idiotisk«, og finder grund til at tilføje at »det ligger snublende nær at gøre denne opdagelse til en dyd«. I bogen gør jeg faktisk en dyd ud af *ikke at øse af idiotiens udtømmelige kilder på området*, men holder mig til hvad der står i vejledninger, lærebøger, tidsskrifter og forskningsrapporter. Jeg har ingen betænkeligheder ved at gentage fra bogens indledning, at »den indeholder det meste af det vigtigste af det 'man' i Danmark har ment om udtalenormer i skolen inden for de sidste par årtier« (s. 15). Bogens dyd er ikke at sammenstille og udlevere tilfældige idiotiske udsagn, men at sammenstille og karakterisere hvad 'man' har ment. (I den forbindelse har jeg i øvrigt aldrig brugt karakteristikken idiotisk).

For G&J bliver det imidlertid et problem at »TK er så sociologisk upræcis«. De mener at skolen i bogen fremtræder som en abstrakt størrelse, og at lærerne fremtræder som nogle abstrakte, naive og tåbelige personer. De mener ikke det er klart »hvilken opfattelse TK selv har af skolens funktion i samfundet og lærernes muligheder inden for skolen som en institution«, og understreger at »en sprogsociologisk undersøgelse må prøve at finde frem til nogle forklaringer på at folk gør som de gør«. Til det må jeg for det første sige: Mit udgangspunkt er at hverken læg eller lærd mener at der foregår udtalenormering i skolen (s. 13). Hovedformålet med bogen er derfor ikke at forklare *hvorfor* skolen fungerer udtalenormerende, men i det hele taget at påvise, eller i det mindste sandsynliggøre, at det er tilfældet. Det har jo ikke noget formål at begynde at forklare eksistensen af noget folk ikke mener eksisterer. Men dertil vil jeg mene, at jeg i bogen understreger ganske klart at det 'man' har ment og mener (de herskende tanker), er de herskendes tanker. Jeg understreger at den ideologi jeg afdækker, og dermed skolen som ideologireproducerende institution, befinder sig midt i klassekampen, på styrkeforholdet mellem udtalenormerne i et sprogsamfund indgår i de sociale gruppers evige konkurrence om 'kontrol', i deres stræben efter anerkendelse og selvrespekt.

Formentlig er det selve kamp-perspektivet på virkeligheden G&J oplever som 'sociologisk upræcis': sociologisk videnskab er at forklare folk på plads, ikke at analysere deres rolle i klassekampen. G&J oplever da også at mine forklaringer bygger på en 'altmodisch' ide om en »herskende klasse af sprogideologer«. Nu mener jeg ikke at sprogideologerne (forskere, vejlednings- og lærebogsforfattere) udgør nogen herskende klasse, men jeg er så altmodisch at tro at deres vejledninger, artikler og bøger har den funktion i samfundets sproglige normkonflikter at de tjener klasseinteresser. Det kan de ikke undgå, og det er der ikke noget odiøst i. Som ideologi(re)producenter bør vi bare gøre os klart

at sådan er det, og at der altid er et valg mht. hvilke interesser man vil tjene. I dette 'upræcise' perspektiv handler bogens sidste afsnit faktisk om 'kampens vilkår', om mulighederne for at ændre normsituationen.

At ideologikritik som metode har sine problematiske sider, peger jeg selv på i bogen, men finder det »rimeligt at antage at det ideologisk baserede billede ikke vil slås itu mod virkeligheden, højst krakelere en kende« (s. 15). G&J finder det rimeligt at antage det modsatte, altså at bogen handler om indholdet i tekster og at disse tekster kun i ringe grad siger noget om virkeligheden. De erkender at hvis virkeligheden ligner teksternes ideologiske 'virkelighed', så »er der tale om et kæmpeproblem i den danske skole« – for straks at fastslå: »men anmelderne mener ikke at det er tilfældet« (min fremhævelse). Efter at have fremført dette synspunkt, som langt på vej lægger bogens virkelighedsbillede i ruiner ... gør anmelderne ikke noget forsøg på at dokumentere det.

I stedet fortsætter de med at erklære sig enige i at danske folkeskolelærere ved for lidt om fonetik, fremholder imidlertid at dette næppe hører til de største problemer i skolen – ømme tær er der så mange af – man kan derfor »diskutere om fonetik er det vigtigste punkt at sætte ind på; de fleste børn lærer at læse og stave rimeligt uanset 'normkonflikter' og lærerindsatser. Man skal faktisk arbejde hårdt for at forhindre at de fleste børn lærer at læse og skrive rimeligt«. Enhver der læser denne argumentation, må tro at budskabet i *Udtalenormering i skolen* er at mange børn har læse- og skrivevanskeligheder fordi lærerne ved for lidt om fonetik. Argumentationen er ganske ved siden af. Når jeg fremholder at lærerne i folkeskolen formentlig ved for lidt om udtale og udtalenormer, er det for at *sandsynliggøre at børnenes udtale udsættes for normering i forbindelse med at de lærer at læse og stave*. G&J argumenterer imidlertid som om det der diskuteres, er problemer med skriftsprogstilegnelsen som sådan.

(3) Udtalenormer og retskrivningsnorm

Når det går så problemfrit med skriftsprogstilegnelsen som G&J mener at det gør, er det fordi læreren i sit daglige arbejde erfarer »hvordan man efter bedste håndværkerprincipper løser problemerne med at lære at stave og skrive inden for den fastlagte norm« – først og fremmest hvordan det er »muligt at lære korrespondensregler mellem dialekt og ortografi«. Og minsandten om ikke G&J skriver at »det er hvad der sker i de fleste tilfælde«. G&J bygger deres opfattelse på erfaringer som den ene af dem har gjort som lærer igennem 15 år på en fynsk skole.

I alt hvad jeg har haft fat i af undervisningsvejledninger, vejledninger til beyndersystemer i dansk, osv., glimrer princippet om at lære børnene andre korrespondensregler end dem der gælder mellem retstavningen og rigsmål, ved sit fravær. Man møder tværtimod overalt det princip at børnene må lære sig en tydelig og klar udtale, for ellers kan de ikke lære at stave. Rigtignok forekommer det så at sige ikke at den tydelige og klare udtale benævnes rigsmål; det lader sig imidlertid altid udlede at den udtale der skal tilstræbes, er rigsmålsudtalen.

Men dette virkelighedsbillede holder altså ikke, dersom det er holdbart at

slutte, som G&J gør, fra egne fynske erfaringer til 'de fleste tilfælde'. Slutningen er imidlertid næppe holdbar. For hvis det er rigtigt at de fleste lærere efter bedste håndværkerprincipper løser problemerne med at lære børnene skriftsproget ved at udlede og videregive korrespondensregler mellem dialekt og ortografi ... ja så bliver det svært at forstå hvorfor et flertal af dem – i de spørge-skemaundersøgelser der refereres i bogen (ss. 114, 127, 129) – fremholder at dialekt er en ulempe i arbejdet med skriftlig fremstilling og retstavning, og at børnenes sprog bør rettes i forbindelse med højtllæsning hvis det er dialektpræget. Naturligvis er det muligt at lærerne svarer sådan fordi de bare reproducerer den herskende ideologi om at man skal lære rigsmålsudtalen for at lære at stave. Det er muligt at de alligevel underviser efter korrespondensregelprincippet – uden at være sig det bevidst. Som sociologisk fænomen må det i tilfælde siges at være en højst interessant situation, hvis det faktisk forholder sig sådan at de fleste lærere, og skolen som sådan, fungerer pædagogisk fornuftigt på tværs af al ideologi – og uden at denne praktiske fornuft overhovedet sætter sig spor i teorien.

Facit: G&J scorer i eget mål

G&J går altså mit 'regnestykke' efter i sømmene, stiller det op på en anden måde og kommer frem til et andet resultat. Som de læser *Udtalenormering i skolen*, handler bogen kun i ringe grad om dansk virkelighed. Det kommer naturligvis ikke bag på mig, i og med at det er en af bogens pointer at udtalenormeringen står stærkt i skolen i kraft af at ingen ser den. Anmelderne bekræfter bogens virkelighedsbillede ved at afvise det.

Hvis man nu måtte mene at dette er letkøbt argumentation fra min side, vil jeg omvendt pege på hvor let G&J tydeligvis mener det er at afvise bogen som virkelighedsbillede. Den eneste rimelige forklaring jeg kan se på at de selv finder argumentationen i anmeldelsen tvingende, er at den herskende virkelighedsopfattelse, hvor normeringen er usynlig, simpelthen er hævet over diskussion. – Det kunne forklare hvordan de kan mene at bogen drejer sig om behandlingen af de klassiske dialekter i skolen, og ikke om behandlingen af udtalevariation i almindelighed. – Det kunne forklare hvorfor de antyder at bogen kan læses som en sammenstilling af idiotiske udsagn fra tilfældige personer, uden at få øje på at den kan læses som en fremstilling af de herskendes herskende tanker. – Det kunne forklare hvorfor de fremstiller det som om bogen handler om problemer med skriftsprogsindlæringen, og ikke om hvordan udtalenormering finder sted i tilknytning til skriftsprogsindlæringen. – Det kunne forklare at bogens dokumentation anses for mere end opvejet ved at man lægger sine egne fynske erfaringer i vægtskålen.

Tore Kristiansen

Erik M. Christensen i ekkorummet Kommentar til en artikel

Det kunne se ud som om Georg Brandes er blandt dem, der ikke vinder ved nærmere bekendtskab. Det er ikke undgået Erik M. Christensen i hans kritiske gennemgang af min Georg Brandesbog *I modsigelsernes tegn*, i *Danske Studier* 1991, at det billede jeg tegner af min helt her i det andet bind af biografien, er en del skarpere end i første. Men også hans eget Brandes-billede bliver stadig sortere. Mens Brandes i hans Ibsenbog dog krediteres for ét princip i sit liv, »bekæmpelsen af den herskende kirke. Nødvendigheden af denne kamp var inderst i, hvad han bevidst og ubevidst holdt fast på for enhver pris« (Ibsen s. 59) – så er den principfaste nu blevet til en mand, som arbejder »altid med hensyn til et publikum« (s. 90), som »væsentlig er usikker, midtpunktløs, søgende efter sig selv i andres øjne, magtbegærlig og usand« (s. 79), »et raffineret, bundløst publikumsnummer« (s. 91), som »altid er principielt misvisende så længe vi ikke har klart for os, hvad han i det konkrete tilfælde virkelig er ude på« (s. 78).

Bemærk sprogbrugen! *For enhver pris, altid, principielt*: Det er EMC i hele hans rigoristiske absolutisme, der røber at det er noget andet end virkeligheden, han er styret af. Spørg mig ikke om hvad. Til en beskrivelse af så modsigelsesrig en person som Georg Brandes er så kategorisk, tværsikker og negativ en tilgang i hvert fald næppe egnet.

Til EMCs sprogbrug hører det også at betegne mit Brandes-billede som et falsum, intet mindre: Jeg er, især i mit første bind, for positiv. Det er ikke mindst ordet sandhedskærlig, der støder. – Jeg ved stadig ikke, hvilket ord der er bedre til at karakterisere Brandes de talrige gange, hvor han render sig så dumme staver i livet, fordi han aldrig får lært at holde sin kæft på rette tid og sted. Jeg tænker herved ikke på hans så at sige normale provokationer, dem der konstituerede ham og fastholdt ham i outsider-stillingen livet igennem, den var – det er EMC og jeg nok enige om – villet. Stejlheden rummer både trods og triumf. Men jeg tænker på de mange gange, hvor han aldeles unødvendigt blottede sig selv, så han ærgrede sig gul og grøn bagefter, eller de gange hvor han uden nogen synlig gevinst skrev, så store kredse simpelthen vendte ham ryggen.

Eksempler? Man kan tænke på den helt unødvendigt afslørende og fornærmende karakteristik af hans egen broder Edvard i *Det moderne Gjennembruds Mænd*, eller fra samme bog hans åbne indrømmelse af at have været partisk i sin kritik af Drachmann: netop det hans fjender bebrejdede ham. Man kan også henvise til hans selvmorderisk åbenhjertige forklaring på, hvorfor han havde udeladt Topsøe fra bogen, nemlig fordi han ikke kunne døje manden: det uklogeste han overhovedet kunne sige. Men sandhed.

Men der hvor Brandes nok grundigst »ødelagde sin sag herligt hos publikum«, for at bruge Hamsuns vending om Bjørnson, det var vel dog under første verdenskrig, hvor han kritiserede både de allierede og centralmagterne i så klare ord og med så megen patriotisk, krigsfanatiseret vrede til følge, at han – den europæiske berømted – i dag er en glemte mand uden for Norden. Man

skal være skruet sært sammen for ikke at se, at disse uhørt skarpe angreb er skrevet fordi Brandes mente dem, og fordi sagen lå ham på sinde.

Ingen tvivl: nu og da stak Brandes sine indsigelser under stolen, som han altså selv vedgår, eller han havde på anden måde en taktisk ræv bag øret, når han skrev. Men jeg må nok mene, at det strider mod den simpleste menneskekundskab, hvis man ud fra sådanne eksempler reducerer så rig og gavmild en ånd som ham til smålig taktiker. Endda »altid«. Ikke bare er det faktisk svært at skrive, når man har andet i sinde end det man oplever som sandheden, en sådan praksis er – når først den går i blodet – simpelthen ødelæggende for ens evne til at opleve verden og forholde sig til den. Det usikre, usande, midtpunktsløse menneske, EMC taler om, har jeg i min bog skildret i kritikeren Borchsenius' skikkelse: »Den der som Borchsenius for længst har opgivet at sige, hvad han mener inderst inde, derfor også opgivet at gøre sig det helt klart, ender snart med intet at mene, ender i det holdningsløst udglattende, det håbløst usikre og ambivalente, er tvunget til at lade som om – er ikke kun blind eller svagsynet, men må også foregive at kunne se så klart som nogen« (s. 229). Kun den der bevarer sin tanke fri, bevarer også evnen til fortsat at kunne opfatte. Brandes' modtagelighed, hans evne til at formulere sine indtryk og hans generøse øsen ud af dem er simpelthen uforenelig med den beregningens ånd, som EMC tillægger ham, og som sine steder fører den ellers så opmærksomme nærlæser helt ud i det bizarre. Således hvor han kommenterer det svulstigt-overspændte dagbogsnotat, Brandes skrev efter at affæren med Lulu var afsluttet så dramatisk og sørgeligt. Mig forekommer det ikke svært at se, at Brandes her har været ude af sin normale ligevægt, oprevet og elendig. At han i denne situation skulle have haft overskud til at skrive med fiffing tanke på, hvordan hans ord ville virke på Gerda, hvis ellers hun engang skulle snyde sig til at læse i dagbogen, eller på eftertiden – det forekommer mig absurd. Jeg oplever også disse linjer som skrevet til *nogen*, men til hvem om ikke til ham selv, til afstivning? EMC undrer sig også over, at Brandes her påberåber sig »Himlen«, og undrer sig over, at jeg ikke har undret mig over det, da jeg må vide, at Brandes er irreligiøs. Herregud, havde jeg nær sagt, men tager mig i det, da jeg også er irreligiøs. EMC foreholder ham, at han ikke bør skrive sådan, da han ikke kun er irreligiøs, men også »stilbevidst om nogen«. Netop: men er det så ikke netop et tegn på, at han er ude af balance?

Nuvel, vi er ikke enige i vort syn på Brandes og bliver det næppe heller. Det er ikke min oplevelse, at EMC har ført sandhedsbevis for sit drastiske postulat, men ham om det. Der hvor jeg må protestere er, hvor han vil gøre mig til en uhæderlig, ukyndig og upålidelig person, der forfalsker mit materiale og er op-havsmand til et falsum – fordi jeg ikke følger hans opskrift. Hans bombastiske sprogbrug ville være komisk, hvis ikke den samtidig var temmelig forulempende. Det virker som om han talte i et ekkorum: Hans egne ord gør så overvældende indtryk på ham selv, at hans påstande allerede på næste side fremstår som var de beviste, hvorefter han bygger videre på dem som selvfølgelig facts. Jeg skal gå ind på nogle af hans mange indvendinger og begynde med at give ham ret på tre punkter.

Et sted skriver jeg, at Per Dahl »supplerer forståelsen« af EMCs Ibsen-bille-

de. Der burde have stået, at Dahl er enig i billedet. Ved at skrive suppleret har jeg frataget EMC noget af den ære, der rettelig tilkommer ham, og det beklager jeg. Dernæst: jeg har tåbeligt nok dateret *En Folkefjende* til før Brandes skrev sit essay om Ibsen, skønt stykket først udkom kort efter. Og jeg har lige så tåbeligt kaldt J. P. Jacobsen for I. P. Jacobsen. Skulle bogen – hvad der så vist ikke er store udsigter til – komme i et nyt oplag, vil disse tre ting blive rettet, og jeg er glad for at være gjort opmærksom på dem.

De øvrige indvendinger må jeg afvise som forkerte eller irrelevante. Lad mig gå ind på de vigtigste.

I en efterskrift har jeg takket EMC for hjælp og gode råd, ganske som jeg har takket andre gode hjælpere og rådgivere. Jeg mener ikke, jeg har forsømt noget ved ikke at specificere, hvad hjælpen bestod i, hverken for hans eller de øvriges vedkommende. Han savner iøvrigt kun en sådan specificering for sit eget.

Så er der det med Heyse og *Deutsche Rundschau*, som EMC gør et stort nummer ud af. På det forhold at jeg i dette bind ikke bringer en karakteristik af dette tyske tidsskrift af temmelig borgerlig observans, og som Brandes skrev i, bygger EMC sin formodning om, at jeg enten er en uhæderlig eller en ukyndig forfalsker. Hvad skal man så danne sig for formodning om EMC, når jeg fortæller, at denne karakteristik står i mit første bind, som han har skrevet om og altså må have læst og hvor jeg forøvrigt også henviser til Bohnens afhandling, som EMC bebrejder mig ikke at kende? Fremfor at kalde ham uhæderlig eller ukyndig vil jeg udkaste den hypotese, at denne hans fejltagelse skyldes en kombination af glemsomhed og sjusk, men ikke nogen form for ond vilje. Ikke så spektakulær en forklaring som han bruger dem, men måske mere sandsynlig.

Dernæst: det er EMCs faste overbevisning, at når Brandes skrev et essay om Heyse i *Deutsche Rundschau*, skete det som kvittering for, at Heyse skaffede ham ind ved dette tidsskrift, og nogle sider længere fremme er dette blevet til, at Brandes var korrupperet af Heyse, noget jeg fortier fordi det ville kompromittere Brandes. For at dette skulle være sandt, måtte Brandes' sande mening om tyskeren i hvert fald være negativ. Men det var den så sandelig ikke, han har talrige gange skrevet henførte ord om sin tyske ven, også i sammenhænge hvor man umuligt kan tiltro ham at være ude i et fordægtigt ærinde. Til sin ven C. J. Salomonsen skriver han f.eks. i august 1873: »Der er meget Göthesk i sandeste forstand ved H. Jeg kender næppe så ren en sjæl, så fuldstændig i ligevægt, så aldeles sand og derved så radikalt frisindet i alle retninger«. EMC kender i hvert fald ét af disse citater, det står nemlig i hans egen Ibsen-bog s. 47: »I Heyse har jeg endelig en fuldstændig jævnbyrdig, i talent desuden overlegen, og tilmed en så beslægtet ånd at vi aldrig behøver at sige en sætning helt for at forstå hinanden« (Brev til moderen).

Heyse, det er EMC og jeg utroligt enige om, er en fad ånd. Men Brandes har faktisk oplevet ham som noget mere, hvad jeg som sagt også har spekuleret en hel del over i mit første bind (s. 316-319). Det ubehagelige for den, der bryder sig en smule om Brandes, ligger ikke i en ubevislig påstand om, at Heyse har købt ham til at rose sig, men i at Brandes roste ham af en ærlig overbevisning.

Min beskrivelse af Heyse rekapitulerer jeg i et ultrakort signalement her i det

andet bind, idet jeg kalder ham »denne naturalistiske skønånd og sentimentale fritænkter, Tysklands nye Goethe i egen indbildning«. Som den strenge skole-mester fortæller EMC mig: Heyse var ikke naturalist. Jamen hr. lærer, når nu jeg kombinerer adjektivet naturalistisk med substantivet skønånd, kan du så ikke opleve, at de to ord siger noget til hinanden? Men når jeg kalder Heyse en Goethe, belærer EMC mig om, at det har Brandes også gjort, hvorfor anfører jeg ikke det? Fordi, hr. lærer, jeg benytter mig af det, der kaldes skjult citat. Bortset fra det: Selve Brandes' overvurdering af Heyse er noget, jeg har været optaget af og også diskuteret det sted, EMC havde glemt.

Han bebrejder mig at jeg »parafraaser« og f.eks. taler om »Martensen og hele hans platte slæng«. Det gør jeg på aldeles samme måde som EMC taler om, at Brandes oplevede Ibsen »i forbund med den forfærdelige Søren Kierkegaard« (Ibsen s. 63). Men hvad er det dog for en façon at spille læserens tid med den slags??

Detaljer, detaljer. Når jeg uden tøven daterer et digt fra *Ungdomsvers* til 1885, trods Brandes' egen datering til 1873-75, er det dels ud fra indre kriterier, dels fordi det er en kendsgerning, at han smuglede en del digte fra 80erne ind i bindet, som udkom i 1898. Man finder således både et digt til hans polske bekendtskab Jozefa Szebeko og fem digte til Bertha Knudtzon i bindet. Dette kunne jeg naturligvis godt have anført i en note, hvis ikke jeg havde skrevet under et konstant pres for at udskyde alt uvæsentligt. Stofmængden, stofmængden! Udvælgelse er nødvendig, alt som ikke var strengt nødvendigt er smidt ud, og alligevel måtte jeg med beklemmelse se i øjnene, at dette bind nr. 2 kun kom til at dække sølle 5-6 år af Brandes' liv. Jeg har derfor temmelig let ved at leve med, at EMC finder nogle gode dagbogscitater, som også kunne have været med, at han savner min kommentar til andre, og at jeg ikke har brugt plads til i en note at begrunde, hvorfor jeg mener, at et digt til Gerda, som jeg fandt mellem brevene til hende, må være skrevet ved en ganske bestemt lejlighed – nemlig da han i okt. 1877 var i Berlin for at indrette deres første fælles hjem, mens hun var nogle dage tilbage hos sin familie ved Hannover. Dette bygger jeg på linjen »Hilset være hun i sit nye hjem« – og på at alt det øvrige i denne højstemte ode passer ind i netop denne situation.

EMC er kendt og agtet som lejlighedsvis skarpsindig tekstfortolker. I denne artikel synes jeg, han tramper slemt ved siden af flere gange, forført af sin egen forventning eller forvisning. To eksempler:

Han citerer Brandes' dagbog fra Paris: »For dette folk eksisterer jeg ej og den der ej eksisterer for det, eksisterer ikke«. Og kommenterer: »Disse ord er en udtrykkelig formulering af det eksistentielle grundproblem, jeg tillægger Brandes«. For mig at se afspejler sætningen intet andet end hans ulykkelige kærlighed til det Frankrig, han satte så højt, og hvis manglende interesse for ham derfor nagede.

Ganske pudsig er EMCs fejllæsning af et lille Brecht-digt, jeg anfører som illustration af Brandes' situation i Tyskland, skrevet da Brecht var i Hollywood:

For at tjene mit brød går jeg hver morgen
hen på det marked, hvor løgne købes.
Forhåbningsfuldt
stiller jeg mig op i sælgernes række.

EMC får det til, at den Brandes, der karakteriseres her, »med et selvironisk Brecht-citat kan kaldes løgner«. Digtets pointe er ellers den modsatte, men altså desværre for underfundig for min kritiske læser: Brecht oplevede sig så vist som udsiger af sandheden og netop derfor i en vanskelig konkurrencesituation i Hollywood.

Nu skal jeg holde inde. En anklage for antisemitisme får lov at ligge uden kommentar: der må være grænser. Heller ikke teorien om, at Brandes giftede sig med Gerda for at forbedre sine chancer på det tyske bogmarked oplever jeg nogen grund til at gå ind på.

Afsluttende kan jeg berolige EMC, der ikke kan lide at være årsag til, at jeg »forulempes på mit levebrød«. Jeg har foreløbig arbejdet 13 år – med afbrydelser netop af hensyn til levebrødet – med opgaven, som til dato har indbragt mig hvad der svarer til ca. én månedsløn for en professor. Det er således begrænset, hvad økonomisk skade EMC kan volde mig. Men han kan med sine heftige ord nedsætte mit omdømme, og det er af den grund, jeg har fundet det nødvendigt at svare ham, også på et detail-plan, som jeg ellers ikke bryder mig om at lægge beslag på læser-tid med.

Jørgen Knudsen